

Kampen om fredsmilen

Kartan som makt- och kontrollinstrument
i 1655 års reduktion

Mats Höglund

*Fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap
Institutionen för stad och land
Uppsala*

Licentiatavhandling
Sveriges lantbruksuniversitet
Uppsala 2017

Omslagsbilder:

Framsida: Uppsala slotts fredsmil 1669, av Johan Persson Gedda, LSA B70-1:8, samt urklipp av bild med lantmätare och askultant från karta över Åmåls stad 1696, av Bo Kempenskiöld, LSA O210-1:2, båda kartorna i Riksarkivet. Layout: Anni Hoffrén.

Baksida: Bilden av adelsmännen är hämtad ur handskriften "Notizie di Svezia" (1674) av Lorenzo Magalotti (1637-1712), Uppsala universitetsbibliotek. Layout: Anni Hoffrén.

ISBN (print version) 978-91-576-9456-0

ISBN (electronic version) 978-91-576-9457-7

© 2017 Mats Höglund, Uppsala

Print: SLU Service/Repro, Uppsala 2017

The struggle on 'Fredsmilen'. Maps as tools for power and control in the reduction of 1655.

Abstract

The aim of the present study is to investigate the establishment of protected mile maps (in Swedish *fredsmilskartor*) in connection with the 1655 reduction and what function they had for state administration. By examining why these maps were established, it is my ambition to clarify the land survey's (in Swedish *lantmäteriet*) role in Swedish government administration during the 1600s. Research on the Swedish power state during the 1600s speaks coherently about a complex bureaucracy built to take advantage of and, if possible, increase the harvest from the peasants in the form of foot soldiers to the army and tax collection. Possession of land and taxes were some of the 1600's most important issues.

My deep study of the archive from the Reduction College (in Swedish *Reduktionskollegium*) shows that this College, established to execute Karl X Gustav's reduction in 1655 dealt a lot with mapping certain protected mile districts (in Swedish *fredsmilsdistrikt*). The big question was *how* these districts were supposed to be measured by the land surveyors. Two different kinds of measurement methods were debated within the Reduction College for about fifteen years and maps were established and re-established several times. This was due to the fact that almost all members of the Reduction College were noblemen with large land holdings inside the protected districts. They wanted the protected districts to be as small as possible and therefore advocated another way (than the king) of measuring for the land surveyors. The land surveyors however saw themselves as royal servants more than servants of the nobility and the majority of them stuck to the measuring system that the king had advocated.

The mapping in the protected mile districts was one of the most important issues associated with the reduction in 1655. The main result of the thesis is that land surveying was well established in Sweden in the middle of the seventeenth century and that maps were a prerequisite for the reduction in the protected mile districts.

Keywords: maps, land survey, power state, seventeenth century, reduction

Author's address: Mats Höglund, SLU, Department of Rural and Urban Development, P.O. Box 7012, 750 07 Uppsala, Sweden
E-mail: mats.hoglund@slu.se

Kampen om fredsmilen. Kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion.

Abstract

Syftet med denna studie är att undersöka varför det upprättades så kallade fredsmilskartor i samband med 1655 års reduktion samt att ta reda på vilken funktion dessa kartor hade för statsförvaltningen. Genom att undersöka varför fredsmilskartor framställdes är ambitionen även att klargöra lantmäteriets roll inom statsförvaltningen under 1600-talet. Forskningen om den svenska maktstaten talar samstämmigt om en komplex byråkrati byggd för att dra nytta av och, om möjligt, öka trycket på bönderna i form av fotsoldater till armén och skatteuppbörd. Innehav av jord och rätten att ta ut skatter var några av de viktigaste frågorna under 1600-talet.

Min genomgång av arkivet efter Reduktionskollegium visar att en stor fråga för detta kollegium var frågan om fredsmilsdistrikten och kartläggningen av dessa. Frågan handlade främst om *hur* dessa fredsmilsdistrikt skulle mätas upp av lantmätarna. Två olika typer av mätmetoder debatterades under femton års tid och kartor upprättades, reviderades och upprättades på nytt ett flertal gånger. Anledningen var att nästan alla ledamöter av Reduktionskollegiet var adelsmän med stora jordinnehav inom fredsmilsdistrikten. Adelmännen ville att dessa fredsmilsdistrikt skulle vara så små som möjligt och förespråkade därför en annan mätmetod än den metod som Karl X Gustav bestämt att mäta fredsmilen på för lantmätarna. Min undersökning visar dock att lantmätarna, som såg sig som kungliga tjänare i kronans tjänst snarare än som adelns tjänare, höll fast vid den mätmetod som kungen från början hade bestämt.

Kartläggningen av fredsmilsdistrikten var en av de viktigaste frågorna för Reduktionskollegiet efter riksdagsbeslutet 1655. Avhandlingen kan visa att lantmäteriet var väl etablerat i Sverige i mitten av sextonhundratalet och att upprättandet av kartor var en förutsättning för 1655 års reduktion i fredsmilsdistrikten.

Nyckelord: kartor, lantmäteri, maktstat, 1600-tal, 1655 års reduktion

Författaradress: Mats Höglund, SLU, Institutionen för stad och land, Box 7012, 750 07 Uppsala, Sweden

E-post: mats.hoglund@slu.se

så gick vi
 mätarmän
 ut
och talade med
männen
om
männens
jordar männens
gränser mätte skötte
bröders uppstyckning av ägor
vi var kungens män
beordrade att avbilda
åkrarna
 fälten
 jorden
 bergen
 floderna
 skogarna

Gren 2014, *Lantmäteriet*

Innehåll

Förord	13
1 Inledning och utgångspunkter	15
1.1 Bakgrund	15
1.2 Syfte, frågeställningar och avgränsning	17
1.3 Teoretiska utgångspunkter	18
1.3.1 Maktstaten	18
1.3.2 Kartan som makt- och kontrollinstrument	21
1.4 Disposition	24
1.5 Definitioner	25
1.5.1 Kronan, statsmakten och statsapparaten	25
1.5.2 Fredsmil	25
1.5.3 Förbjuden ort	25
1.5.4 Kungsgård/kungsladugård	26
1.6 Tidigare forskning	27
1.6.1 Kartan som källa i historisk forskning	27
1.6.2 Fredsmilskartor	30
1.6.3 1655 års reduktion	32
1.7 Metod	33
1.8 Källmaterial	35
1.8.1 Protokoll	35
1.8.2 Korrespondens	36
1.8.3 Fredsmilskartor	36
2 Jordägarstrukturen	39
2.1 Kampen om jor räntan	41
2.2 Allodiala och feodala donationer	43
2.3 Adels fredsmil	44
3 Lantmäteriet	47
3.1 Organisationen	48
3.2 Instruktioner	50
3.2.1 Lantmäteriet 1655	54
4 1655 års reduktion	55
4.1 Det politiska läget	55
4.2 Protestationen	56
4.3 Reduktionen genomförs	57

4.4	Motståndet mot reduktionen	61
4.5	Reduktionen i de förbjudna orterna	64
5	Fredsmilskartorna och reduktionen	67
5.1	Fredsmilskartorna och riksdagsbeslutet	67
5.2	Varför just dessa fredsmilsdistrikt?	68
5.2.1	Kungsladugårdarna	70
5.2.2	De kungliga slotten	71
5.2.3	Residensstäder	71
5.2.4	Durchmarscher	72
5.3	De första fredsmilskartorna upprättas	72
5.4	Oenighet kring fredsmilens uppmätning	77
5.4.1	Avstånd och uppmätning i samband med adelns fredsmil	77
5.4.2	Oenighet kring uppmätningen i samband med fredsmilskartorna	80
5.5	En lantmätare obstruerar	91
6	Fredsmilsdistrikten och kartorna	97
6.1	Uppsala slotts fredsmilsdistrikt	98
6.1.1	Fredsmilskarta 1650-tal(1)	98
6.1.2	Fredsmilskarta 1650-tal(2)	100
6.1.3	Fredsmilskarta 1669	100
6.2	Nyköping slotts fredsmilsdistrikt	101
6.2.1	Fredsmilskarta 1670	102
6.2.2	Fredsmilskarta utan årtal	105
6.3	Alvastra/Ombergs fredsmilsdistrikt	105
6.3.1	Fredsmilskarta 1650-tal	106
6.3.2	Fredsmilskarta 1670	107
6.4	Linköping slotts fredsmilsdistrikt	108
6.4.1	Fredsmilskarta 1655	109
6.4.2	Fredsmilskarta 1657	110
6.4.3	Fredsmilskarta 1670	111
6.5	Kalmar slotts fredsmilsdistrikt	112
6.5.1	Fredsmilskarta 1664	113
6.5.2	Fredsmilskarta 1669	114
6.6	Jönköping slotts fredsmilsdistrikt	115
6.6.1	Fredsmilskarta 1664	116
6.6.2	Fredsmilskarta 1669	117
6.7	Örebro slotts fredsmilsdistrikt	118
6.7.1	Fredsmilskarta 1655	119
6.7.2	Fredsmilskarta 1656	119

6.8	Åbo slotts fredsmilsdistrikt	121
6.8.1	Fredsmilskarta 1656	121
6.8.2	Fredsmilskarta 1660-tal	122
6.9	Viborg slotts fredsmilsdistrikt	123
6.9.1	Fredsmilskarta 1655	123
6.10	Götala fredsmilsdistrikt	124
6.10.1	Fredsmilskarta 1669(1)	125
6.10.2	Fredsmilskarta 1669(2)	126
6.11	Marieholm fredsmilsdistrikt	126
6.11.1	Fredsmilskartor 1669(1-2)	127
6.12	Resultat av kartanalysen	128
7	Fredsmilskartorna och maktstaten – en syntes	137
7.1	Varför upprättades fredsmilskartor och vad var anledningen till att de upprättades på olika sätt?	138
7.2	På vilket sätt avspeglar frågan om fredsmilen statsförvaltningens användning av kartor under 1600-talet?	140
7.3	Slutord	142
	Summary	143
	Referenser	147
	Appendix I	155
	Appendix II	157
	Appendix III	165

Förord

Industridoktorand i agrarhistoria. Vilket stabilt fundament att bygga en licentiatavhandling om kartor på! Mången är jag tack skyldig när arbetet nu är slutfört. Först Clas Tollin som jag har haft förmånen att få arbeta med under åren 2004 till 2015 i två forskningsprojekt som behandlat Sveriges geometriska kartor från 1600-talet. Under denna tid såddes det frö som sedan växte till denna avhandling. Tack Clas för gott samarbete och för att du puffade in mig på SLU. Tack också för dina värdefulla synpunkter på min text i ett tidigt skede.

Janken Myrdal har varit min huvudhandledare under avhandlingsarbetet. Tack Janken för att du trodde på mitt projekt och för att det fick en plats inom ramen för ämnet agrarhistoria. Mina tre biträdande handledare har stått mig bi under arbetet med avhandlingen. Jesper Larsson, utan dig ingen avhandling. Du trodde på min idé från början och du har varit ett stort stöd under den här tiden. Tack Jesper för din guidning genom den akademiska snårskogen. Johanna Widengren, med din kompetens och din teoretiska blick har du kritiskt granskat min text. Jag har satt stort värde på dina åsikter. Björn Asker, du tackade ja till att ställa upp som handledare innan jag hunnit ställa frågan färdigt. Det gladdde mig oerhört. 1600-talets Sverige har blivit skarpare i konturerna med din hjälp.

Flera personer har läst och lämnat synpunkter eller på annat sätt bidragit till arbetets färdigställande. Ett stort tack riktar jag till docent Örjan Simonsson som var opponent på mitt halvtidsseminarium. Förutom att du gav mig en lektion i hur man skriver en avhandling lämnade du konstruktiv kritik på mitt arbete. Jag vill gärna tro att jag lärde mig ett och annat av detta seminarium.

Pia Nilsson – tack för dina värdefulla synpunkter på mitt manus i ett sent skede! Tack också Irene Flygare för slutgranskning av mitt manus. Jag vill också rikta ett varmt tack till mina tidigare kollegor på Riksarkivet. Ett särskilt tack går till min vän och kollega Johan Gåsste för alla goda samtal genom åren,

men också för att du inte klagat då jag prövat ditt tålamod och lämnat dig i sticket under perioder av tjänstledighet för forskning.

I den intellektuella och kreativa miljön på avdelningen för Agrarhistoria vid SLU har jag mått som en prins i en bagarbod. Tack mina doktorandkollegor och andra kollegor för goda samtal, uppmuntran och värdefulla synpunkter på mitt arbete. Ett stort tack vill jag också rikta till Anni Hoffrén för ditt arbete med att få min text i tryckbart skick och för att du slöt in texten i ett snyggt omslag.

Perioder av tjänstledighet har möjliggjorts genom generösa bidrag från Stiftelsen Riksarkivarie Ingvar Anderssons fond och Helge Ax:son Johnssons stiftelse. Våren 2016 kunde jag ägna fyra månader helt åt avhandlingsarbetet vilket var ovärderligt. Tjänstledigheten möjliggjordes genom bidrag från forskningsprojektet *Självförvaltning och globalisering: ruralt landskapsutnyttjande och bebyggelseutveckling under 1600-talet i norra Skandinavien* där Jesper Larsson är projektledare. Tryckningen av avhandlingen har finansierats av nyss nämnda projekt samt från Kungliga Patriotiska Sällskapet.

Till sist vill jag tacka min hustru Anita och min son Emil för att ni finns vid min sida och för att ni stöttat mig längs vägen. Boken tillägnas er.

Stockholm, februari 2017

Mats Höglund

1 Inledning och utgångspunkter

1.1 Bakgrund

Resoluerades att ett bref afgår till landzhöfdingen i Östergjöthlandh Herr Andreas Lilliehöök, förmälände att ingenieuren Rogier inthet haar giordt chartan effter wägarnes lopp uthan angit centrum på torget och gådt linea recta till wäga, hwilket är emot Konglige Maijstatts resolution; Och dher han nu inthet wille straxt förfärdiga henne som hon böör wara effter wägarnes lopp, att Herr landzhöfdingen då tager een annan ingenieur som dhet förrättar hwilken för sitt omack och arbete böör betahlas af Rogiers löhn efter han så obstinat sigh wijsat hafwer.¹

Raderna är hämtade ur ett protokoll efter Reduktionskollegium, ett ämbetsverk tillsatt av Karl X Gustav för att verkställa 1655 års riksdagsbeslut om kronans återtagande av jordegendom som tidigare avsöndrats till adeln. Protokollet som skrevs 28 mars 1670 handlade om den så kallade *fredsmilens* uppmätning. Ett arbete som skulle utföras av lantmätare och som skulle resultera i kartor. Ingenjören som omtalas i protokollet var Johan de Rogier. Han hade varit lantmätare i Östergötland i 35 år när protokollet skrevs. Innehållet i protokollet gällde fredsmilens uppmätning kring Linköpings slott. Rogier hade inte mätt fredsmilen längs med vägarna utifrån staden, enligt Reduktionskollegiets önskemål, utan mätt den fågelvägen, eller *in linea recta* som det hette. Rogier hade mätt topografin på det sätt han var van vid att mäta och som framgick av tidigare lantmäteriinstruktioner. Men den karta han sänt in till statsförvaltningen i Stockholm godkändes alltså inte.

Det var en gammal och mycket erfaren lantmätare som av landshövdingen senare delgavs dessa allvarliga ord från Reduktionskollegiet. Han riskerade att bli av med sin lön eftersom han varit ”obstinat”. Rogier valde dock att, istället för att hörsamma kritiken och lyda order, bemöta kritiken och i förlängningen

¹ Reduktionskollegium AII:9, 28 mars 1670.

obstruerade han också arbetet med att upprätta en karta enligt den metod som Reduktionskollegiet förordade. Varför gjorde han så och varför var det så viktigt att mäta fredsmilen längs med vägarna för detta Reduktionskollegium? I föreliggande undersökning ämnar jag att svara på dessa frågor.

Min avhandling handlar om statsmaktens användning av kartor i samband med 1655 års reduktion och vilka avsikter, mål och förhoppningar som olika aktörer hade på kartografin i statsapparats tjänst. Sveriges tidiga centralt styrda lantmäteri är faktiskt unikt i världen.² Redan 1628 beordrades generalmatematikern Anders Bure att lära upp några ”unge drengiar, ehrliche mäns barn” i lantmäteri och sedan 1630-talet har kartor kontinuerligt använts inom svensk statsförvaltning.³ Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna påbörjade en modernisering av statsförvaltningen i det tidiga 1600-talet vilket också medförde ett behov av tillförlitliga kartor och en lantmåterifunktion införlivades däri. Det rumsliga tänkandet skulle visualiseras med vetenskaplig metod. Från 1630-talet arbetade lantmätare ute i länen som statstjänare. De sände sina färdigställda kartor till Stockholm där statsmaktens företrädare kunde, med kartornas hjälp, få en bild av hur det såg ut i runt om i landet.⁴ Lantmätare behövdes för att mäta upp och ge en tvådimensionell bild av det viktigaste av allt - jordinnehavet, ryggraden i ekonomin. Sveriges liksom övriga Europas ekonomi var under 1600-talet ännu fast rotad i jordbruket ”den tänkte jord, önskade jord, var jord” som Peter Englund formulerat det.⁵ Problemet under 1600-talet var hur denna jord skulle fördelas och vem eller vilka som ägde rätten att uppbära ränta ifrån den. Ytterst kan detta beskrivas som en kamp mellan krona och adel, en kamp om jordreäntan.⁶

Moderniseringen av den svenska statsapparaten resulterade under 1600-talet i ett sofistikerat kontrollsystem med centrala ämbetsverk, regional förvaltning och en krigsmakt med en fastare form och med en helt egen förvaltning. Prästerna blev också en del av denna statsapparat med ansvar för folkbokföringen. En fungerande byråkrati och kontrollapparat var en förutsättning när resurser skulle överföras från bönderna till statsmakten.

² Baigent 2003, s. 54, Kain & Baigent 1992, s. 49.

³ Tollin 2008a, s. 16 & Tollin 2010, s. 94.

⁴ En ofta återkommande formulering i titelbladen till så kallade geometriska jordeböcker (1630 – 1655), länsvis ordnade och sammanbundna storskaliga kartor över byar och gårdar visar på det nya med kartor inom statsförvaltningen. Formuleringen syftar på inägomarken till gårdarna i kartorna: ”Så att man all theas lägenheet kan med en hast sigh för öghonen ställa, och sedan thär utaff hwart och ett hemans valour erkänna och dijudicera.” (LSA: Å1). En liknande formulering finns också i Kungl. Maj:ts instruktion till Anders Bure 1628, vilken jag återkommer till i kapitel 3.

⁵ Englund 2000, s. 84.

⁶ Med jordreäntan avses den del av merproduktionen som jordägaren tog av jordens brukande. Se Loit 1975, s. 18.

Forskningen om den svenska statsapparaten i tidigmodern tid har varit omfattande genom åren. Historikernas maktstatsforskning utelämnar dock statsapparaternas användning av kartor, trots att det betydande arkivet efter lantmäteriets verksamhet under 1600-talet vittnar om en omfattande karteringsverksamhet i statsmaktens regi.

Det finns därmed en lucka i den svenska historieforskningen som föreliggande undersökning avser att fylla genom att "sätta kartan på kartan". I min undersökning kommer jag särskilt att undersöka kartans betydelse för statsmaktens informationshämtning och maktutövning i samband med 1655 års reduktion. Jag fokuserar på hur ett specifikt kartmaterial, *fredsmilskartor*, användes i statsmaktens händer för att fastställa vilken jord som skulle dras in till kronan.

1.2 Syfte, frågeställningar och avgränsning

Min grundläggande tes inför denna undersökning är att kartor utvecklades till ett viktigt kontrollverktyg i händerna på statsmakten i Sverige under 1600-talet. Tesen har sin grund i tanken om att kartproduktionen under tidigmodern tid styrdes av statsmaktens strävan efter makt och kontroll över rikets resurser. I enlighet med *maktstatsperspektivet*, vilket jag redogör för här nedan, betonar jag en intensifierad maktutövning och en ökad kontroll över invånarna som kännetecknande för svenskt 1600-tal.⁷ I den expanderande förvaltningsapparaten ingick även en lantmäteriverksamhet och det är denna del av statsförvaltningen jag riktar fokus mot i min undersökning.

Avhandlingens övergripande syfte är att ta reda på varför fredsmilskartor upprättades och vilken funktion och betydelse dessa kartor hade för statsförvaltningen. Det som motiverar min undersökning är att jag avser att tillföra kvalitativ kunskap om maktstaten Sverige under 1600-talet. Genom att klargöra kartografins funktion och roll inom statsförvaltningen samt fokusera på hur ett enskilt kartmaterial användes i samband med 1655 års reduktion tror jag mig kunna tillföra en förbisedd pusselbit till forskningen om maktstaten och svenskt 1600-tal, nämligen lantmäteriet. Utifrån det övergripande syftet har jag låtit två frågor styra min undersökning:

- Varför upprättades fredsmilskartor och vad var anledningen till att de upprättades på olika sätt?
- På vilket sätt avspeglar frågan om fredsmilens statsförvaltningens användning av kartor under 1600-talet?

⁷ Se exempelvis Lennersand 1999, s. 27 och där anförd litteratur.

Avhandlingen är avgränsad till åren 1655 – 1670, vilket är den period då huvudparten av fredsmilskarteringen sker.⁸ Tidigare forskning om 1655 års reduktion talar i princip samstämmigt om att Reduktionskollegiets arbete avstannade redan efter de första tre åren (1658) och att reduktionsåtgärderna efter Karl X Gustavs död (1660) i förmyndarregeringens händer hamnade i ett dödläge.⁹ Men trots att Reduktionskollegiets arbete gick mycket trögt efter kungens död efterfrågades uppenbarligen fredsmilskartor. Detta tyder på att det ”dödläge” tidigare forskning beskriver är missvisande.

1.3 Teoretiska utgångspunkter

1.3.1 Maktstaten

Studier av det som inom historieforskningen kallas för den tidigmoderna perioden (1500 – 1800) gör att man som forskare ofrånkomligen måste förhålla sig till begreppen *stat* och *makt*, så även jag. Under 1500- och 1600-talet konsoliderade nationella furstestater sin maktposition och den absoluta staten eller *maktstaten*, kännetecknad av en mer intensifierad och centraliserad maktutövning, växte fram. Detta är gemensamt för flera europeiska stater.¹⁰ Maktstaterna kännetecknas av att de hade tillgång till långt större ekonomiska och maktpolitiska resurser än tidigare. De skapade stora hierarkiskt organiserade förvaltningsapparater och de byggde upp effektiva krigsorganisationer. Gemensamma var även skattesystemen. Stora ansträngningar gjordes för att vidga skatteunderlaget och effektivisera indrivningen av skatter.¹¹ Enligt Charles Tillys statsbildningsteori är det förhandling om resurser till krigföring som är den primära drivkraften bakom all statsbildning. Statens tillkomst är ett ovanifrån-projekt där samhällets eliter är drivande.¹²

En ökad centraliserad och komplex byråkrati var alltså något som kännetecknade maktstaterna, inte minst Sverige under 1600-talet. Enligt Max Webers teorier om byråkratiseringen av statsförvaltningen så finns det några kriterier som måste vara uppfyllda för att karaktärisera ”idealtypen” av en byråkrati. Bland annat ska förvaltningen bygga på skriftlighet och ordnade

⁸ Här utgår jag från årtalen som lantmätarna angivit på kartorna. I samband med Karl XI:s reduktion på 1680-talet upprättades ytterligare fem fredsmilskartor.

⁹ Se t.ex. Dahlgren 1964, s. 175 – 179, Munthe 1971, s. 120, Nilsson 1956, s. 95 och 1964, s. 107.

¹⁰ Cavallin 2003, s. 7f, Glete 2002, s. 1 – 5, Lennersand 1999, s. 12 – 14, Österberg 1994, s. 156. Janken Myrdal benämner den absoluta staten för *den förstatligade feodalismen*, Myrdal 2001, s. 211.

¹¹ Lennersand 1999, s. 15.

¹² Tilly 1990, se också Holm 2007, s. 23.

arkiv, ämbetsmännen måste vara utbildade för sina arbetsuppgifter samt ha fasta ansvarsområden.¹³

Syftet med min avhandling är inte att göra någon undersökning av maktstaten som sådan, men en del i syftet med min undersökning består i att komplettera bilden av maktstaten genom att tillföra den ytterligare ett kontrollverktyg – kartor. Utgångspunkten för min undersökning är att statsmakten och dess maktutövning under 1600-talet ska ses utifrån ett *maktstatsperspektiv*.

Det svenska samhället under 1600-talet har under de senaste decennierna undersökts av flera historiker utifrån vad som kallas för maktstatsperspektivet där frågan ”Hur såg relationen ut mellan styrande och styrda under 1600-talet?” varit i centrum. Forskningsinriktningens främsta företrädare är uppsalahistorikerna Sven A. Nilsson och Jan Lindegren. Jan Lindegren pekar ut fyra typiska särdrag för en maktstat: resurserna skapades primärt utifrån en agrar produktion, resurserna centraliserades och koncentrerades, staten var i ständig konflikt med andra stater och den nationella ekonomin integrerades allt mer i den ”europeiska världsekonomin”.¹⁴ Maktstatsperspektivet säger att statsmakten utsatte bondebefolkningen under 1600-talet för en hårdhänt maktutövning och en närgången kontroll. Statsmakten exploaterade invånarna både ekonomiskt och fysiskt (skatter och utskrivningar). Maktstaten bestod av en omfattande och noggrann kontroll- och förvaltningsapparat som kunde övervaka och ingripa i de enskilda människornas liv. Denna förvaltningsapparat behövdes för att säkra nödvändiga materiella och personella resurser och för att upprätthålla samhällssystemet. Den svenska maktstaten reformerade förvaltningsapparaten med de till buds stående maktresurserna för att maximera förvaltningens effektivitet.¹⁵ Mats Hallenberg kallar den täta kopplingen mellan centralmakt och bondebefolkning, mellan centralt och lokalt, för ”den svenska modellen” och knyter an till Tillys resonemang om maktstaternas möjligheter till resursexploatering. I Sverige bestod en stor del av befolkningen av självägande bönder och statsmakten var hänvisad till att förhandla direkt med dessa (producenter) om de resurser man ville utnyttja.¹⁶ Axel Oxenstierna byggde, från centralt håll, vidare på ett redan fungerande system som fanns på lokal nivå runt om i landet.¹⁷ Detta satte sin prägel på den svenska stormaktsstaten.

Statsmaktens utövande av makt och kontroll legitimerades genom kyrkans försorg och därigenom kom invånarna också att uppfatta den rådande ordningen

¹³ Hallenberg 2001, s. 27 samt Linnarsson 2010, s. 17 och där anförda referenser.

¹⁴ Lindegren 1995, s. 11f.

¹⁵ Jonsson 2005, s. 93.

¹⁶ Hallenberg 2001, s. 89.

¹⁷ Hallenberg 2001, s. 90.

som legitim vilket i sin tur, har det hävdats, omöjliggjorde aktivt motstånd.¹⁸ Sverige som maktstat präglades av en centralt styrd statsförvaltning med kompetenta och erfarna statstjänare. Officierare och civila statstjänare var lojala mot staten genom de karriärmöjligheter som gavs samt möjligheten för ofrälse att bli adlade. Det fanns även inbyggt i systemet en slags kontraktstanke. Trohetseder gentemot kronan avkrävdes alla statstjänare.¹⁹

Det fanns forum även för bönderna att göra sin röst hörd. Lokalt fanns by- och sockenstämmor samt häradsting där de företrädades av valda förtroendemän. Bönderna utgjorde även ett av stånden vid riksdagarna vilket måste anses som unikt vid en internationell jämförelse.²⁰ Det fanns således forum för förhandlingar mellan statsmakt och invånare och genom representation i form av ett eget stånd hade bönderna även ett visst inflytande över statsangelägenheterna. Man kan säga att förhandlingar mellan statsmakt och invånare under 1600-talet präglades av både misstro och samförstånd. Motstånd i form av öppen konflikt sågs av bönderna som en möjlighet men dock som en sista olycklig utväg. Bondeuppror var något som statsmakten och adeln fruktade vilket gjorde viljan till dialog större.²¹ Detta så kallade *interaktionsperspektiv* på 1600-talets svenska samhälle har förordats av en del historiker som tillskriver bönderna en mer självständig och aktiv roll. Samförståndet mellan statsmakt och invånare (bönder), menar man, byggde på kompromisser.²²

Att statsmakten förankrade sin politik hos ständer och samhällsgrupper genom att göra dem delaktiga och medansvariga bör enligt min uppfattning ses som en förutsättning för dess existens. Det hände till exempel fler gånger än en under 1600-talet att rådsherrar förde en dialog med bönderna efter klagomål på skattepålagor och utskrivningar där eftergifter gjordes från statsmaktens sida för att undvika oro och (det mest fruktade) uppror bland bönderna.²³ Inom maktstatsperspektivet inrymmes, hävdar jag, även ett interaktionsperspektiv.²⁴

Jag delar också historikern Johan Holms syn på den svenska staten under tidigmodern tid. Staten tillkom under en process som drevs omväxlande av konflikt och samverkan mellan flera aktörer som ville att staten skulle se ut på olika sätt. Staten ska inte i sig betraktas som en aktör utan som en organisation för maktutövning. Olika aktörer ville kontrollera denna organisation för att den

¹⁸ Se Lindegren 1985, s. 330 – 335, Lindegren 1995, s. 11 – 14, Nilsson 1982, s. 5 – 29, 1984, s. 34f, 1990, s. 9 – 28, 1993, s. 31 – 34.

¹⁹ Harnesk 2002, s. 89f.

²⁰ Glete 2002, s. 194, Scherp 2013, s. 31.

²¹ Scherp 2013, s. 304f.

²² Se Lennerstrand 1999, s. 27 – 31 & Österberg 1989, s. 73 – 95, 1994, s. 158,

²³ Se Nilsson 1990, s. 240 – 242 & 1994, s. 115 – 154.

²⁴ Se även Asker 2004, s. 20.

skulle tjäna den egna gruppens syften.²⁵ När en kung styrde så var det kungamaktens politiska program som skulle uppfyllas och när förmyndar-regeringarna styrde var det adelns politiska program som skulle förverkligas. Den svenska statsformeringen under 1600-talet styrdes av regenternas olika behov och politik och följde därför inte en utan flera linjer.²⁶

Karaktäristiskt för Sverige under 1600-talet var att adeln utgjorde ett statsbärande skikt. Periodvis gick adeln in och tog ledningen för statsapparaten. Det var ur högadeln som riksrådet rekryterades och det var ur högadeln som förmyndarregeringarna sammansattes.²⁷ Detta med adeln som statsbärare och storgodsägare under 1600-talet kan ses som en ”historisk paradox”.²⁸

1.3.2 Kartan som makt- och kontrollinstrument

Maktstatsperspektivet är enligt min uppfattning en vetenskapligt väl förankrad syn på det svenska samhället under 1600-talet och utgör därför det teoretiska ramverket för denna avhandling. Inom maktstatsperspektivets teoretiska ramverk vill jag även placera lantmäteriet och synen på kartan som makt- och kontrollinstrument. John Brian Harley menar att när en statsmakt upprättar en karta så tillägnar den sig ett område: ”The map becomes a ’juridical territory’: it facilitates surveillance and control”.²⁹ Att låta kartlägga ett område blir detsamma som att äga det. På liknande sätt har en del kulturgeografer och agrarhistoriker beskrivit svenska lantmäterikartor som ägorättsliga instrument, främst i samband med storskiftet.³⁰ Men Harley går längre än så. Han knyter sitt resonemang om kartor som makt- och kontrollmedel till Foucaults resonemang om ett panoptikon.³¹ Ett panoptikon är en typ av fängelse som den brittiske filosofen Jeremy Bentham designade i slutet av 1700-talet. Fängelsebyggnaden är cirkelformad där ett övervakningstorn i centrum kringgärdas tårtsformade celler. Från tornet har övervakaren full insyn i cellerna där fångarna vistas. Panoptikonet är allseende. Enligt Foucault är detta den ultimata maktutövningen.

Enligt Harley kan kartor fungera som panoptikon för makthavare. Kartor ger makthavare en möjlighet att bli allseende. Harley talar om en yttre och en inre maktutövning i samband med historiska kartor och karteringar. Den yttre makten utövades av monarker, ministrar och statliga institutioner – den samhälleliga makten. För att omsätta detta till svenska förhållanden kan man säga att kronan manifesterade sin makt genom att låta lantmätare utföra karteringar men också

²⁵ Holm 2007, s. 35.

²⁶ Holm 2007, s. 255.

²⁷ Nilsson 1993, s. 31.

²⁸ Uttrycket ”historisk paradox” är hämtat från Myrdal 1999, s. 215.

²⁹ Harley 1989, s. 11.

³⁰ Se Sporrang 1995, s. 334, Larsson 2014, s. 57.

³¹ Efter grekiskans *pan* ”all” och *optikos* ”som hör till synen”.

genom att det alltid fanns en agenda (ibland dold) bakom orsaken till karteringarna. Den inre makten fanns hos dem som utförde karteringarna, lantmätarna, samt i kartorna i sig. Vad som karterades och vad som inte karterades och hur detta visades i kartorna, det är den inre makten manifesterad.³² Resonemanget är applicerbart på min undersökning. Man kan beskriva lantmätarna som de som skapade instrumenten eller verktygen varigenom statsmakten sedan kunde manifestera sin makt och kontroll. Lantmätarnas kartor kunde visuallisera landets tillgångar, såväl befintliga som blivande. Kartan som lantmätaren framställde blev en del i statsmaktens panoptikon.

Fler än Harley har sett historiska kartor som makt- och kontrollinstrument. Några publikationer ska här omnämnas vilka resonerar kring detta ur ett europeiskt perspektiv. Den första är *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe* (1992). Bokens sex artiklar handlar om hur kartframställningen i Europa perioden 1500 – 1800 präglades av uppdragsgivaren eller beställaren av kartorna. Kartorna både reflekterade och konsoliderade den makt beställaren besatt. Frågan är inte *om* utan *när* i historien kartor blev användbara instrument i händerna på makteliten. I norra Italien och i England blev kartor en del av administrationen och användes som makt- och kontrollinstrument redan vid mitten av 1500-talet.³³ I Frankrike syns en liknande utveckling i mitten av 1600-talet och i Österrike först på 1700-talet.³⁴ En stor brist i denna bok är dock att det saknas en beskrivning av hur utvecklingen såg ut i kartografiskt viktiga länder som Holland och Sverige.

Den bristen finns däremot inte i Roger J. P. Kains och Elizabeth Baigents bok *The Cadastral map in the Service of The State: a History of Property Mapping* (1992) som handskas med samma ämne. Bokens röda tråd är att kontroll över land historiskt sett har varit en förutsättning för politisk makt och kartor underlättade detta maktutövande avsevärt. Här ägnas ett kapitel åt de nordiska länderna och den kartografiska utvecklingen där. Författarna framhåller att det är märkligt att just Sverige blev platsen för en så tidig och omfattande kartering då landet hade begränsad odlingsareal samt en liten och spridd befolkning. Författarna skriver att Sverige, trots bristen på pengar vilket var gemensamt med ett flertal andra länder i Europa, har en unik kartografisk historia där systematiska serier av storskaliga kartor bevarats till modern tid. Lantmäteriets uppgift var systematisk till sin karaktär, där målsättningen var att kartlägga hela det svenska riket.³⁵ De geometriska jordeböckerna från 1630-

³² Harley 1989, s. 1 – 20, Se även Wästfelt 2007, s. 21.

³³ Marino 1992, s. 22, Barber 1992, s. 45.

³⁴ Buisseret 1992, s. 99, Vann 1992, s. 166.

³⁵ Kain & Baigent 1992, s. 50.

talet och framåt ska ses som en nations sätt att manifestera sig som stormakt och en kungs (Gustav II Adolf) sätt att manifestera sin makt över densamma.³⁶ Karteringen i de svenska provinserna Livland och Pommern i slutet av 1600-talet resulterade i kartor av mycket hög kvalitet menar författarna och framhåller särskilt dessa kartor som den svenska administrationens främsta gärningar i provinserna.³⁷

Elisabeth Baigent återkommer i en senare artikel (2003) till det svenska lantmäteriet och hur statsmakten kom att använda kartor som "tools of government" under 1600-talet. Baigent menar att de svenska kungarna var ovanligt medvetna om värdet av kartor som maktmedel och de omgav sig med ovanligt likasinnade och kompetenta statstjänare.³⁸ Lantmäteriet ska ses som en integrerad del av den svenska militärstaten, skriver Baigent, och stödjer sig på Sven A. Nilssons och Jan Lindegrens resonemang om militärstaten/ maktstaten.³⁹

Maria Ågren skriver i artikeln *Kartan och makten* (1993) att när en lantmätare ritade en karta så var det ett sätt att försöka skapa klarhet i ägoförhållandena, men också en strävan att påverka den framtida uppfattningen om vem som skulle anses ha makten över ett område.⁴⁰ I sin avhandling (1997) återvänder Ågren till syftet bakom lantmäteriets karteringar då hon skriver att hela lantmäteriets verksamhet syftade till att etablera bättre kunskap om gårdarnas resurser och belägenhet för att på så vis förbättra kontrollen av att inte jord försvann.⁴¹

I Pia Nilssons avhandling (2010) samt Olof Karsvalls avhandling (2016) finns också synen på kartor som makt- och kontrollinstrument. I synnerhet gäller detta för de äldre geometriska kartorna som utgör Nilssons och Karsvalls huvudsakliga källmaterial. Båda hävdar att de äldre geometriska kartorna ska ses som en naturlig fortsättning på de kamerala jordeböckerna och andra skattelängder.⁴² Lantmätarna följde den kamerala redovisningsprincipen och använde uppgifter ur jordeböckerna i sitt karteringsarbete. De äldre geometriska kartorna var nödvändiga för att man från centralt håll skulle kunna skaffa sig en överblick över jordbruket. Med kartornas hjälp gavs en möjlighet för centralmakten att göra de förbättringar som faktiskt framhålls i den första instruktionen till lantmätarna.

³⁶ Kain & Baigent 1992, s. 340.

³⁷ Kain & Baigent 1992, s. 72.

³⁸ Baigent 2003, s. 57.

³⁹ Baigent 2003, s. 50f.

⁴⁰ Ågren 1993, s. 260.

⁴¹ Ågren 1997, s. 77.

⁴² Karsvall 2016, s. 369, Nilsson 2010, s. 56.

1.4 Disposition

Föreliggande kapitel är tänkt att fungera som en introduktion till min undersökning med bakgrund, syfte och frågeställningar, teoretiska utgångspunkter, definitioner av nyckelbegrepp samt tidigare forskning och en redogörelse för min forskningsmetod och mina källor.

I kapitel två och tre redogör jag för jordägarstrukturen och lantmäteriverksamheten i Sverige under första halvan av 1600-talet för att skapa en kontext till min undersökning av fredsmilskartornas funktion.

Kapitel fyra ägnas helt åt 1655 års reduktion. I kapitlet redogör jag för bakgrunden till 1655 års reduktion, innebörden av reduktionsbeslutet, reduktionens genomförande och innebörden i reduktionen i de så kallade förbjudna orterna.

I kapitel fem lyfts fredsmilskartorna in i avhandlingen. Jag inleder med att redogöra för kartornas tillkomst och anledningen till detta. Ett resonemang förs kring varför kung Karl X Gustav särskilt valde ut vissa orter och gjorde dem till fredsmilsdistrikt i riksdagsbeslutet 1655. Därefter undersöker jag två skilda mätmetoder som förelåg i samband med fredsmilskareringen och som gav upphov till oenighet mellan kungen och Reduktionskollegiet samt även mellan vissa lantmätare och Reduktionskollegiet. Anvisningar och korrespondens mellan kungen och Reduktionskollegiet och mellan Reduktionskollegiet och lantmätarna är här viktiga nycklar för att förstå syftet bakom fredsmilskareringen och de två olika mätmetoderna.

Kapitel sex ägnas även det åt fredsmilskartorna. Här undersöks och redovisas varje enskild fredsmilskarta för sig. Detta för att kunna se likheter och skillnader mellan fredsmilskartorna samt för att se hur de motsvarar de anvisningar som utfärdades både från kungen och från Reduktionskollegiet.

I det avslutande kapitel sju tolkas och diskuteras mina resultat. Här knyts avhandlingens trådar samman. Jag gör en tolkning av fredsmilskartornas funktion som makt- och kontrollverktyg i 1655 års reduktion och ger en sammanfattande bild av det politiska spel och den maktkamp på olika nivåer som pågick i samband med 1655 års reduktion. Appendix I är ett register över 1600-talets fredsmilskartor. Appendix II utgörs av transkriberingar av de viktigaste i avhandlingen förekommande instruktioner och brev. I appendix III har jag sammanställt resultatet av en mindre undersökning om huruvida de kungsladugårdar som finns utmärkta i fredsmilskartorna drogs in till kronan i samband med 1655 års reduktion.

1.5 Definitioner

Några begrepp är viktiga för avhandlingens kontext och bör för tydligheten först definieras.

1.5.1 Kronan, statsmakten och statsapparaten

Jag använder i min undersökning begreppen *kronan* och *statsmakten* om statsledningen i Sverige under 1600-talet. Kronan eller statsmakten var under 1600-talet synonymt med en organisation som utövade makt över landets invånare. Denna organisation hade under 1600-talet två aktörer som växelvis kontrollerade och byggde *statsapparaten*, kungamakt och adel.⁴³ När statsmaktens förvaltningsorgan avses, där de centrala ämbetsverken samt landshövdinge- och länsstyrelseväsendet ingick, används begreppet *statsapparat*⁴⁴ Statsapparaten är därför i min undersökning det samlande och funktionella uttrycket för de fasta institutioner som tillsammans utgjorde staten.⁴⁵

1.5.2 Fredsmil

Begreppen *fredsmil*, *frihetsmil*, *frimil*, *slottsmil* och *förbudsmil* förekommer i både det undersökta kartmaterialet och i dokumenten efter Reduktionskollegium. Det är likartade benämningar med samma innebörd. Stellan Dahlgren har i sin avhandling valt att använda begreppet *slottsmil*.⁴⁶ I min avhandling används konsekvent begreppet *fredsmil*, dels därför att det är den vanligaste benämningen i mitt källmaterial dels därför att jag anser att det är det mest adekvata benämningen på själva företeelsen – ett område inom en mils avstånd ifrån ett slott eller en kungsladugård som var fredat från avsöndring.

Före 1655 års reduktion hade begreppet istället gällt adelns fredade gods där särskilda privilegier gällde.⁴⁷

1.5.3 Förbjuden ort

De orter som i samband med 1655 års reduktion kallades *förbjudna*, *omistandes* eller *omistliga* var, som det hette, ”sedan urminnes tider” fredade från avsöndring. Begreppet förbjuden ort är komplext då källorna inte förtäljer exakt *vad* som räknas som förbjudna orter. Robert Swedlund gör i uppsatsen ”Krister Bonde och reduktionsbeslutet 1655” en skillnad mellan begreppen *förbjuden ort* och *omistlig ort*. Förbjudna orter var de som otvivelaktigt tillhörde kronan och därmed kunde tas tillbaka i sin helhet utan att ersättning

⁴³ Holm 2007, s. 251.

⁴⁴ Melkersson 1997, s. 16.

⁴⁵ Jfr med Eng 2001, s. 62, Nilsson 1990, s. 11 & Widenberg 2006, s. 14.

⁴⁶ Se Dahlgren 1964, s. 249.

⁴⁷ Se kapitel 2.3.

lämnades. Omistliga orter var nödvändiga för kronans försörjning och måste därför återgå i kronans ägo, men mot ersättning. Denna distinktion går även att återfinna i adelns riksdagsprotokoll 2 maj 1655. Här anges att somliga menar att det inte finns någon distinktion mellan omistandes och förbjuden ort medan andra menar att det gör det. Vissa orter är *alldeles* omistandes som kronans fästningar medan andra orter bara är omistandes som till exempel kronans ladugårdar. Efter detta något vaga resonemang går man vidare till nästa fråga. Distinktionen mellan omistandes och förbjuden ort avspeglas dock inte i praktiken menar Swedlund.⁴⁸ Vilka var då de förbjudna orterna? Det var sedan 1500-talet inte mer specificerat än att det rörde sig om sådant som var anslaget till krigsmakten, de kungliga slotten och landets gruvor och bruk.⁴⁹ Det kunde röra sig om kungsladugårdar som försåg kronans slott och gårdar med proviantering eller mark anslagen till bergsbruken så att de hade tillgång till kol, ved och vattenkraft. Gustav II Adolf hade 1613 i en instruktion till kammarrådet förbjudit avsöndring av jorden kring kronans kungsladugårdar och bergsbruk. Om detta förbud överträdades hade efterföljande regent rätt att ta tillbaka det som avsöndrats.

1.5.4 Kungsgård/kungsladugård

Kungsgårdar förekommer i samtliga fredsmilskartor i min undersökning och indragningen av dessa var en av de allra första reduktionsåtgärderna. Att en kungsgård tillhörde kungen framgår tydligt av namnet. Beteckningen kungsgård användes på medeltiden för större gårdar som ägdes av kronan. Kungsgårdarna bedrevs som storjordbruk och deras funktion var att de skulle fungera som stödjepunkter för den statliga byråkratin och militärapparaten.⁵⁰ En väl fungerande kungsgård skulle ha tillgång till stora arealer betes- och ängsmark samt fiskevatten. I samband med reformationen under Gustav Vasa ökade beståndet av kungsgårdar när kyrkans egendomar blev föremål för reduktion. I de historiska källorna används omväxlande beteckningarna *kungsgård* och *kungsladugård* eller bara kronans ladugård. Kungsgårdarna och kungsladugårdarna låg ibland i närheten av något av de kungliga slotten, men långt ifrån alla. Kungsgårdarna hade ibland funktionen av residens för kungens högsta befattningshavare i orten. Under medeltiden fungerade kungsgårdarna tidvis som uppehållsplatser för kungen och hans följe. Kungsladugårdarna kunde också ha den funktionen men vid dessa bedrevs dessutom ett storskaligt jordbruk där bönderna i orten hade skyldighet att bidra med dagsverken.

⁴⁸ Swedlund 1937, s. 65.

⁴⁹ Se Clason 1895, s 231ff & Dahlgren 1964, s. 93.

⁵⁰ Myrdal & Söderberg 1991, s. 264.

Skillnaden mellan kungsgård och kungsladugård är inte glasklar.⁵¹ I denna undersökning används kungsladugård som ett samlande begrepp. Det är svårt att avgränsa och bestämma vilka gods som räknades som kronans kungsladugårdar då omfattningen på dessa tycks ha varierat över tid. I riksdagsbeslutet 1655 rörande reduktionen finns 31 kungsladugårdar angivna. En förteckning över Sveriges *alla* kungsladugårdar ska ha beställts in av den så kallade reduktionskommissionen 1680. Johan Hadorph som var sekreterare och assessor i Antikvitetskollegium fick i uppdrag att sammanställa en sådan förteckning.⁵² Det är dock osäkert om han utförde detta arbete. Jag har i alla fall inte lyckats påträffa denna förteckning i mina eftersökningar i arkiven. Redan under senmedeltiden förlänades en del kungsladugårdar till högadeln som belöning för deras tjänster för kronan. Under första halvan av 1600-talet skedde detta i allt större utsträckning vilket stred emot den instruktion Gustav II Adolf lämnat till kammarrådet 1613.

1.6 Tidigare forskning

1.6.1 Kartan som källa i historisk forskning

Staffan Helmfrid har liknat en äldre karta vid kinesisk skrift: ”den är vacker men obegriplig för den som inte lärt sig att läsa den”.⁵³ Det ligger en hel del i den aforismen. Fascinationen för historiska kartor finns ofta i deras estetiska kvaliteter men för att kartan inte ska stanna vid ett vackert konstverk krävs djupare kunskaper av betraktaren, menar Helmfrid. Kartan dokumenterar sin tids och sin upphovsmans förmåga och kunskaper och den förblir en idéhistorisk informationsbärare för tolkning av människans föreställningsvärld. Kartor innehåller en mängd data som måste tolkas och förstås. I likhet med andra historiska dokument ska kartor tolkas utifrån ett källkritiskt perspektiv. Historiska kartor kan vare sig beskrivas, förklaras eller förstås utan att de sätts in i sitt rätta sammanhang. Det finns alltid ett bakomliggande syfte till att de framställts.

Källvärdet i de historiska kartorna är något som diskuterats inom forskningen. Kan man lita på innehållet i en karta från 1600-talet? Hur väl stämmer lantmätarnas uppmätningar överens med verklighetens topografi och stämmer de statistiska uppgifterna som återfinns under den rubrik som lantmätarna benämner *notarum explicatio*?⁵⁴

⁵¹ Se definitionerna i Nordisk familjebok, band 15, s. 261 samt NE band 11, s. 530f.

⁵² Lovén 1996, s. 12.

⁵³ Helmfrid 2007, s.7

⁵⁴ *Notarum explicatio* är rubriken till den teckenförklaring och beskrivning som finns i 1600- och 1700-talets lantmäterikartor.

När en historiker sträcker sig efter en karta är det oftast för att visa på en plats eller för att illustrera något som redan sagts i texten och inte för att förklara kulturhistoriska eller sociala fenomen på en viss plats i en viss tid, menar John Brian Harley i "Text and Contexts in the Interpretation of Early Maps" (1990).⁵⁵ Kartor är naturligtvis inte ett okänt källmaterial för historiker men kartor anses mindre tillförlitliga än skriftliga källor och svårare att begripa sig på. De har en lägre status som källmaterial. Varför försummas kartor så? undrar Harley. En del av förklaringen beror på tradition, normer och tolkningsföreträde. Kartor finns inte med i det urval av källmaterial som fokus riktas mot, därför att kartor är bilder och det skrivna ordet har en högre status som källa än en bild.⁵⁶

En historisk karta låter sig i lika hög grad "läsas" som ett skriftligt dokument. Kartan är en konstruktion av verkligheten bunden till tid och rum. Liksom andra historiska källor har kartan präglats av sin upphovsman och av det samhälle och de värderingar som rådde där och då. En karta är inte en spegelbild av verkligheten utan en karta ger en bild av de rumsliga förhållanden som svarar mot kartans syfte. Definitionen omfattar både vad som är karterat och hur det representeras på olika sätt.⁵⁷ En karta är aldrig värdeneutral utan den är en selektiv bild av verkligheten. Den som upprättar en karta styrs av uppdragsgivarens syfte. Dessutom ställs denna inför ett antal val. Vad ska finnas med i kartan? Hur ska detta visas? Vad ska inte finnas med i kartan? Olika intressen och värderingar spelar in vid upprättandet av en karta.⁵⁸

Agrarhistorikern Folke Dovring skriver i *Agrarhistorien* (1953) att en lantmäterikarta från 1600-talet skulle motsvara vissa praktiska syften och kan därför inte förutsättas innehålla något annat eller mer än det som motsvarade

⁵⁵ Texten publicerades som inledning till essäsamlingen *From Sea Charts to Sattelite Images: Interpreting North American History through Maps*, (Ed.) Buisseret, David 1990. Texten återutgavs 2001 i *The New Nature of Maps. Essays in the history of Cartography*, Harley, J. B. (2001).

⁵⁶ Peter Burke skriver i inledningen till boken *Eyewitnessing* (2001) att historiska texter i allmänhet innehåller få bilder. När historiker använder bilder så är det oftast som illustrationer utan vidare kommentarer (s. 10). Bilder (och hit räknar Burke kartor) är utöver sina estetiska kvaliteter viktiga historiska källor som säger massor om den samtid de skapades i (s. 16). Det finns dock undantag bland historiker. Torbjörn Engs avhandling *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* (2001) är ett sådant undantag. Han ägnar ett helt kapitel (s. 347 – 423) åt en djupgående analys av de tidigaste kartorna över Sverige (med provinser). Det huvudsakliga syftet med kapitlet är att med kartor som underlag studera grafiska uttryck för den svenska statsbildningens sammansättning. Han nyanserar och åskådliggör den svenska statsbildningens territoriella framväxt och tillbakagång och använder kartor för att studera den grafiska framställningen av det svenska väldet i tidigmodern tid.

⁵⁷ Black 2003, s. 10, Harley 2001, s. 35 – 36.

⁵⁸ Eng 2001, s. 354.

just dessa syften.⁵⁹ Jag menar också att man inte kan *förutsätta* att en karta från 1600-talet ska innehålla information utöver de praktiska syften den skulle motsvara. Men, och detta är viktigt, ändå gör de ofta det. Det går nästan alltid att få ut mer information ur en karta än vad som framgår av det första intrycket. Man kan för att tala med Harley hävda kartor som *sociala konstruktioner* som innehåller underförstådd information. Nyckeln till att kunna tolka en kartbild är att förstå uppdragsgivarens avsikt. En karta representerar något utöver själva kartbilden, den avbildar också en social handling. Bakom denna handling finns det både resurser och makt.⁶⁰

David Hannerberg (1969) talar om 1600-talets geometriska kartor som ”efter särskilda regler och för bestämda syften utförda registreringar av den aktuella verkligheten” och att de ska ses som ”ett led i ett integrerat samhällshistoriskt informationssystem”.⁶¹ Han anser att kartorna är pålitliga dokument och att de avbildar den del av verkligheten som bedömdes att vara av betydelse för det föreliggande syftet.

Gunnar Bodvall (1959) var tidigt ute med att hålla kartor för autentiska källor. Han menade att 1600-talets geometriska kartor hade en helt annan verklighetsförankring än de så kallade ”kronans jordeböcker”. Lantmätarna var tvungna att gå från by till by, från bonde till bonde och avmäta och rita kartor över ägorna. Just detta faktum gör kartorna tillförlitliga som källor.⁶² Bodvall får samtida medhåll av Staffan Helmfrid som i en artikel i Ymer (1959:3) skriver att lantmätarna vid sina förrättningar stod i nära kontakt med bönderna och med egna ögon kunde avgöra förhållandena på platsen.⁶³

Ulf Sporrang använder även han detta med att lantmätaren befunnit sig på plats som ett argument för historiska kartors autenticitet och höga källvärde.⁶⁴ Källvärdet kan vara större än motsvarande skriftliga dokument om ägo- och markförhållanden.⁶⁵ Lantmätarna utvecklades också till skickliga och självständiga yrkesmän. Visserligen hade de instruktioner att följa men allt eftersom de ställdes inför olika praktiska problem ute i skog och mark blev de tvungna att lösa dessa själva på plats.

I Nils Ahlbergs (2005) avhandling *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721* utgör stadskartor det huvudsakliga

⁵⁹ Dovring 1953, s. 28.

⁶⁰ Kartor som sociala konstruktioner finns i J.B. Harleys artikel ”Deconstructing the map” i tidskriften *Cartographica* volym 26, nr. 2, 1989. Även denna artikel ingår i *The New Nature of Maps. Essays in the history of Cartography*, Harley, J. B. (2001).

⁶¹ Hannerberg 1969, s. 195.

⁶² Bodvall 1959, s. 80.

⁶³ Helmfrid 1959, s. 225.

⁶⁴ Sporrang 1990, s. 136, Sporrang 2007, s. 74 & s. 84.

⁶⁵ Sporrang 1984, s. 20.

källmaterialet. Ahlberg skriver där att det äldre kartmaterialet är på det stora hela mycket tillförlitligt i de detaljer de redovisar. För stadsbebyggelsen ställdes särskilt höga krav på noggranna mätningar menar Ahlberg.⁶⁶

Pia Nilsson (2010) jämför uppgifter om humle, kvarnar, fiske och fruktträdgårdar under rubriken *notarum explicatio* i äldre geometriska kartor med andra källor, till exempel skattelängder, i sin avhandling *Bortom åker och äng*. Nilsson konstaterar att uppgifterna i kartorna stämmer väl överens med uppgifterna i skattelängderna. Den stora fördelen med kartorna, menar hon, är att de ger en samlad bild av förekomsten av de ovan nämnda resurserna.⁶⁷

En viktig sak att ha i åtanke är alltså att lantmäterikartor från 1600-talet skiljer sig från många andra samtida historiska källor eftersom upphovsmannen till en karta alltid har befunnit sig på platsen som redovisas. Något annat är otänkbart. Lantmätarna vandrade omkring på åkrar och ängar, såg och mätte och argumenterade med bönderna. Resultatet av deras arbete ger en helt unik bild över 1600-talets landsbygd som inte går att finna i några andra källor.⁶⁸

Någon exakt avbildning av verkligheten är dock inte de historiska lantmäterikartorna. I synnerhet 1600-talets lantmäterikartor utelämnar ibland objekt man senare vet måste ha funnits på platsen.⁶⁹ Detta var för att vissa objekt låg utanför själva syftet med kartan. Exempelvis så avbildas gårdarna (kamerala hemman) i kartorna under 1600-talet med endast en husschablon per gård trots att varje gård bestod av ett flertal byggnader.⁷⁰ Först i samband med skifteskartorna i mitten av 1700-talet blev det vanligt att avbilda alla byggnader. En lantmäterikarta från 1600-talet har sina särskilda egenskaper som man bör känna till när man studerar den. Detta sänker dock inte kartans källvärde.

1.6.2 Fredsmilskartor

Även om fredsmilskartorna inte är ett helt okänt kartmaterial så har forskningen om dem varit nästintill obefintlig. Över huvud taget så berörs fredsmilskartor endast kortfattat i litteratur om Sveriges historiska kartor. Vid ett flertal tillfällen förekommer missförstånd och sammanblandningar med antingen *adelns fredsmil* eller så anges Karl XI:s reduktion som huvudorsak till fredsmilskarteringen.⁷¹ I det följande tar jag upp litteratur där fredsmilskartor behandlats.

⁶⁶ Ahlberg 2005, s. 25.

⁶⁷ Nilsson, 2010, s. 137.

⁶⁸ Nilsson & Karsvall 2010, s. 222.

⁶⁹ Ahlberg 2006, s. 25.

⁷⁰ Se Karsvall 2008, s. 82. Utöver mangårdsbyggnaden fanns ju ekonomi-byggnader i form av magasin och ladugårdsbyggnader.

⁷¹ Se t.ex. Ehrensvärd 2006, s. 234 & "Sveriges kartor" 1990, 158. För definition av *adelns fredsmil* se kapitel 2.3.

Sven Lönborgs *Sveriges karta – tiden till omkring 1850* (1903) kan räknas som det första standardverket om svensk kartografi. Lönborg skriver där att Karl X Gustavs tillträde till regeringsmakten satte fart på ämbetsverken och reduktionen 1655 gjorde att den geografiska karteringen tog fart. Noggranna geografiska kartor över de i riksdagsbeslutet omnämnda sju orterna var av stor vikt. Han sammanfattar den anvisning som Reduktionskollegiet utfärdade till lantmätarna 1655 men behandlar inte fredsmilskartor som en egen kategori.⁷²

Fredsmilskartor förekommer även i *Svenska lantmäteriet 1628–1928* (1928). Detta omfattande arbete i tre band är fortfarande standardverket framför alla om det svenska lantmäteriets historia. I artiklarna ”Lantmäteriets kartografiska verksamhet” av Einar Pettersson-Berger samt ”Lantmäteristyrelsens arkiv” av Sam Hedar ges en bakgrund till fredsmilskartornas tillkomst.⁷³ Liksom Lönborg menar Pettersson-Berger att det var 1655 års reduktion som satte fart på den geografiska karteringen. Hedar skriver att Reduktionskollegiet var i behov av kartor över de förbjudna orterna varför lantmätare anbefalldes att upprätta geografiska kartor över dem. I band tre finns även två reproduktioner av fredsmilskartor. En karta från 1669 över Uppsala slotts fredsmil samt en karta från 1684 över Linköpings slotts fredsmil.⁷⁴ En förteckning liknande de som finns över andra typer av systematiskt upprättade kartor i band II saknas dock för fredsmilskartor.⁷⁵

Stellan Dahlgren skriver om förekomsten av kartor i samband med reduktionen och bakgrunden till att de upprättades i sin avhandling *Karl X Gustav och reduktionen* (1964). Dahlgren skriver att det finns en del kartor bevarade som hör samman med att Reduktionskollegiet beordrade lantmätarna att utföra mätningar kring de städer och kungsgårdar som i riksdagsbeslutet angavs vara omistandes. Vad gäller själva fredsmilskartorna (Dahlgren benämner dem bara ”kartor”) så hänvisar Dahlgren till Sam Hedars kapitel i *Svenska lantmäteriet 1628–1928*. Dahlgren går också in på de oklarheter som rådde kring beräkningen av ”slottsmilen” (läs fredsmilen).⁷⁶ Han skriver att slottsmilen praktiskt inte fick någon större betydelse under Karl X Gustavs regering men att debatten om slottsmilen ändå har intresse eftersom den visar att reduktionsbestämmelserna på denna punkt kunde vara mycket kännbara för den enskilde donatarien.⁷⁷

⁷² Lönborg 1903, s. 48f.

⁷³ Hedar 1928, band II, s. 435f, Peterson-Berger 1928, band I, s. 264.

⁷⁴ Svenska Lantmäteriet 1628 – 1928, band III, nr. 13.

⁷⁵ Hedar 1928, band II, s. 471 – 521.

⁷⁶ Dahlgren 1964, s. 189f & 249 – 253.

⁷⁷ Dahlgren 1964, s. 252.

Närmare i tiden ligger *Sveriges kartor* (1990), en del i serien *Sveriges Nationalatlas*. I artikeln "Lantmäteriet och dess äldre kartarbeten" omnämner Alfred Örbäck fredsmilskartor och skriver helt kort att de inte hade något samband med säteriernas fredsmil utan att de skulle visa omfattningen på kronans rätt att i samband med reduktionen lösa in jord kring ett slott eller en kungsladugård. Olyckligt nog definieras "frihetsmilskarta" i ordförklaringen i slutet av boken felaktigt som "Karta visande det område runt en sätesgård där adelsmannen var befriad från utskylden (skatten) till staten för de gårdar han ägde."⁷⁸ Definitionen avser vad jag valt att kalla "adelns fredsmil" (se kapitel 2.3). Några kartor över adelns fredsmil upprättades aldrig, vilket jag visar i föreliggande undersökning.

En mer nyutkommen bok är Ulla Ehrensvärds *Den nordiska kartans historia* (2006). I denna finns en karta över Uppsala slotts fredsmil från 1669 avbildad. Ehrensvärd skriver att fredsmilskartor upprättades som en förberedande verksamhet i samband med Karl XI:s reduktion på 1680-talet, vilket tyvärr är missvisande.⁷⁹

I boken *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet* (2013) fick jag tillfälle att för första gången sedan standardverket *Svenska lantmäteriet 1628 – 1928* (1928) skriva om freds-milskartor. Där sammanställde jag och redovisade antalet kartor, vilket inte gjorts tidigare.⁸⁰

1.6.3 1655 års reduktion

Reduktionsbeslutet i riksdagen 1655 var en av de största inrikespolitiska händelserna under 1600-talet. Detta reduktionsbeslut bildade också prejudikat och mönster för Karl XI:s reduktioner under 1680-talet.⁸¹ Ändå har forskningen kring 1655 års reduktion och reduktionsförloppet varit relativt sparsam. En aktuell övergripande framställning av 1655 års reduktion saknas.⁸² Kaspar Kepsu efterlyser i sin artikel "Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669 – 1684" (2009) just en övergripande framställning om 1655 års reduktion.⁸³ Han menar att även om reglerna och tillvägagångssättet för reduktionen låter sig beskrivas så måste varje fall undersökas för sig för att man ska kunna presentera några resultat av reduktionen. Detta är en sanning med modifikation då Stellan Dahlgren redan 1964 kunde presentera en hel del resultat av 1655 års reduktion utan att

⁷⁸ *Sveriges kartor* 1990, s. 127 och 158.

⁷⁹ Ehrensvärd 2006, s. 234.

⁸⁰ Höglund 2013a, s. 79 – 81.

⁸¹ Dahlgren 1964, s. 414.

⁸² Stellan Dahlgrens avhandling *Karl X Gustav och reduktionen* som räknas som ett standardverk i ämnet utgavs 1964.

⁸³ Kepsu 2009, s. 385.

systematiskt ha gått igenom varje enskilt fall.⁸⁴ Det är emellertid svårt att få fram konkreta resultat av 1655 års reduktion eftersom det i källorna finns så många exempel på undantag från reduktionsbeslutet och så mycket som aldrig genomfördes. Detta avspeglas också i den relativt sparsamma forskningen kring reduktionen.

Men redan under artonhundratalet fanns det forskning och litteratur rörande reduktionen 1655 som faktiskt fortfarande kan vara av intresse. Den första avhandlingen om 1600-talets båda reduktioner är *Om reductionen af Krono- och adeliga gods under K. Carl X Gustafs och K. Carl XI. Regering* av Vilhelm Eric Svedelius. Avhandlingen som kom 1849 är saklig och innehållsrik. År 1895 disputerade Sam Clason med sin avhandling *Till reduktionens förhistoria: gods- och ränteafsöndringarna och de förbudna orterna*. I denna försöker han med hjälp av fogdarnas räkenskaper beräkna storleken på kronans godsavsöndringar till adeln. Mer än hundra år efter Svedelius avhandling kom Stellan Dahlgrens avhandling *Karl X Gustav och reduktionen* 1964. Denna är sedan dess ett standardverk i ämnet. Dahlgrens avhandling beskriver bakgrunden till, förloppet och konsekvenserna av Karl X Gustavs reduktion. Hans undersökning sträcker sig dock endast fram till 1660, året då kungen dör. Samma år 1964 utgavs också en samling uppsatser av Sven A. Nilsson, professor i historia vid Uppsala universitet. Bokens titel är *På väg mot reduktionen studier i svenskt 1600-tal*. Uppsatserna behandlar motsättningarna mellan adeln och kronan under 1600-talet. Här behandlas krigspolitikens förutsättningar och finansiering samt dess sociala konsekvenser.

1.7 Metod

Föreliggande avhandling ämnar utreda varför fredsmilskartor upprättades och hur de utformades. Jag kommer därför undersöka vilka beslut som fattades inom statsförvaltningen i samband med 1655 års reduktion. Mitt källmaterial består av skriftliga primärkällor, främst protokoll och brev, samt kartor upprättade perioden 1655 till 1670. För att kunna göra mitt källmaterial rättvisa har jag prövat om källorna är användbara för min undersökning. Detta görs enligt principen att man bedömer källans tillkomstförhållanden. Källan ska kunna tidsbestämmas och det ska gå att fastställa i vilket sammanhang den tillkommit och vem som är författare till den.⁸⁵ Källkritiken måste numera anses som en grundläggande kvalitativ metod och som självklar inom all historievetenskap. Men icke desto mindre ska källkritiken också kunna hanteras. Den får inte bli hämmande så att man i ambitionen att finna den mest

⁸⁴ Dahlgren 1964. Se bilaga s. 417 – 439.

⁸⁵ Dahlgren & Florén 1996, s. 188.

trovärdiga källan att ta stöd i avfärdar källmaterial som kan vara relevant för ens forskningsuppgift.⁸⁶ I ett källkritiskt förhållningssätt belyses såväl materialens möjligheter som svagheter.

I arbetet med avhandlingen har jag således bedrivit källnära studier, vilket i praktiken betyder att jag gått igenom stora mängder arkivhandlingar från 1600-talet. Källmaterialet har till största delen sin proveniens inom den statliga förvaltningen och är antingen direkt avsatt ifrån Reduktionskollegiet eller har anknytning till detta ämbetsverk. Olika delar av statsförvaltningen blev inblandade i Reduktionskollegiets arbete (som Kammarkollegiet och lantmäteriet) och relevant material finns därför även hos dessa arkivbildare.

I min undersökning har jag utgått från ett källmaterial – fredsmilskartor och därefter sökt mig vidare till andra källor. För att jag ska kunna svara på frågan om varför dessa kartor upprättades räcker det inte med att analysera deras innehåll i både kartbild och tillhörande text. Jag måste vända mig till skriftligt källmaterial som är samtida med kartorna och som mestadels består av protokoll och korrespondens från Reduktionskollegiums arkiv. Till viss del tangerar min metod Janken Myrdals källpluralistiska metod.

Källpluralismen har förts fram av Janken Myrdal som en metod för att komma vidare inom det kulturhistoriska fältet. Det är en inkluderande metod där ett flertal olika slags källor kombineras för att tillräcklig information inte kan ges av ett enskilt källmaterial.⁸⁷ Den källpluralistiska metoden innebär att man som forskare behandlar en rad olika typer av källmaterial i förhållande till den fråga som ställs för därefter att sammanfoga dem till en tolkning.⁸⁸ Varje källa provas för sig. Flera enstämmiga källor stärker trovärdigheten i en uppgift. Källpluralismen ska inte förväxlas med tvärvetenskap. Den senare innebär ett samarbete mellan forskare över ämnesgränserna. Källpluralismen innebär att den enskilde forskaren gör en kritisk bedömning av varje enskild källa och att sedan jämförelser sker mellan källorna. Detta ställer givetvis höga krav på den enskilde forskaren som måste fördjupa sig i vetenskapliga diskussioner inom olika ämnesområden. Viss kritik har riktats mot metoden just ur denna aspekt.⁸⁹

Sammantaget tror jag mig genom mina källnära studier av kartor och skriftliga handlingar ha fångat upp en politisk konflikt inom statsförvaltningen som gått tidigare forskning förbi. Det är denna konflikt jag benämner *kampen om fredsmilen*.

⁸⁶ Myrdal 2012, s. 13.

⁸⁷ Myrdal 2007, s. 495 – 504.

⁸⁸ Myrdal 2012, s. 19.

⁸⁹ I en recension av Janken Myrdals bok *Boskapsskötseln under medeltiden. En källpluralistisk studie* (2012) frågar sig Iréne A. Flygare om ”källpluralismen som metod ändå inte kräver en av både år och kunskap erfaren och hängiven forskare? Det är knappast en metod för akademiska grüngölingar.”, Tidskriften Respons nr 3, 2013.

1.8 Källmaterial

Reduktionskollegiums arkiv består av 503 volymer med handlingar. Den största mängden utgörs av så kallade rannsakningsakter i bokstavsordning efter respektive donatarie. Jag har främst använt mig av serierna AII som är protokoll samt BII som är registratur från åren 1655 till 1670. Registraturet är komplett från dessa år men protokoll saknas för åren 1664 och 1666. Serien D består av diverse liggare där DVI volym 1 och 3 varit mest intressant då dessa utgörs av förteckningar över förbjudna orter samt hemman inom fredsmilen.

1.8.1 Protokoll

Primärt är det protokollen efter Reduktionskollegium perioden 1655 – 1670 jag har granskat i sin helhet. Eftersom renskrivna protokoll saknas för åren 1664 och 1666 har jag istället granskat de betydligt mer svårlästa konceptprotokollen för dessa år. Jag har även granskat utvalda delar av riksrådets protokoll samt Kammarkollegiets protokoll för att kontrollera vissa hänvisningar och dylikt till dessa från till exempel brev. Jag har utgått från att det som står i protokollen i stor utsträckning överensstämmer med de yttranden och diskussioner som förts vid sammanträdena. Naturligtvis återger inte protokollen ordagrant allt som sagts men efter att ha läst igenom materialet finns det ingen anledning att misstänka några betydande omskrivningar eller att något utelämnats. Att sedan deltagarna vid sammanträdena inte alltid sa vad de tänkte skiljer sig antagligen inte nämnbart från vilka sammanträden som helst även i vår tid.

Protokollen i Reduktionskollegiet skulle föras av sekreteraren Olaus Thegner och notarien Jonas Rask. Det var annars bara i riksrådet som två protokollförare användes, i de ordinarie kollegierna användes bara en. Detta visar att kungen lade stor vikt vid protokollföringen under Reduktionskollegiets sammanträden.⁹⁰ Diskussionerna under sammanträdena är också utförligt refererade. Noterbart är att redan 2 oktober 1655 angriper Erik Gyllenstierna protokolleringsmetoden. Han ville att ett obetänksamt yttrande av honom inte skulle införas i protokollet. I samband med att föreskrifter för kontrollen av abalienationsbrev diskuterades utropade Gyllenstierna ”Gud bevar oss för en ond överhet!”⁹¹ Gyllenstierna ångrade sina förlupna ord och ville inte att de skulle föras in i protokollet. Det var inte nödvändigt att anteckna varje yttrande som gjordes utan det räckte om innebörden av inläggen och besluten protokollerades, menade han. Herman Fleming hävdade dock att

⁹⁰ Dahlgren 1964, s. 143.

⁹¹ Abalienationsbrev var detsamma som godsinnehavarnas ägobevis där det framgick exakt vilka gods de ägde och hur dessa förvärvats.

allt som sades under sammanträdena skulle föras in i protokollet ty detta hade varit kungens vilja.⁹²

Det är lätt att förstå Gyllenstierna. Det fanns naturligtvis en uppenbar risk för att kungen tids nog skulle läsa protokollet. Vetskapen om detta kunde göra att ledamöterna av Reduktionskollegiet tänkte sig för en eller två gånger innan de gjorde sina uttalanden. Episoden med Gyllenstiernas ifrågasättande av protokolleringen är intressant då den visar att även obekväma uttalanden kunde protokollföras vid sammanträdena.

Joakim Scherp hävdar att 1682 års testamentsakt och 1689 års kassationsakt senare försämrade förutsättningarna för sanningsenliga protokoll inom statsförvaltningen eftersom protokollen därefter utsattes för hårdare granskning och vissa yttranden kunde vara straffbara. Detta ledde sannolikt till ännu hårdare självzensur vid ämbetsverkens och kommissionernas sammanträden.⁹³

1.8.2 Korrespondens

Jag har även granskat registraturen efter Reduktionskollegiet för åren 1655 – 1670 som består av skrivelser till landshövdingar, kungl. maj:t och enskilda godsinnnehavare. Skrivelserna till landshövdingarna är omfattande och består av olika uppmaningar och anvisningar om hur de ska vara behjälpliga vid reduktionsarbetet. I några enstaka skrivelser berörs lantmätare och fredsmilskarteringar vilka varit av stort värde för min undersökning.

1.8.3 Fredsmilskartor

Jag gjorde i ett inledande skede i mitt forskningsarbete omfattande inventeringar i arkiven för att kunna sammanställa och avgränsa fredsmilskartor som en helt egen kategori geografiska kartor. Det visade sig vara svårare än jag först trodde då fredsmilskartorna var svåra att söka efter eftersom de lyder under olika beteckningar i register och databaser. I en del fall har de registrerats som stadskartor, i andra fall enbart som geografiska kartor. Endast i några enstaka fall finns de registrerade under benämningen fredsmilskartor. Störst hjälp har jag haft av lantmäteriets handskrivna topografiska register som upprättades på 1920-talet. I dessa registerpärmar har jag bläddrat fram till de aktuella fredsmilsdistrikten (vilka dessa är framgår senare i avhandlingen) och där sökt vid åren 1655 till 1700.⁹⁴ Även lantmäteriets databas ”Arken” och

⁹² Reduktionskollegiums arkiv A1a:1, 2 oktober 1655.

⁹³ Scherp 2013, s. 44.

⁹⁴ De så kallade ”sockenpärmar” är lantmäteriets manuella topografiska register ordnade efter län, socken och by-/gårdsnamn i kronologisk ordning. Dessa register var tidigare tillgängliga i lantmäteriets forskningssal i Gävle men finns sedan 2008 i Riksarkivet, avdelning Arninge, nu inlåsta men det går bra att beställa fram dem. Lantmäteriets digitala arkiv bestående av Historiska kartor från 1630-talet och framåt finns

Riksarkivets databas ”Arkis” har använts liksom de manuella så kallade ”Viscardregistren” i Riksarkivet.⁹⁵

Fredsmilskartorna som jag påträffat återfinns som original huvudsakligen i *Lantmäteristyrelsens arkiv*. Tre kartor över Åbo och Viborg slotts fredsmilsdistrikt återfinns i *Lantmäteristyrelsens leverans 1850* som är, precis som namnet säger en leverans från lantmäteriet till Riksarkivet redan 1850. Ytterligare tre kartor över fredsmilen kring Örebro och Nyköping slott ingår i *Lantmåterimyndigheternas arkiv* som är en samlande beteckning för de 21 regionala lantmåterikontorens arkiv. Lantmåteristyrelsens arkiv finns i Riksarkivets avdelning i Arninge och Lantmåterimyndigheternas arkiv förvaras i landsarkivet i Härnösand (Riksarkivet).⁹⁶ Proveniensen för samtliga fredsmilskartor som jag påträffat vid mina inventeringar finns angiven i registret över fredsmilskartor som jag sammanställt i appendix I.

Vid analysen av fredsmilskartorna har jag litat till min egen förmåga och kunskap om historiska kartor. I de fall då det saknats upphovsman och/eller årtal har jag gjort bedömningar av typiska stilistiska särdrag och kännetecken som gjort att jag med stor sannolikhet kunnat knyta kartan till rätt upphovsman och även något så när kunnat datera kartan. Manér, personliga stildrag, färgsättning, utformning av detaljer som skalstock, kompassros, ramverk och andra utsmyckningar har beaktats vid bedömningen av varje enskild karta. Även handstilen i karttexten och den tillhörande texten till kartan har hjälpt till vid arbetet med att knyta en karta till rätt upphovsman.

Genom att systematiskt granska protokoll, korrespondens och kartor har jag kunnat följa arbetet med att utföra 1655 års reduktionsbeslut avseende fredsmilen och karteringen av denna. Fram ur arkivkällorna har sedan olika aktörer framträtt som på ett eller annat sätt varit inblandade i denna process. Aktörerna var alla verksamma i statsapparaten men agerade utifrån olika positioner, erfarenheter, motiv etc. En viktig fråga som jag sökt svar på är i hur stor utsträckning lantmätarna följde de anvisningar som utfärdades rörande fredsmilens uppmätning och kartläggning. Svaren på denna fråga finns må hända i liten utsträckning i det skriftliga källmaterialet men borde rimligen visa sig i kartmaterialet.

fritt tillgängligt på www.lantmateriet.se och söktjänsten ”Historiska kartor”. Lantmåteriets databas kallas Arken.

⁹⁵ Viscardregistret är ett kortregister över Riksarkivets kartor, topografiskt och kronologiskt upplagt. Arkis är Riksarkivets interna arkivdatabas. Externt finns söktjänsten ”Nationell Arkivdatabas (NAD)” på Riksarkivets hemsida www.riksarkivet.se

⁹⁶ En kopia av Viborgs slotts fredsmil från 1782 förvaras i Krigsarkivet. En kopia av Kalmar kungsladugårds fredsmil från 1796 förvaras i Kalmar kommunarkiv.

2 Jordägarstrukturen

Som en del av teoretiseringen av min undersökning ger jag här en kort beskrivning av den svenska statsformeringen och adelns inflytande på densamma vid tiden före reduktionen 1655. Min framställning bygger på tidigare forskning om tidigmodern statsbildning och adeln som statsbärande stånd. De europeiska samhällena under medeltiden präglades av en *feodal* struktur. I det feodala samhället delade kungen ut landområden åt stormän som de sedan själva kunde kontrollera och uppbära skatt ifrån. I gengäld skulle dessa stormän ställa upp med krigare då kungen så önskade. Systemet byggde på ett ömsesidigt beroende.

Janken Myrdal hävdar att den struktur av sociala institutioner som upprättades i Sverige på 1100-talet och som fanns kvar fram till 1700-talet var just feodal.⁹⁷ I denna samhällsstruktur ingår kyrkan och kristendomen, staten och kungen samt adeln och storgårdarna. Den feodala strukturen var relaterad till jordbruket och ska ses som ett socioekonomiskt system där flera samhällseliga element var sammanlänkade och tillsammans utgjorde en fungerande helhet.⁹⁸ Myrdal menar att två element utgjorde grundläggande förutsättningar för hela systemets uppbyggnad. För det första att makten i samhället baserades på jordägarande och för det andra att den härskande gruppen hade privilegier som garanterades av staten. Jordräntan från landborna tillsammans med statens skatter på jorden blev det viktigaste sättet på vilket resurser överfördes till de styrande i samhället. Denna typ av exploatering kan således ses som karaktäristiskt för ett feodalt system.⁹⁹ Under 1500-talet försvagas adeln och maktstaterna växer fram. Myrdal menar att feodalismen därmed förstatligas och adeln blir en del av statsapparaten.¹⁰⁰ Men trots de

⁹⁷ Myrdal 1999, s. 13.

⁹⁸ Myrdal 1999, s. 210.

⁹⁹ Myrdal 1999, s. 15.

¹⁰⁰ Myrdal 1999, s. 16.

betydande samhällsförändringarna under 1500-talet så fortsatte samhället att vila på feodal grund. Under första halvan av 1600-talet så baserades fortfarande makten på jordäggande och adelns privilegier fanns kvar.

Den feodala strukturen var således högst påtaglig i det svenska 1600-talets samhälle där högadeln med sina friherreskap och grevskap i vissa områden fungerade som ett slags mellanled mellan kungen och bondebefolkningen. Sverige var inne i en fas av senfeodalism som präglades av en stark centralmakt som skötte en stor del av omfördelningen av det samhälleliga överskottet genom upptagandet av olika skatter.¹⁰¹ Den feodala strukturen i 1600-talets Sverige var komplex. Adeln var inordnad i den expanderande statsapparaten och att verka för statens bästa och samtidigt befästa sin maktposition var en historisk paradox som Janken Myrdal uttrycker det. När adeln inordnades i statsapparaten blev den mer underordnad samtidigt så fick den också mer inflytande över den expanderande statsapparaten.¹⁰²

För att man ska kunna förstå och förklara den tidigmoderna statsbildningen måste man också förstå den tidigmoderna politiska kulturen, menar historikern Johan Holm. Det fanns i det svenska samhället under tidigmodern tid diskursiva maktresurser och normkällor som måste förstås om man ska kunna läsa det politiska spelet. Lagen, den lutherska tron och sedvanan bildade tillsammans ett regelverk inom vilket gemensamma uppfattningar om rätt och fel, om rättigheter och skyldigheter och olika gruppers politiska möjligheter rymdes. Normerna både legitimerade och satte gränser för maktutövning menar Holm.¹⁰³ Under 1500-talet byggdes statsförvaltningen upp med ofrälse och lågadel som ansågs vara lojala gentemot kungen. Detta upplevde högadeln som ett hot och påbörjade en kamp för ensamrätt till de högre ämbetena inom statsförvaltningen, en kamp som skulle fortgå under hela 1600-talet. Axel Oxenstierna fogade genom 1634 års regeringsform de fem höga riksämbetena till statsmaktens ledning. Under dem fanns den statliga förvaltningen på alla nivåer, centralt och lokalt. Han skapade en statsmakt stark nog att kunna fungera även utan en kung. Sven A. Nilsson kallar detta för ”den byråkratiska statens nära nog självstyrande system”.¹⁰⁴

¹⁰¹ Melkersson 1997, s. 35f.

¹⁰² Myrdal 1999, s. 215.

¹⁰³ Holm 2007, s. 43.

¹⁰⁴ Nilsson 1984, s. 44.

2.1 Kampen om jordräntan

Det fanns i Sverige två olika typer av jordinnehav under 1600-talet och detta hade gällt sedan medeltiden: en brukningsrätt och en rätt att uppbära ränta på jorden.¹⁰⁵ Detta innebar att bönderna hade brukningsrätten men att adeln, kyrkan eller kronan hade rätten till hemmanens överskott.¹⁰⁶ Vid sidan av frälsebönder och kronobönder som ägde rätten att bruka jorden mot att de betalade en viss ränta till någon av de två jordägarna, fanns också skattebönder. Dessa beskrivs ofta som självägande bönder vilket är en sanning med modifikation. Vad som skiljde skattebönder från de andra brukarna var att de besatt en så kallad bördsrätt – rätten till ärftlig besittning av jorden. Detta innebar också att de kunde sälja, bortpanta eller ge bort jorden.¹⁰⁷ De var dock bundna till att betala en årlig hemmansränta till kronan. Klarade de inte detta kunde de förlora bördsrätten och bli vräkt från sina hemman, de blev skattevrak.¹⁰⁸ Hemmansräntan baserades på mantalet vilket stod för en gårds skattekraft. Kronan skulle beskatta bönderna och utvinna det man behövde utan att för den skull utarma dem.¹⁰⁹ I de landskapsvis årligt förda kronans jordeböcker registrerades vad varje enskilt hemman skulle betala i skatt.¹¹⁰ Oftast bestod skatteinbetalningen av olika naturapersedlar som dock kunde avlösas i pengar.

När kronans feodala donationer (förläningar) tog fart i början av 1600-talet uppstod ytterligare en bondekategori – skattefrälsebönder. Dessa hade bibehållen bördsrätt men betalade sina räntor till adelns fogde i stället för som tidigare till kronans fogde.¹¹¹

Vid mitten av 1600-talet hade jordbruket sedan länge varit kronans främsta skattebas och grundvalen för statshushållningen var hemmansräntorna, den årliga skatt som kronan kunde ta ut från alla skatte- och kronohushåll. Jordbruket var landets huvudnäring.¹¹²

Det fanns tre typer av *jordnaturer* under denna tid: Skattejord, kronojord och frälsejord. Skattejord var sådan mark som bonden ägde brukanderätten till men också bördsrätten, han betalade skatt till kronan. Kronojord ägdes av kronan men brukades av en *landbo* – en arrendator. Denne betalade avrad

¹⁰⁵ Magnusson 2010, s. 74.

¹⁰⁶ Se Loit 1975, s. 17. Efter Gustav Vasas kyrkoreduktion blev kyrkojord kronojord och kyrkans rätt till hemmanens överskott försvann.

¹⁰⁷ Magnusson 2010, s. 75f.

¹⁰⁸ Magnusson 2010, s. 74, Ågren 1997, s. 76. Betalade inte skattebonden sin ränta ansågs han som skattevrak efter tre år och vräktes från hemmanet.

¹⁰⁹ Asker 2007, s. 189.

¹¹⁰ Fram till ca 1630 ordnades jordeböckerna landskapsvis, därefter länsvis.

¹¹¹ Ågren 1964, s. 1.

¹¹² Myrdal 1999, s. 359, Revera 1984, s. 14.

(årlig avgift) till kronan. Frälsejord var mark som adeln ägde brukanderätten till. Marken var till stor del skattebefriad. Även adeln hade landbor vilka betalade avrad till markägaren. Vid Gustav Vasas död 1560 såg ägoförhållanden till jorden i Sverige ut på följande vis: Hälften av all jord var skattejord, 28 ½ procent bestod av kronojord och 21 ½ procent av frälsejord.¹¹³ De stora avsöndringarna skedde under Gustav II Adolfs och framför allt under drottning Kristinas regeringstid. Avsöndringarna innebar att en stor del av de hemmansränder som skatte- och kronobönder betalade till kronan tilldelades adeln. Vid drottning Kristinas tronavsägelse 1654 uppgick adelns jordinnehav till cirka 60 procent, eller 53 955 mantal av totalt 85 289.¹¹⁴ Genom förläningar, donationer och köp hade adelns jordinnehav nästan tredubblats på 90 år. Allt sedan medeltiden hade adeln beviljats skattefrihet mot att den ställde upp med fullt rustade ryttare när kronan kallade till krig, den så kallade rusttjänsten.¹¹⁵ Den svenska högadeln var rikare än någonsin tidigare i Sveriges historia. Jordägandet gav den dessutom makt och inflytande på Sveriges politik och ekonomi. Man kan tala om en samhällselit som styrde landet tillsammans med kungen, åtminstone var det så högadeln såg på sig själva, de var ett statsbärande stånd.¹¹⁶

De förändrade ägoförhållandena till jord i Sverige vid mitten av 1600-talet höll dock på att utarma statsfinanserna. Den årliga räntan var fortfarande själva basen i skattesystemet även om många andra extraskatter också var en nödvändighet för att få statsfinanserna att gå ihop. En kompletterande inkomstkälla var olika tullavgifter och acciser. Finanserna gick ändå inte ihop, inte på långa vägar.

De stora godsavsöndringarna under Gustav II Adolf och drottning Kristina hade ibland varit en ren nödvändighet. Det var inte av slöseri som Kristina donerade kronans jord till högadeln.¹¹⁷ Enligt hennes synsätt var det viktigt att ha en välbeställd och inflytelserik högadel vid sin sida. Genom att betala och

¹¹³ Magnusson 1985, s. 18,

¹¹⁴ Asker 2007, s. 190, Dahlgren 1964, s. 3, Englund 1989, s. 11, Nilsson 1958, s. 70f, Revera 1975, s. 9f.

¹¹⁵ Om adelns rusttjänst se Nilsson 1947, s. 17 – 85, Swedlund 1936, s. 242 samt Swenne 1933, s. 1 – 11.

¹¹⁶ Den svenska adeln under 1600-talet låter sig indelas i en högadel och en lågadel. Högadeln var den minsta gruppen med de främsta civila och militära titlarna, gamla anor och störst jordinnehav medan lågadeln endast ägde mindre jordlotter och innehade lägre tjänster i statsförvaltningen. Genom 1626 års riddarhusordning indelades adelsståndet i tre klasser. Den 1:a och den 2:a klassen utgjordes av högadeln och den 3:e och största klassen utgjordes av lågadeln. Se Asker 1983, s. 13ff, Englund 1989, s. 11f, Holm 2007, s. 65 & Nilsson 1990, s. 254ff.

¹¹⁷ I äldre historieforskning har Kristina ofta framställts som avsiktligt slösaktig med rikets tillgångar. Se t. ex. Clason 1895, s. 151.

belöna adeln med jord knöt drottningen adeln närmare kronan. Enligt hennes synsätt skulle dessutom jordbruket intensifieras under adeln och således leda till att de statliga inkomsterna från tullarna ökade och därmed ökade välståndet.¹¹⁸ Det var också ett krasst faktum att kronans kassakista ständigt gapade tom och när adeln skulle belönas för sina insatser för kronan tog man av det enda som fanns i frånvaron av reda pengar – jord och rätten att uppbära ränta på jord.

Kampen mellan krona och adel om rätten till och fördelningen av jordräntan tog sig tydligt i uttryck i Karl X Gustavs reduktion 1655 och senare än mer i Karl XI reduktion 1680.

2.2 Allodiala och feodala donationer

Begreppen *allodial* och *feodal* donation skulle kunna bytas ut mot *donation* och *förläning*. De sistnämnda begreppen förekommer sida vid sida inom historieforskningen men skillnaden mellan dem förklaras sällan. Sam Clason klargjorde dock redan 1895 vad skillnaden mellan donation och förläning är i sin avhandling *Till reduktionens förhistoria*. En mer samtida avhandling som gör samma åtskillnad av begreppen är Cristina Prytz *Familjen i kronans tjänst* (2013).¹¹⁹ Min definition av begreppen donation och förläning följer både Clasons och Prytz definitioner.

Kring sekelskiftet 1600 fanns två typer av donationer, allodiala och feodala. De allodiala var donationer utan villkor medan de feodala var donationer med villkor. En allodial donation var gods eller jord där äganderätten skänkts bort av kronan inklusive arvsrätten. Under 1600-talet villkorades dock de allodiala donationerna genom att innehavaren var tvungen att söka konfirmation på donationen vid varje tronskifte. För feodala donationer däremot fanns fler förbehåll. Det kunde vara så att en enskild adelsman erhöll besittningsrätten till ett gods och därmed rätten att uppbära skatt från de gårdar som tillhörde godset under en begränsad tid eller under en livstid. Det viktigaste förbehållet var att vid feodala donationer fanns ingen arvsrätt utan donationen återgick till kronan vid innehavarens död. De vanligaste donationerna under 1600-talet var feodala donationer eller förläningar. Anledningen var att vid riksdagen 1604 förbjöds allodiala donationer och donationerna skulle hädanefter lyda under *norrköpingsbesluts villkor*. Enkelt sagt innebar detta att förläningar från och med 1604 blev norm och donationer förbjöds. Norrköpingsbesluts villkor var enligt följande: Den som av kronan fått en förläning skulle söka konfirmation på densamme efter det att en ny monark tillträtt. Innehavaren av en förläning fick

¹¹⁸ Se Nilsson 1990, s. 248 – 252..

¹¹⁹ Clason 1895, s. 52ff, Prytz 2013, s. 21. Se även Gjerstad 1995, s. 5.

inte sälja eller förpanta den utan monarkens tillstånd. Vid innehavarens död gick förläningen tillbaka till kronan om manliga bröstavingar saknades, men fanns det manliga bröstavingar kunde kronan besluta om förlängning av förläningen. Om bröstavingen var en dotter skulle hon kompenseras med en brudskatt från kronan. Gifte hon sig med en av kronan godkänd man kunde förläningen tillfalla honom och sedan förlängas till deras gemensamma barn av manskön.¹²⁰

Trots detta förekom det donationer efter 1604. Det var därför som de i 1655 års riksdagsbeslut förbjöds än en gång samt att det nu beslutades att alla donationer utan villkor gjorda efter 1632 skulle omvandlas till förläningar med villkor.¹²¹

2.3 Adelns fredsmil

Sedan 1500-talet hade kammaren (senare Kammarkollegiet) registrerat skatteskyldiga efter de kamerala enheterna landskap, härad och socken.¹²² I samband med 1655 års reduktion blir plötsligt fredsmilsgränsen ”överordnad” dessa tidigt fastställda administrativa gränser. Vad berodde detta på? Begreppet har avsett olika företeelser genom åren. Ordet fredsmil dyker upp för första gången i samband med 1569 års adelsprivilegier som kung Johan III utfärdade vid sin kröning.¹²³ En fredsmil gavs då innebörden att frälsebönder (landbor) bosatta inom en mil från en sätesgård var befriade från krigstjänst.¹²⁴ Sven A. Nilsson (1952) skriver att det från början var, enligt dansk förebild, tänkt att gälla de landbor som fanns inom samma härad eller socken som en sätesgård men att detta ändrades senare till ”uppå en mil när belägna”. Anledningen var att socknarna och häraderna var av alltför växlande storlek runt om i Sverige.¹²⁵

Under den första delen av 1600-talet kom begreppet även att innefatta befrielse för samma bönder från andra pålagor som skjutsning, gästning, och gärder (engångsskatter). Från 1634 gällde förmildrade villkor för krigstjänst för adelns landbor inom fredsmilen. Fyra eller fem krono- eller skattehemman

¹²⁰ Clason 1895, s. 52 – 54, Nilsson 1990, s. 117 – 149, Prytz 2013, s. 23.

¹²¹ Gjerstad 1995, s. 5, 12.

¹²² Det bör påpekas att en jordebokssocken var en administrativ enhet som infördes under Gustav Vasas regenttid som underlag för beskattning. Kyrksöcknarna var som namnet säger knutna till kyrkan och betydligt äldre än jordebokssocknarna. Gränserna överensstämmer inte alltid mellan en jordebokssocken och en kyrkosocken. Se Rahmqvist 1982, s 89f samt Jonsson 1982, s 117f. Landskapen som kamerala enheter ersattes av landshövdingedömen eller län i samband med 1634 års regeringsform.

¹²³ Nilsson, 1952, s. 28 & 1964, s. 24.

¹²⁴ Före 1649 hade milen olika längd beroende på var i Sverige man befann sig. Den äldre svenska milen fastställdes först 1649 och kom att gälla fram till 1889. Den mätte cirka 10 700 meter och var således lite längre än dagens mil.

¹²⁵ Nilsson 1952, s. 28.

skulle sätta upp en båtsman. För frälsebönder gällde åtta hemman, *men* inom fredsmilen tolv – en avsevärd skillnad.¹²⁶

I samband med 1655 års reduktionsbeslut övertog kronan fredsmilsbegreppet. När de första kartorna upprättades 1655 finns begreppet fredsmil med i karttexten.¹²⁷ En fredsmil innebar nu att en gammal svensk mil (10 700 meter) åt samtliga väderstreck, ”in linea recta” (i en rät linje), med utgångspunkt från ett slott eller kungsladugård definierade ett område där speciella förhållanden rådde. Fredsmilsbegreppet kom att användas om det som var kronans egendom och som var fredat från avsöndring.

¹²⁶ Rystad 1955, s.30.

¹²⁷ Ett exempel är kartan över Linköping slots fredsmil 1655 där lantmätaren Johan de Rogier skrivit: ”Afritning och beskrifning på Stångz ladugårds fredsmihl”.

3 Lantmäteriet

Det är nödvändigt för avhandlingens kontext att redogöra för hur den svenska lantmäteriverksamheten växte fram under 1600-talet samt hur lantmäteriet och lantmätarna inordnades i den svenska statsförvaltningen. Här skisseras lantmäteriets verksamhet fram till reduktionen 1655.

Som till viss del redan framgått så kännetecknades 1600-talets Sverige av en komplex byråkrati med formella och organiserade ämbeten. Personer rekryterades för specifika uppgifter istället för att uppgifter fördelades bland den befintliga personalen. De här administrativa förändringarna skärpte också kraven på skriftlighet inom organisationen vilket gjorde att statsförvaltningen mer än tidigare baserades på skriftliga dokument. Detta var en omvandlingsprocess som påbörjats redan under Gustav Vasa men som kom att slutföras under 1600-talet.¹²⁸

Kronans organ för finansförvaltningen kallades under 1500-talet för kammaren eller räknekammaren. År 1541 fick kammaren en fast organisation genom den så kallade kammarförordningen. Till kammaren lämnade redovisningsskyldiga ämbetsmän sina räkenskaper för att revideras och arkiveras. I samband med 1634 års regeringsform benämndes detta organ istället för Kammarkollegiet. Kammarkollegiet skulle lyda under en riksskattnästare och bestod även av ett kammarråd.¹²⁹ Kollegiet skötte statsfinanserna där handel, bergsbruk och tullar ingick. Man ansvarade även för kronans jord och skog.¹³⁰ Det blev också Kammarkollegiet som skulle ansvara för landets lantmäterifunktion.

Regeringsformen 1634 innehöll ett inbyggt sofistikerat vitt förgrenat kontrollsystem där län ersatte landskap som administrativa enheter.

¹²⁸ Se Linnarsson 2010, s. 49f och där anförda referenser.

¹²⁹ Vid tiden för 1655 års reduktion leddes Kammarkollegiet av kammarpresident Herman Fleming.

¹³⁰ Se Asker 2007, s. 89, Brunius 2010, s. 118 – 122, Lönborg 1903, s. 22.

Regeringsformen var tänkt att tjäna som en fundamental förvaltningsstadga. Det fastslogs att länen tillhörde kronan och över dessa var landshövdingarna kronans befallningshavande, kronans förlängda arm ute i landet, på plats ”i konungens stad och ställe” som det hette i 1635 års landshövdingeinstruktion.¹³¹ Genom att införa länsstyrelser kunde centralmakten mer effektivt styra landet och tillgodogöra sig de resurser som den behövde som militärstat och för den utrikespolitiska expansionen.¹³²

Som residens till landshövdingarna valdes ofta de kungliga slotten eller kungsladugårdarna. Länen kom även att fungera som administrativa ansvarsområden för lantmätarna. När lantmätarna tilldelades sina fullmakter av Kammarkollegiet skedde detta länsvis. Deras löner skulle betalas ut av landsstaten (länsstyrelsen) även om de formellt lydde direkt under Kammarkollegiet.

3.1 Organisationen

Lantmåteriverksamheten startade dock några år innan tillkomsten av 1634 års regeringsform och verksamheten har sin anfader i Anders Bure. Denne var i början av 1600-talet anställd i kungliga kansliet som sekreterare, riksarkitekt och generalmatematiker.¹³³ År 1603 fick han i uppdrag av Karl IX att upprätta en karta över Skandinavien. Arbetet med denna karta skulle uppta Bures tid i 23 år framåt.

Under tiden som Bure arbetade med kartan över Skandinavien lät han även trycka en karta över Lappland 1611 (*Lapponia*) vilken räknas som den första kartan över ett skandinaviskt område som baseras på ordentliga uppmättningsarbeten. Därefter lät han trycka en karta över Mälaren 1614 (*Meler Lacus*).

År 1626 var Bures skandinavienkarta färdig och den fick titeln *Orbis Arctoi nova et accurata delineatio* (”Ny och noggrann avbildning av den nordliga världen”). Kartan täckte inte bara Skandinavien. Även områdena kring Vita havet i öst samt ner mot Moskva fanns med. Kartan, som är ett kopparstick och sammansatt av sex blad, kom att prägla kartbilden av Skandinavien i nästan hundra år och den kopierades ett flertal gånger. Bures skandinavienkarta kan ses som ett genombrott för svensk kartografi.¹³⁴

Två år efter det att *Orbis Arctoi* var färdig, den 4 april 1628, utfärdades en kunglig instruktion till Bure där han fick uppdraget att anställa och utbilda

¹³¹ Se Asker 2004, s. 11.

¹³² Se Eng 2001, s. 274, Nilsson 1990, s. 211 – 215.

¹³³ Anders Bure hade före det att han adlades 1624 namnet Andreas Bureus. Båda namnformerna brukar användas i litteraturen. Här används hans adelsnamn - Bure. Se Ekstrand 1896 – 1903, s. XX.

¹³⁴ Helmfrid 1994, s. 39. *Orbis arctoi* finns bevarad i ett tiotal exemplar varav Uppsala universitetsbibliotek har tre exemplar och Kungliga biblioteket samt Krigsarkivet har varsitt.

lantmätare, vilket blev startskottet för en svensk lantmäterifunktion.¹³⁵ Ambitionskraven i instruktionen är högt ställda. I samtliga landskap skulle karteringar göras av åkrar, ängar, kärr, skogar och andra tillgångar. Även städer, sjöar, strömmar, hamnar samt kronans byggnader, gruvor och bergsbruk. Förutom att avmätningar skulle göras skulle också skicket på objekten anges liksom vad som kunde förbättras och förnyas. Både geografiska och geometriska karteringar skulle utföras.¹³⁶ Av instruktionen framgår att Bure skulle anta ”unga drängar, ärliga mäns barn” för att instruera och lära upp dem i lantmäteri.¹³⁷ Bures elever blev sex till antalet och namnen på dessa är kända genom att de finns upptagna på Kammarkollegiets lönelistor från 1629.¹³⁸ Efter 1633, då Bure hade färdigutbildat de sex eleverna, verkar han inte haft någon aktiv roll inom lantmäteriverksamheten längre.

Den 19 juni 1633 utfärdade Kammarkollegiet fullmakter för sex lantmätare och dessa gav sig iväg till sina ansvarsområden i Uppland, Västergötland, Östergötland och Finland. Det var den geometriska karteringen, storskalig kartläggning av byar och gårdar, som till att börja med prioriterades av Kammarkollegiet.

Det rumsliga tänkandet var naturligtvis inget nytt i det tidiga 1600-talets Sverige, men att statsförvaltningen systematiskt började använda kartor som hjälpmedel var nytt. Den centrala förvaltningen i Stockholm hade som ambition att kunna betrakta detaljerade kartor över gårdar och byar runt om i riket. Ämbetsmännen kunde därigenom utan att befinna sig på plats bedöma gårdarnas karaktär, deras möjligheter och begränsningar. Under drygt 20 års tid 1633 till 1655 blev över tiotusen storskaliga kartor upprättade runt om i landet vilket betydde att hälften av alla gårdar i Sverige blev kartlagda.¹³⁹ Det var ett storslaget systematiskt genomfört kartprojekt som saknar motstycke i andra länder. Storslagna projekt som systematisk kartläggning passade in väl i den självbild som fanns hos makteliten kring Gustav II Adolf. Lantmäteriverksamheten på by- och gårdsnivå bidrog också till att kronan kunde stärka sitt grepp om riket.

I slutet av 1640-talet avstannade den storskaliga karteringen och den upphörde helt vid mitten av 1650-talet. Lantmäteriverksamhetens fokus

¹³⁵ Bagger-Jørgensen 1928, s. 3f & Lönborg 1903, s. 14.

¹³⁶ Instruktionen till Anders Bure från 4 april 1628 finns återgiven i Styffe *Samling av instruktioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland* (1856), s. 248f, samt i Ekstrand *Samlingar i lantmäteri*. Första samlingen. Instruktioner och brev 1628 – 1699 (1901).

¹³⁷ Ekstrand 1901, s. 1f.

¹³⁸ Tollin 2008a, s. 16.

¹³⁹ Detta är beräknat på hälften av alla gårdar inom Sveriges gränser före freden i Brömsebro 1645 exklusive gårdar i Finland och provinserna.

riktades nu mot en mer småskalig geografisk kartering.¹⁴⁰ Lantmätarna som efter länsreformen 1634 verkade under en landshövding fick i uppdrag av Kammarkollegiet att kartera sina län, häradar och socknar men en del av dem avskedades också då intensiteten i lantmåteriets verksamhet stannade av.¹⁴¹

Redan i början av 1640-talet hade lantmåteriet expanderat så pass att Kammarkollegiet ansåg att verksamheten behövde en ”inspektör”, en person som skulle vara överordnad lantmätarna med ansvar för ledning och tillsyn. Inspektorn skulle se till att kartorna som lämnades in till Stockholms slott höll måttet samt att dessa ordnades och arkiverades på ett tillbörligt sätt. Tjänsten tillsattes 17 maj 1642 och gick till lantmätaren Peder Menlös. I anslutning till detta utfärdades även en instruktion till Menlös där det framgick att lantmätarnas arbeten skulle överlämnas till inspektören vid regelbundna besök på slottet och att inspektören tillsammans med lantmätarna skulle granska kartorna. Menlös fick för ändamålet avsedda lokaler intill Kammarkollegiet på Stockholms slott.¹⁴²

3.2 Instruktioner

Bures lantmåteripionjärer rekryterades från Uppsala universitet och deras sociala bakgrund var att de härstammade från bonde- och prästhushåll eller så var de söner till borgare och militärer.¹⁴³ Efter det att de sex unga männen utbildats hos Bure i fem år skickades de med sina fullmakter som lantmätare ut till olika delar av landet. Lantmåteriutbildningen skedde därefter i skråform inom kåren. Varje lantmätare hade en lärdräng till sin hjälp som lärde sig yrket. När det var dags för denne att arbeta självständigt skulle han först godkännas av alla de andra lantmätarna. Om lärdrängen klarade provet inför dessa kunde han sedan få arbeta under eget ansvar. Först i samband med att lantmåteriet fick en chef i Carl Gripenhielm 1683 infördes istället examination inför denne

¹⁴⁰ Man skiljer inom kartografin mellan geometrisk (storskalig) kartering och geografisk (småskalig) kartering. Vid geometrisk kartering upprättas kartor som visar en stad, en by eller en ensamgård. Vid geografisk kartering upprättas kartor som visar en socken, ett härad, ett landskap eller ännu större områden. Gränsen mellan geografisk och geometrisk kartering brukar vanligen dras vid skalan 1:10 000.

¹⁴¹ Tollin 2005a, s. 19.

¹⁴² För mer information om Lantmåteriets historia hänvisas till standardverket *Svenska Lantmåteriet 1628 – 1928* (1928) och Sven Lönborgs *Sveriges karta* (1903). Se även kapitlet ”Ett lantmåteri med rikets resurser i fokus” av Höglund i *Med kartan i fokus* (2013), s. 52 – 129.

¹⁴³ Tollin 2008a, s. 19.

personligen.¹⁴⁴ Av ett protokoll fört vid Kammarkollegiets sammanträde 15 april 1635 framgår att antalet lantmätare i tjänst stigit till 11 personer.¹⁴⁵ Perioden 1643 till 1655 stiger antalet lantmätare ytterligare till strax över 20.¹⁴⁶

Ett flertal instruktioner till lantmätarna utfärdades av Kammarkollegiet under första halvan av 1600-talet. I detta avsnitt ska jag kort redogöra för innehållet i några av dem samt mer i detalj redogöra för innehållet i 1643 års instruktion som var den första där också geografisk kartering behandlades. Detta för att 1643 års instruktion bör ha varit av fundamental betydelse för lantmätarnas uppmätningar i samband med fredsmilskarteringarna 1655.

Den första instruktionen som ställdes direkt till de färdigutbildade lantmätarna 1634 präglas av att lantmåteriverksamheten då i dess helhet bestod av geometrisk kartering. Denna instruktion hade föregåtts av en fullmakt undertecknad Johan Kasimir utfärdad till lantmätarna 1633 och är i princip en upprepning av innehållet i fullmakten.¹⁴⁷ Det var en mycket detaljerad instruktion som lantmätarna fick ta del av. Rörande åkermarken skulle de skilja på fyra olika kvaliteter jord och för ängsmarken tre. De skulle räkna samman åkermarken till öres-, örtug- eller penningland. Åkermarkens storlek angavs i antal tunnor utsäde (där en tunna motsvarade ett tunnland) och ängsmarkens storlek i antal lass hö. Jordnaturerna skulle anges såsom skatte-, krono- eller frälsehemman.¹⁴⁸

Ett år senare 1635 utfärdas en ny instruktion. Denna är inte lika omfattande och skall antagligen ses som en komplettering av föregående års instruktion. Det finns nämligen två nya punkter med. I den ena anges att lantmätarna ska visa hänsyn mot bönderna vid sitt uppmättningsarbete och inte trampa ner grödorna eller på annat sätt orsaka irritation bland bönderna. Istället ska de med största fog, diskretion och saktmod umgås med bönderna. Den andra punkten handlar om att lantmätarna ska kartlägga även de hemman som ligger öde samt att detta ska ske med största diskretion.¹⁴⁹

Året efter 1636 kommer ytterligare en anvisning till lantmätarna genom ett memorial eller tillägg från Kammarkollegiet. Av detta memorial framgår det att det fanns en ambition från Kammarkollegiet att likrikta färgerna och symbolspråket i kartorna. Här betonas att namnen på alla byar och vattendrag

¹⁴⁴ I 1634 års instruktion till lantmätarna framgår att yrket skulle skötas i vad som påminner om skråform med mästare och gesäller, se Styffe 1856, s. 253f. Se även Bagger-Jørgensen 1928, s. 89f, Tollin 2008a, s. 21 & Tollin 2008b, s. 135 – 137.

¹⁴⁵ Kammarkollegiet kansliet Ala:1, 15 april 1635.

¹⁴⁶ Tollin 2008b, s. 150.

¹⁴⁷ Johan Kasimir (far till Karl X Gustav) fungerade vid denna tid som riksskattmästare även om han formellt inte var utsedd till det.

¹⁴⁸ Styffe 1856, s. 251 – 255.

¹⁴⁹ Styffe 1856, s. 255. Se även Nilsson 2010, s. 57 – 61.

ska anges i kartorna samt att alla byggnader, hagar, tomter etc. ska markeras med en siffra för att de ska kunna identifieras. Även färger för åker och äng specificeras. Kammarkollegiet anger även att det är önskvärt att lantmätarna använder samma storlek på pappersarken till sina kartor.¹⁵⁰

Lantmätarna ute i länen var upptagna med sina geometriska karteringar under cirka tio års tid. Det dröjer till 20 april 1643 innan en ny instruktion utfärdas av Kammarkollegiet. Året innan hade Kammarkollegiet utnämnt Peder Menlös till inspektör över lantmåteriet. Av instruktionen till Menlös, som utfärdades samma datum, framgår det inledningsvis att då drottning Kristina tidigare förordnat lantmätare uti varje landshövdingedöme bör också lantmåteri arbetet ”under god uppsikt och riktighet vara må”. I synnerhet gäller detta de geometriska kartor som dittills är inlevererade till kronan. Som första uppgift fick Menlös därför att samla ihop och ordna dessa geometriska kartor.¹⁵¹ Menlös skulle granska kartorna för att se om det fanns något att anmärka på och om så var fallet skulle han återlämna dessa kartor för revidering till berörd lantmätare. Efter det att Menlös bildat sig en uppfattning om vad som behövde förbättras eller förändras inom lantmåteriet skulle Menlös redogöra för detta inför riks- och kammarråd och därefter skulle han ”förvänta sig vidare resolution och order”.¹⁵² För att Menlös skulle kunna bilda sig en uppfattning om vad som dittills gjorts och vad som återstod att göra fick 14 lantmätare 31 januari 1643 order om att infinna sig i Stockholm med sina arbeten.¹⁵³

Instruktionen från år 1643 till lantmätarna är omfattande och med största sannolikhet ett direkt resultat av att Peder Menlös förordnats som inspektör året innan. Instruktionen utfärdades i två delar. Den första delen behandlade geometrisk kartering och den andra delen geografisk kartering. Det är denna andra del som är av störst intresse i detta sammanhang. I femton punkter redovisas här för första gången vad Kammarkollegiet förväntar sig att de geografiska kartorna ska innehålla. Jag redogör i det följande för det huvudsakliga innehållet i denna instruktion. Instruktionen återfinns transkriberad i sin helhet i appendix II.¹⁵⁴

Lantmätarna skulle i de geografiska kartorna rita in städer, kyrkor, herrgårdar, prästgårdar, bondbyar och torp på deras ”rätta plats” med de korrekta avstånden emellan dem. Intill varje stad, kyrka, herrgård etc. skulle namnet anges i kartan. Alla kyrkor skulle avbildas som de såg ut i verkligheten,

¹⁵⁰ Styffe 1856, s. 258.

¹⁵¹ Styffe 1856, s. 260.

¹⁵² Styffe 1856, s. 262.

¹⁵³ Ekstrand 1896-1903, s. 172, Lönborg 1903, s. 37.

¹⁵⁴ 1643 års instruktioner, en för geometriska kartor och en för geografiska, finns återgivna i Ekstrand 1901, s. 33 – 39.

med eller utan torn. Sjöar och träsk skulle avritas på sin riktiga plats och efter sin riktiga form och beskaffenhet. Namnen på sjöarna och även de uddar och holmar däri skulle anges i kartan. I skärgårdarna var det viktigt att lantmätarna angav hur seglationen genom skären kunde företas, var hamnarna fanns och vilka som underhöll dessa. Även alla grund skulle ritas in efter deras storlek. Sjömärken skulle också finnas inritade i kartan. Åar och bäckar skulle ritas in efter hur de krökte sig i landskapet. Allmänningar, skogsängar, skogar, kärr, moras och berg skulle anges med deras rätta läge och namn.

Alla gamla monument och runstenar, jordhögar och jordgrifter samt väderkvarnar skulle markeras på kartan. Om det fanns gamla stenbroar som inte längre gick över någon bäck utan över kärr och ängar skulle dessa ändå ritas in i kartan. Invid broarna kunde det dessutom finnas runstenar.

Landsvägar skulle markeras som en prickformig linje efter hur de löpte och hur de krökte sig för berg, moras, åkrar eller ängar. Även vintervägar skulle ritas in. Alla häradsmärken och andra gränsmärken skulle markeras och namnges. Sockengränserna skulle noggrant ritas in som en prickformig linje så att inte någon gård blev lagd till en socken den inte tillhörde. Sockengränser utprickades med röd färg så att de skulle kunna gå att särskilja från vägar som utprickades med svart färg. Kartorna skulle ha en enhetlig skala som bestämts på Kammarkollegiets kontor.

Slutligen medföljde till instruktionen en *explicatio notarum* som varje lantmätare skulle observera och ”ställa sig för ögonen” jämte denna instruktion. Denna ”specialförteckning” som den kallas i punkt ett, skulle finnas med till varje karta men behövde inte vara lika detaljerad som i ”generallandkorten” som visade ett helt län eller flera hänader. Denna specialförteckning var en lista med en uppsättning symboler för de i instruktionen angivna objekten. Tyvärr har denna lista inte ha bevarats till eftervärlden.¹⁵⁵

Utnämmandet av Peder Menlös till inspektör över lantmäteriet verkar ha styrt upp verksamheten på ett påtagligt sätt. Kartorna ordnades mycket riktigt upp läns-, härads- och sockenvis och register till kartorna upprättades. En mer effektiv kontroll av vad lantmätarna uträttade blev också märkbar efter det att Menlös tillträdde som inspektör. Instruktionen i två delar från 1643 ska enligt min uppfattning ses som en konstruktion baserad på Peder Menlös uppfattning av hur lantmäteriverksamheten dittills bedrivits och på hur Kammarkollegiet ville att den i fortsättningen skulle bedrivas.

För Peder Menlös utfärdades ännu en fullmakt 1649 där det framgår att han utöver sin inspektörstjänst också ska upprätta geografiska kartor över Uppland

¹⁵⁵ Jag har inte kunnat påträffa denna specialförteckning i arkivhandlingarna där en avskrift av instruktionen finns. Inte heller i Styffe (1856) eller Ekstrand (1901), där hela 1643 års instruktion är avskriven, finns denna specialförteckning med.

och Västmanland. Liknande fullmakter utfärdas åren 1649 och 1650 för ett flertal andra lantmätare.¹⁵⁶ Det skedde således från och med 1649 en tydlig kursändring för lantmåteriverksamheten, från en geometrisk kartering på gårdsnivå till en geografisk kartering av län, landskap, häradar och socknar.

Från 1640-talet förekom så kallade edsformulär för lantmätarna. Detta innebar att de fick underteckna ett kontrakt där de som statstjänare svor sin trohet till kronan.¹⁵⁷

Åren fram till 1660 upprättades ett 60-tal geografiska kartor efter 1643 års instruktion och efter innehållet i 1649 års fullmakt till lantmätarna.¹⁵⁸ Kammarkollegiets instruktioner från 1643 rörande geometriska och geografiska kartor kom att gälla fram till 1688 då de ersattes av en ny omfattande instruktion författad av Carl Gripenhielm.

3.2.1 Lantmåteriet 1655

Lantmåterifunktionen införlivades, snart efter det att Anders Bure utbildat de första lantmätarna, som en del av statsförvaltningen då funktionen lades under kammaren (sedermera Kammarkollegiet). Redan efter några år tycks lantmåteriverksamheten ha varit etablerad och inom den svenska statsförvaltningen företogs ett flertal åtgärder för att organisera och styra upp karteringsverksamheten. Vid tidpunkten för reduktionen 1655, fanns det ett tjugotal lantmätare i tjänst runt om i riket och tiotusentals kartor hade upprättats. Sedan 1642 fanns det även en inspektör med en ledarfunktion över lantmåteriet. Under åren 1634 till 1650 utfärdades det också en rad instruktioner och fullmakter av Kammarkollegiet rörande lantmåteri och det är under den här perioden som man kan se att lantmåteriet förankras inom statsförvaltningen. Vid slutet av 1640-talet påbörjades en geografisk kartering som sedan skulle fortgå under hela 1600-talet. 1643 års instruktion tillsammans med fullmakterna till inspektören och lantmätarna 1649 – 50 bildade ett fundament för all kommande geografisk kartering, så även för fredsmilskartorna.

¹⁵⁶ Ekstrand 1901, s. 240f, Lönborg 1901, s. 46f.

¹⁵⁷ Kammarkollegiet, Kansliet A1a:2, 10 mars 1640. Ett kammarådsprotokoll från 1640 vittnar om edsformulär för lantmätare då kammarrådet Åke Axelsson frågar referendarien om lantmätarna hade ”inlagdt sijne skriffteobligationer” och att om så inte är fallet så finns risken för att de kan göra ”myckitt orätt, om de wela”.

¹⁵⁸ Uppgiften om antal geografiska kartor är uppskattad. Den baseras på sammanställningar i Hedar 1928, s. 474 – 482 samt en sammanställning i Höglund 2013a, s. 77.

4 1655 års reduktion

Föreliggande kapitel ägnas åt 1655 års reduktion. För att förstå varför fredsmilskartor upprättades måste bilden av reduktionen tydliggöras. Jag kommer därför i detta kapitel, med stöd av tidigare forskning, att diskutera det politiska läget och förspelet till reduktionen samt redogöra för huvuddragen i reduktionsbeslutet.

4.1 Det politiska läget

Det fanns under 1600-talet en diskussion och en motsättning i riksdagen och i riksrådet som rörde synen på hur statshushållningen skulle skötas. Den ena falangen ansåg att statsfinanserna skulle byggas på hemmansräntor - naturahushållning och den andra falangen att den skulle byggas på en penninghushållning som stödde sig på tullavgifter, kontributioner (ett slags extraskatter) och andra avgifter på näringslivet.¹⁵⁹ Den första falangen företrädde av lågadeln, borgare och bönder och den andra av högadeln och inte minst rikskanslern Axel Oxenstierna. Drottning Kristina, som fostrats till regent av Axel Oxenstierna, anslöt sig till den senare uppfattningen, vilket skulle komma att märkas under hennes regenttid. Kristinas ambition var att kronans ekonomi skulle byggas på penninghushållning. Fördelen med tullar och kontributioner var att kronan fick in *reda pengar*, vilket behövdes för att finansiera Sveriges krigspolitik. Godsförsäljningar och godsavsöndringar från kronan var också bra ur flera aspekter menade anhängare av denna falang. Försäljningar gav pengar i utbyte. Dessutom påstods att godsen brukades bättre i adelns hand än i kronans och därigenom ökade det allmänna välståndet vilket gagnade kronan.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Brunius & Asker 2011, s. 17, Dahlgren 1964, s. 4, Magnusson 1985, s. 13, Munthe 1971, s. 14, Nilsson 1964, s. 89f, Nilsson 1990, s. 143, Revera 1975, s. 15.

¹⁶⁰ Nilsson 1964, s. 89.

Motståndarna till denna uppfattning hävdade att kronans inkomster måste grundas på de fasta och säkra hemmansrätterna inte på tullar och tillfälliga skatter. Det var ifrån denna falang som kraven på en reduktion började höras redan vid 1644 års riksdag, för att sedan återkomma vid 1647 och 1649 års riksdagar och som kraftigast vid riksdagen 1650.¹⁶¹

4.2 Protestationen

Riksdagen 1650 var tänkt att få sin höjdpunkt i drottning Kristinas kröning. Men det kom dessförinnan att bli en mycket stormig riksdag. Anledningen var att splittringen mellan de ofrälse stånden och adeln var större än någonsin tidigare. Ganska snart efter riksdagens öppnande tog borgarståndet initiativet till ett handlingsprogram där riksdagens huvudfrågor skulle vara att antingen gifter sig drottningen eller så görs hennes kusin Karl Gustav till arvfurste samt kravet på en reduktion. Med sig hade borgarna prästerna och bönderna.

De tre ofrälse stånden ingick i en överenskommelse om kravet på en reduktion för att långsiktigt få stabilitet i statsfinanserna. Anledningen var att de ofrälse stånden ansågs sig fått lida för kronans usla ekonomi genom ett flertal extraskatter som drabbade dem hårt. Bönderna fruktade dessutom att bli livegna under adeln.¹⁶² Överenskommelsen mellan de tre ofrälse stånden mynnade ut i en *protestation* – en protestskrivelse. Skrivelsen som överlämnades till drottning Kristina pläderade för en reduktion. Man framhöll att godsrätterna var stabila medan tullarna varierade med handelns upp- och nedgång. Det låg både i de ofrälse ståndens och kronans intresse att adelns makt begränsades.¹⁶³ Drottningen lyssnade till de ofrälse och verkade välvilligt inställd. Hon gjorde dock ingenting för att gå dem till mötes.¹⁶⁴ Det sägs att bönderna i samband med 1650 års riksdag låtit fråga drottning Kristina om drottningen ”sig till land och rike, heller till tull och accis kröna ville”.¹⁶⁵

Ungefär samtidigt som de ofrälse stånden lämnade över sin protestation till drottningen så lämnade adeln över en så kallad *böneskrift* – en ödmjuk anhållan om drottningens beskydd.¹⁶⁶ Adeln uppfattade stämningen som hätsk vid riksdagen och fruktade för ett inbördeskrig. Som om detta inte vore tillräckligt framförde drottningen en proposition till ständerna om att hennes kusin Karl Gustav skulle bli tronarvinge. En sådan proposition hade tidigare

¹⁶¹ Ahnlund 1933, s.

¹⁶² Lindkvist & Sjöberg 2003, s. 429, Tollin, 2011, 48.

¹⁶³ Carlsson & Rosén 1962, s. 454.

¹⁶⁴ Heckscher 1943, s. 21.

¹⁶⁵ Nilsson 1964, s. 90.

¹⁶⁶ Lindkvist & Sjöberg 2003, s. 430.

avslagits vid riksdagen 1649. Nu antogs emellertid propositionen och drottningen avlog samtidigt de ofrälse protestation. Drottning Kristina spelade ett högt politiskt spel genom att utnyttja och uppmuntra konflikten mellan adeln och de ofrälse stånden.¹⁶⁷

Protestationen fick inte något gehör vid 1650 års riksdag. Betydelsen av den kan ändå inte underskattas. Programmet och kraven som utformats kom att bli bestående för de ofrälse stånden vid kommande riksdagar.¹⁶⁸ Protestaktionen skulle också ligga till grund för själva argumenteringen för en reduktion i samband med 1655 års riksdag.

4.3 Reduktionen genomförs

Kravet från de ofrälse stånden på en reduktion fanns kvar i samband med riksdagen och tronskiftet 1654. Karl X Gustav var av en helt annan uppfattning än drottning Kristina när det gällde hur rikets finanser skulle skötas. Redan i mars 1654, tre månader innan han skulle krönas till kung, hade den blivande kungen i ett memorial ett färdigt reduktionsförslag.¹⁶⁹ I memorialet beskriver han hur stor betydelse hemmansröntorna hade för kronans långsiktiga finanser och slöt sig därmed till kretsen som förespråkade den ovan beskrivna naturahushållningen.

Kungen sammankallade till riksdag i mars 1655. Under denna riksdag lyckades han tillsammans med de ofrälse stånden utmanövrera adeln steg för steg. Han började med att inför riksråd och högadeln förespråka nödvändigheten av en måttlig reduktion, en reduktion i de förbjudna orterna.¹⁷⁰ Efter att ha fått deras medgivande till detta fortsatte kungen med att genomdriva de övriga delarna i sitt reduktionsförslag.

Karl X Gustavs reduktionsförslag, som ledde fram till ett riksdagsbeslut 1655, har ibland inom historieforskningen (främst den äldre) kallats för *fjärdepartsräfsten* eller *fjärdepartsreduktionen*. Fjärdepartsräfsten eller fjärdepartsreduktionen är inte några lyckade benämningar då de bara syftar på en del av hela reduktionsbeslutet.¹⁷¹ Indragningen av en fjärdedel av alla sedan 1632 donerade gods är den del i reduktionsbeslutet som är lättast att förstå vilket

¹⁶⁷ Lövgren 1915, s. 140ff.

¹⁶⁸ Lövgren 1915, s. 136, Nilsson 1964, s. 92, Scherp 2013, s. 54.

¹⁶⁹ Dahlgren 1964, s. 12 – 22.

¹⁷⁰ Carlsson & Rosén 1962, s. 458f.

¹⁷¹ Fjärdepartsräfsten är ett missvisande begrepp då det är en sammanblandning av begreppen fjärdepartsreduktion och räfst. Räfsten i samband med reduktionen innebar en rannsaking av att gods innehavarna hade fått sina gods enligt de lagar och förordningar som gällde och som ständerna hade fattat beslut om 1655. Se Dahlgren, s. VII. 1964 och Carlsson & Rosén 1962, s. 458.

förmodligen är orsaken till att denna del har fått namnge hela reduktionsbeslutet. Mer adekvat är att benämna förslaget och sedermera reduktionsbeslutet *Karl X Gustavs reduktion* eller *1655 års reduktion*. Jag använder mig i den fortsatta texten av båda de benämningarna. Karl X Gustavs reduktion är betydligt mer än en fjärdepartsreduktion och mycket mer komplex än så till sitt innehåll.

Arne Munthe har gjort en sammanställning av reduktionsbeslutet i fem huvudpunkter där han förklarar innebörden. Jag har valt att återge Munthes fem punkter i sin helhet:

1. En reform av förläningsväsendet, innebärande, att alla expektanser upphäves och besittningsrätten till allodiala donationsgods inskränktes till de villkor, som fastställts på Norrköpings riksdag 1604.

Exspektans eller exspektansgods var gods som förlänades bort av kronan medan godsinnnehavaren ännu var vid liv. Vid dennes död kunde den som förlänats gården tillträda den. Allodiala donationsgods var, som tidigare nämnts, gods med arvsrätt. Karl X Gustav stödde sig på landslagen och Norrköpings beslut 1604 som sade att allodialrättigheterna stred mot lagen och beslutet. Ingen regent kunde för all framtid ge bort rätten att uppbära räntan från gårdar, vilket var innebörden av allodialrättigheterna.

2. En allmän prövning av besittningsrätten till alla från kronan avsöndrade gods, grundad i första hand på en granskning av donatoriernas inlevererade åtkomsthandlingar.

Denna punkt innebar att Reduktionskollegiet skulle granska alla kronans donationer från 1604 års riksdag i Norrköping och framåt. Det var detta som kallades för den laga räfstén.

3. Indragning av avsöndrade kronogods belägna på omistande orter.

De gods som hade donerats efter Gustav II Adolfs död 1632 i de omistande eller förbjudna orterna skulle återgå till kronan till sin helhet. Detta eftersom de var nödvändiga för kronans försörjning. Dessutom förbehöll sig kronan rätten att lösa in de gods som hade sålts, förpantas eller bortbytts efter 1632.¹⁷²

4. Indragning av fjärdeparten av alla donationsgods bortgivna efter Gustav II Adolfs död.

¹⁷² Se även Dahlgren 1964, s. 181.

Denna punkt innebar att *samtliga* gods donerade efter 1632, oavsett var i riket, skulle återgå till kronan till en fjärdedel. Eftersom det skulle ta tid att rannsaka alla donationer så krävde man istället för denna fjärdedel tillsvidare en motsvarande summa pengar i form av skatt på den årliga avkastningen. Det är denna punkt som felaktigt ofta fått namnge hela reduktionsförslaget som Fjärdepartsreduktionen.

5. Som preskriptionsgräns skulle gälla tidpunkten för Gustav II Adolfs död, 6 november 1632, dock med det i reduktionsstadgan införda förbehållet om den allmänna godsran sakningens utsträckning ända till år 1604. Bestämmelserna angående behandlingen av köp, byten och förpantningar utgår från principen att respektera de ingångna avtalens helgd. Reduktions-bestämmelserna skulle i tillämpliga delar även gälla de ofrälse stånden, i vilket sammanhang särskilt framhållas de beneficier som beviljats prästerskapet.¹⁷³

Reduktionsbeslutet skulle även gälla provinserna utanför Sverige-Finland. I Livland hade till exempel stora godsmassor avsöndrats till svenska adelsmän.¹⁷⁴

Av Munthes anförda punkter är punkt tre av särskilt intresse för denna avhandling eftersom den anger villkoren för förbjudna orter. I de förbjudna orterna gällde de hårdaste reduktionskraven. Alla donationer efter 1632 skulle återgå till kronan till sin *helhet*. Dessutom ägde kronan rätt att lösa in alla köpe- och bytesgods i de förbjudna orterna.

Kungens reduktionsförslag godtogs alltså av riksdagen. Orsaken till detta var att Karl X Gustav lyckades slå en kil mellan hög- och lågadel samt att han, liksom tidigare drottning Kristina, spelade på motsättningarna mellan de ofrälse och adeln. Han fick till slut adeln att välja reduktion istället för risken för en ständigt återkommande kontribution (extra skatt).¹⁷⁵ Han hade till och med lyckats övertyga riksrådet som bestod av högadel om nödvändigheten av en reduktion. Riksrådets medlemmar såg sig efter förhandlingar med kungen pressade att acceptera reduktionsförslaget eftersom risken var överhängande att kungen annars skulle ”köra över dem” genom att söka stöd hos de ofrälse ständerna.¹⁷⁶

Den 9 juli 1655 utnämnde kungen 15 kommissarier att ingå i Reduktionskollegiet. Dessa personer var: Knut Posse, Erik Gyllenstierna, Seved Bååt, Herman Fleming, Gustav Bonde, Erik Fleming, Jöran Fleming, Anders

¹⁷³ De fem sammanfattande punkterna rörande 1655 års reduktion är hämtade ur Arne Munthes ”Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia” 1971, s 111 – 112.

¹⁷⁴ Kepsu 2009, s. 385 – 440, Loit, 1975, s. 80, Magnusson, 1985, s. 34.

¹⁷⁵ Carlsson & Rosén 1962, s. 459.

¹⁷⁶ Dahlgren 1964, s. 62f.

Eriksson Hästehufvud, Carl Christersson Månesköld, Daniel Behmer, Olov Berling, Erik Johansson Klöfverskjöld, Nils Eriksson Rosenfelt, Lennart Hansson samt Gustav Berg.¹⁷⁷ De sex först uppräknade var medlemmar i riksrådet och de sju följande adelsmän utanför rådet. Endast två medlemmar i kollegiet var ofrälse, Lennart Hansson och Gustav Berg. Sex av ledamöterna som hämtades från statsförvaltningen var eller hade varit medlemmar i hovrätterna vilket gjorde att den juridiska kompetensen hos kollegiet kunde anses som god.¹⁷⁸ Noterbart är att 12 av de 15 medlemmarna i Reduktionskollegiet själva hade stora donationsgodsintehav och således skulle drabbas av den reduktion de var satta till att genomföra.¹⁷⁹

Som ordförande i Reduktionskollegiet utsågs riksrådet och presidenten i Kammarkollegiet Herman Fleming. Redan 1651 hade Herman Fleming tillhört drottning Kristinas närmaste rådgivare. Han hade tidigare gjort karriär i amiralitetet och varit chef för varvet på Skeppsholmen. Han fick 1648 genom riksamiralen Karl Karlsson Gyllenheim i en instruktion tillåtelse att föredra viktiga ärenden personligen hos drottning Kristina. År 1653 blev han kammarpresident och fick därmed en befattning med en nära anknytning till centrala politiska beslut. Omgående tycks han ha tagit tag i problemet med statsfinanserna och med underhållet till drottningen inför hennes kommande abdikation. Han var för övrigt en av de första som underrättades om drottningens abdikationsbeslut. Kristina utnämnde honom också till generalguvernör för sina underhållsländer. Han tillsatte därefter en kommission som genomförde en reduktion i Pommern för att täcka drottningens underhåll. Herman Fleming fick också tidigt Karl X Gustavs fulla förtroende.¹⁸⁰ Det var alltså en erfaren och betrodd person som tillsattes att leda Reduktionskollegiet. Fleming sammanställde en översikt över kronans donationer vilken användes av Karl X Gustav som stöd för sitt reduktionsförslag. Han var utan tvekan den som hade haft mest inflytande över kungens färdiga reduktionsförslag och möjligen också den som senare hade störst vilja i Reduktionskollegiet att genomdriva det. Meningarna gick nämligen isär inom kollegiet om hur reduktionen skulle bedrivas. Herman Fleming var en kontroversiell adelsman med många fiender. Inom kollegiet hade han sitt främsta stöd av sin bror Jöran Fleming och sin kusin Erik Fleming. Sina motståndare hade han i de båda riksråden Gustav Bonde samt Erik Gyllenstierna. Dessa två kom att fungera som ständiga bromsklossar för Flemings reduktionsarbete. De hade båda

¹⁷⁷ Reduktionskollegium arkiv, EI:4, Se även Dahlgren 1964, s. 124 samt Munthe 1971, s. 371 – 375.

¹⁷⁸ Dahlgren, 1964, s. 125, Munthe 1971, s. 109.

¹⁷⁹ En sammanställning av ledamöternas donationsintehav finns i Dahlgren 1964, s. 127.

¹⁸⁰ Se Dahlgren 1964, s. 147. I SBL, band 16.

motsatt sig reduktionsförslaget vid riksdagen 1655 och strävade som medlemmar av Reduktionskollegiet mot en förmildrad reduktion.

Det var ingen tacksam uppgift som någon av ledamöterna i Reduktionskollegiet hade. Att ta tillbaka jord som donerats och förlänats till adeln var kontroversiellt och mötte hårt motstånd. Fram för allt under rådande krigstider. Att få adeln att återlämna en fjärdedel av alla sina donationer efter 1632 var inte något kronan kunde göra utan en ordentlig rannsaking. Under tre års tid, då rannsakingarna beräknades pågå, var därför adeln förpliktad att erlagga en kontribution i pengar, motsvarande samma belopp som inkomsterna av en fjärdedel av de efter 1632 gjorda donationerna.¹⁸¹

Herman Fleming passade dock ypperligt som ordförande för kollegiet. Med stor nit gick han tillväga med kollegiets arbete. Hans första uppgift blev att sammanställa en definitiv instruktion för hur kollegiets arbete skulle utföras. Han skickade ett förslag till kungen 26 juli 1655 som bestod av 27 paragrafer där han försökt sammanställa och utveckla direktiven utifrån ett memorial som kungen tidigare sammanställt.¹⁸² Flemings förslag till en definitiv instruktion förblev dock endast ett vilande förslag. Men i frånvaron av en av kungen fastställd instruktion för Reduktionskollegiet så påbörjades ändå ett energiskt och mödosamt arbete för att förverkliga kungens reduktionsbeslut. Reduktionskollegiet tog plats vägg i vägg med Kammarkollegiets lokaler i Stockholms slott.

4.4 Motståndet mot reduktionen

Svårigheterna med att omsätta kungens reduktionsbeslut i verkligheten kom snart att bli uppenbara för Reduktionskollegiet. Ett flertal av riksråden var missnöjda med reduktionspolitiken och klagade högeligen över riksdagsbeslutet. De mest högljudda protesterna kom från riksråden Gustav Horn och Per Brahe, men även från den redan omnämnde Gustav Bonde som själv var ledamot av Reduktionskollegiet. Rikskanslern Erik Oxenstierna riktade sig till Karl X Gustav med ett betänkande i reduktionsfrågan i augusti 1656 där han manade kungen till att låta skjuta upp reduktionen.¹⁸³ Det är dock osäkert huruvida kungen någonsin tog del av rikskanslerns betänkande.

Kungen befann sig dessutom utomlands i kriget mot Polen och kunde inte personligen övervaka reduktionsarbetet. Arbetet skulle komma att dra ut på tiden. Redan sommaren 1656 skriver Herman Fleming i ett brev till sin svåger Sten Bielke uppgivet:

¹⁸¹ Carlsson & Rosén 1962, s. 459

¹⁸² Mer om kungens memorial och Herman Flemings förslag till instruktion i kapitel 3.

¹⁸³ Dahlgren, 1964, s. 160.

Reduktionskollegii besvär äre både av arbete och oändelig invidie hat och förtret store.¹⁸⁴

De inre motsättningarna inom Reduktionskollegiet och problemen med att omsätta reduktionsbeslutet i praktiken gjorde att arbetet kom att avstanna under Karl X Gustavs sista regeringsår. Kriget kom också hela tiden i vägen för reduktionen och de svåra besluten fick skjutas på framtiden.¹⁸⁵ Kriget ställde stora krav på kontanta resurser vilket gjorde att gods fick förpantas för att få loss pengar, helt emot själva grundvalen för Reduktionskollegiets existens. Många gods som enligt reduktionsbeslutet skulle dras in till kronan undantogs därför att ägaren till godset befann sig i krigstjänst. Det skulle se mycket dåligt ut för kronan att dra in de gods där ägaren befann sig i krigsmaktens tjänst. Karl X Gustav ingrep personligen i Reduktionskollegiets arbete ett antal gånger och gav fribrev till ett flertal adelspersoner, något som skulle komma att slå undan benen för Reduktionskollegiet.¹⁸⁶

Bild 1. Herman Fleming (1619-1673).
Kopia efter målning av David Klöcker
Ehrenstrahl. Finlands Nationalmuseum.
Foto: Ritva Bäckman.

¹⁸⁴ Skrivelser till Sten Bielke. Vol. E 2015, 8 juni 1656. Bielkesamlingen.

¹⁸⁵ Dahlgren 1964, s. 413.

¹⁸⁶ Dahlgren 1964, s. 344.

Under Karl X Gustavs sista regeringsår lämnade en sjuklig Herman Fleming sitt uppdrag som ordförande i Reduktionskollegiet. Därmed förlorade kollegiet också sin sammanhållande och ledande kraft.¹⁸⁷ År 1660 avled Karl X Gustav endast 37 år gammal av sjukdom i Göteborg. I de fullmakter han lät upprätta för de lediga riksämbetena strax före sin död märks hans goda öga till Herman Fleming som han utsåg till riksskattmästare. Troligen gjorde kungen detta i syfte att få en garanti för att reduktionsarbetet skulle fortsätta efter hans död. De övriga fem riksämbetsmännen, däribland riksdrotsen Per Brahe, som tillsammans med änkedrottningen skulle bilda en förmyndarregering stödde dock långt ifrån helhjärtat detta beslut. På riddarhuset ansågs Fleming vid det här laget som persona non grata. Per Brahe ska ha kallat honom för "Riddar röd", ett smädenamn för personer som ansågs som listiga och falska.¹⁸⁸ Fleming hade förrått sitt eget stånd. Det dröjde inte heller länge innan Fleming blev utmanövrerad och ersatt av sin antagonist inom kollegiet Gustav Bonde.

Per Brahe var starkt emot reduktionen men kritiserade den inte öppet, så länge kungen levde. Men efter Karl X Gustavs död var hans dom över Reduktionskollegiet hård. Han menade att om var och en (läs adeln) hade fått sitta i orubbat bo så hade kronan tjänat mer på tullar och andra avgifter.¹⁸⁹ Reduktionskollegiet fick fortsätta sitt arbete, efter kungens död nästan i formen av ett ämbetsverk men med hälften så många ledamöter. Riksrådet Gustaf Soop efterträdde Herman Fleming som ordförande. Den nya förmyndarregeringen var av förklarliga skäl betydligt mer återhållsam i sin ambition att fullfölja reduktionen och Reduktionskollegiet fick nya direktiv att arbeta efter. Arbetet vid kollegiet fortskred men i långsamt mak. Arbetet bedrevs som Göran Rystad uttrycker det "utan kraft och med en påfallande brist på entusiasm."¹⁹⁰ En ny resolution utfärdades av förmyndarregeringen 14 mars 1663 där Karl X Gustavs reduktionsidéer omtolkats och förmildrats.¹⁹¹

Herman Fleming trädde tillbaka även från sina andra ämbeten i Kammarkollegiet och amiralitetskollegiet och levde ett tillbakadraget liv under de följande åren. Han utsågs visserligen 1664 till generalguvernör i Finland, men ämbetet drogs in redan 1669. Han avled 1673. Vid begravningen, där för övrigt den unge Karl XI närvarade, predikade kyrkoherden Magnus Pontinus

¹⁸⁷ Munthe 1971, s. 116f.

¹⁸⁸ Riddar röd var en sagofigur med rött hår och rött skägg som uppträdde som falsk och feg. Uttrycket användes under 1600-talet som ett smädenamn för personer som listiga och falska. Se Svensk etymologisk ordbok (1922), s. 679.

¹⁸⁹ Wetterberg, G. 2003, s. 96, Wittrock, 1925, s. 686.

¹⁹⁰ Rystad 1955, s. 53.

¹⁹¹ Munthe 1971, s. 119.

om ”den rättfärdige, som inför de högas hat och förföljelse skjuter sin sak till Guds dom”.¹⁹²

4.5 Reduktionen i de förbjudna orterna

I reduktionsbeslutet som godkändes vid 1655 års riksdag anges i 18 omfattande punkter vilka gods och områden som räknas som förbjudna orter. Stellan Dahlgren har sammanfattat dessa enligt följande:¹⁹³

1. Ett antal specificerade kungs- och ladugårdar med de hemman och lägenheter som låg inom rå och rör eller hade samma karaktär som rå- och rörshemman.¹⁹⁴
2. Ängar under stallstaten.
3. Kronans huvudfisker.
4. Kronoparker, skogvaktare- och hejderidarehemman.¹⁹⁵
5. Gods och underhåll av städer, akademier, skolor, sjukhus och kyrkor.
6. Länsmanshemman.
7. Gårdar till underhåll av häradshövdingar, lagmän och andra justitie-ämbetsmän.
8. Gods anslagna till faktorer och slussbyggnader.
9. Post- och gästgiverihemman.
10. Militiehemman enligt 1652 års militiejordbok.
11. Amiralitetsorterna i de norrländska landskapen.
12. Styrmanshemman.
13. Bergslagen.
14. Mässings-, salpeter-, krutbruk och andra allmänna verk.
15. Stora spannmåls- och andra kvarnar.
16. Svartsjö, Gripsholms, Eskilstuna, Ulvsunds och Strömsholms län
17. Viktigare fästningar vid gränserna och annorstädes.
18. Hammarskatter, strömsavrader, stora och små tullar, skatter och avrader i de städer som kronan själv byggt upp och av ålder innehaft.

¹⁹² Dahlgren 1964-1966, s. 147ff.

¹⁹³ Efter Dahlgren 1964, s. 181, jfr riksdagsbeslutet i Riksdagsacta vol. R 4811 samt Stiernman 1729, s. 1249ff.

¹⁹⁴ Med rå och rör menas rågång, eller med dagens språkbruk, gräns. Rå- och rörshemman var hemman som låg inom samma by som adelsmannens sätesgård. Rå- och rörshemmanen var förknippade med särskilda privilegier.

¹⁹⁵ Hejderidare var en tjänstegrad inom jägeristaten och hejderidarehemmanen var således kronohemman. Se Nordisk Familjebok 1909, band 11, s. 278.

Inom dessa 18 kategorier av förbjudna orter skulle det enligt reduktionsbeslutet råda särskilt stränga villkor. Kronans avsöndrade gods efter 6 november 1632 skulle återgå *till sin helhet*. Donationer återgick utan ersättning. Köpegods återgick till kronan mot ersättning och bytesgods återgick till kronan mot byte av likvärdigt gods utanför förbjuden ort.¹⁹⁶

I de 18 kategorierna med förbjudna orter nämns ingenting om fredsmilsdistrikt. Dessa distrikt finns dock med och specificerade i riksdagsbeslutet direkt *efter* de 18 kategorierna. Fredsmilsdistrikten räknas alltså till de förbjudna orterna men de är också en egen *särskild* kategori av förbjuden ort där andra reduktionsvillkor skulle gälla, enligt följande:

Utöver det att en fjärdedel av alla gods som donerats efter 6 november 1632 skulle återgå till kronan ägde kronan även rätt att lösa in de efter samma datum avsöndrade köpe- och bytesgodsen. Det var alltså frågan om lite mildare reduktionsvillkor än för de övriga förbjudna orterna. I de andra förbjudna orterna skulle hela donationen dras in och inte bara en fjärdedel. Reduktionen i fredsmilsdistrikten blir därför mer en fjärdepartsreduktion med tillägg. I reduktionsbeslutet står det också att den fjärdepart som skulle återgå till kronan inom fredsmilsdistrikten inte kunde bytas mot en fjärdedel av gods utanför dessa orter. I det omfattande riksdagsbeslutet finns inte begreppet fredsmil angivet någonstans utan man skriver. ”ett wist mihletahl kring om någre slott, kongzgårdar och parker”.¹⁹⁷ Begreppet fredsmil används först senare av Reduktionskollegiet.

Det finns ett flertal förteckningar i Reduktionskollegiums arkiv där man har försökt sammanställa och klargöra vilka de förbjudna orterna var. Bland annat finns en förteckning med titeln: ”Förbudne orter på åthskillige tijder ifrån regierningens tijdh.” där en rad län räknas upp.¹⁹⁸ Reduktionskollegiet har troligen upprättat dessa förteckningar utifrån befintliga arkivhandlingar i Kammarkollegiet.

I Reduktionskollegiums arkiv finns det även en volym märkt ”Diverse specifikaationer på förbudna orter *och hemman inom frihetsmilen* (min kursivering)” Här görs alltså en åtskillnad mellan förbjudna orter och hemman inom fredsmilen. Volymen innehåller först diverse längder över förbjudna orter sedan kommer en sida märkt ”Frihetzmijhler” som följs av specifikaationer av de hemman som ligger inom respektive fredsmil, till exempel Linköpings slotts fredsmil där det inledningsvis står:

¹⁹⁶ Dahlgren 1964, s. 181, jfr Stiernman 1729, s. 1246.

¹⁹⁷ Riksdagsacta 1655, R 4811, Stiernman, 1729, s. 1248.

¹⁹⁸ Reduktionskollegiums arkiv, DVI:1 samt volym FIII:4.

Spesification vppå dheer hemman och lägenheter som liggia under Linkiöpingz fredzmihl extraheradt uthaf 1657 års mihl charta.¹⁹⁹

Indragningen av gods i de förbjudna orterna prioriterades av kollegiet under den första tiden. Fjärdepartsreduktionen ställdes på framtiden och ersattes under de tre första åren av en kontribution.²⁰⁰ Brev sändes ut till alla landshövdingar i Sverige och Finland där kollegiet befälde dem att uppmana alla som erhållit gods från kronan efter 1604 genom köp, byte, donation eller förläning att sända in sina abalienationsbrev. Befallningen tycks inte ha haft avsedd effekt på godsägarna. Långt ifrån alla lämnade in sina abalienationshandlingar. Reduktionskollegiet hotade godsägarna med straffräntor och med att landshövdingarna skulle beslagta deras gods om de inte skickade in sina handlingar till Stockholm. Indragningen av kungsladugårdarna var en av de tidigaste åtgärderna som gick relativt smidigt, även om den också mötte en del motstånd.²⁰¹

Reduktionskollegiets arbete med indragningarna av godsen i de förbjudna orterna går att följa i sammanträdesprotokollen. I protokollet från Reduktionskollegiets första sammanträde den 27 augusti 1655 framgår det att Herman Fleming meddelar de övriga medlemmarna i kollegiet att han tillsammans med sin bror Jöran Fleming skickat iväg ett brev till landshövdingarna och ingenjörerna (läs lantmätarna) där de beordras att låta upprätta kartor över "[...] städher och andra frijkallade orter [...]".²⁰² Brevet i fråga skickades ut 18 augusti och innehöll en anvisning till lantmätarna där det framgick vad kartorna skulle innehålla (se appendix II).

Olika förteckningar över de förbjudna orterna finns bevarade i Reduktionskollegiums arkiv (se ovan) men kollegiet hade ändå problem med avgränsningen av dessa. Problemet med att fastställa vilka de förbjudna orterna verkligen var diskuterades redan i riksdagsförhandlingarna våren 1655 och trots att man i riksdagsbeslutet försökte specificera dessa fortsatte ovissheten kring dem gäcka Reduktionskollegiet. Denna ovisshet var naturligtvis ett hinder för reduktionens snabba genomförande.²⁰³

¹⁹⁹ Reduktionskollegiums arkiv, DVI:1.

²⁰⁰ Nilsson 1958, s. 95 & Nilsson 1964, s. 107.

²⁰¹ Dahlgren, 1964, s. 193.

²⁰² Reduktionskollegiums arkiv 27 augusti 1655, AII: I.

²⁰³ Dahlgren 1964, s. 185ff, Swedlund 1936, s. 251.

5 Fredsmilskartorna och reduktionen

I detta kapitel ska undersökningen riktas mot fredsmilskartorna och aktörerna bakom kartorna – kronan, adeln och lantmätarna. Jag kommer att närmare granska riksdagsbeslutet rörande reduktionen 1655 samt granska anvisningarna utfärdade av Reduktionskollegiet till landshövdingar och lantmätare. De första fredsmilskartorna upprättas redan samma år som riksdagsbeslutet efter det att en anvisning om hur dessa kartor skulle upprättas utfärdats och skickats till berörda lantmätare. Strax efter det att denna anvisning skickats ut från Reduktionskollegiet uppstod en oenighet bland ledamöterna. Oenigheten rörde själva uppmätningen av fredsmilen.

5.1 Fredsmilskartorna och riksdagsbeslutet

I 1655 års reduktionsbeslut skapades ett behov av en helt ny kategori av geografiska kartor vilket i sin tur gjorde att en ny anvisning utfärdades och delgavs lantmätarna, nu från det ny tillsatta Reduktionskollegiet. Anvisningen till lantmätarna var den första de mottagit sedan 1643 års instruktion som utfärdades av Kammarkollegiet. Det som förorsakade anvisningen var följande passus i riksdagsbeslutet rörande reduktionen:

Men på det icke således alla godz och hemman gå ifrån Konglige Maij:tt och chronan som till dess bästa beqwämligheeter tiäna; hafwer Konglige Maij:tt låtit upsättia een förteckningh på ett wist mihletahl kring om någre slott, kongzgårdar och parker inom hwilken omkretz iemwäl i wissa tijder för dette icke något hafwer mått föryttras under chronan, uthan warit därunder frijkalladt så att Konglige Maij:tt i lijka mått sigh der af inlösen beholler. Nembligen kring:

Vpsala	
Nyeköpingh	
Allwästra och Omberg	
Linkiöpingh	} en mijhl

Callmar	
Jönkiöpingh	
Öhrebro	
Män	
Åbo och	
Wijborgh	} två mihl ²⁰⁴

Stycket är av central betydelse för denna avhandling då det är här som de nio fredsmilsdistrikten fastställs.

I avsnittet sägs att ”ett wist mihletahl kring om någre slott, kongzgårdar och parker” är ”frijkalladt” från avyttring. Kronan äger därför rätt att där lösa in allt som tidigare, i förekommande fall, avyttrats. Orterna som avsågs var Uppsala, Nyköping, Alvastra med Omberg, Linköping, Kalmar, Jönköping och Örebro där ett visst miltal var detsamma som en mil. I Åbo och Viborg skulle området utvidgas till två mil. Dessa orter benämns hädanefter i avhandlingen som *fredsmilsdistrikt*.

Inom dessa områden skulle följande reduktionsvillkor gälla: En fjärdedel av alla sedan 1632 donerade gods skulle återgå till kronan vilket var samma villkor som för alla andra gods donerade efter 1632. Skillnaden här var att gods som låg inom dessa orters ”mihletahl” inte kunde bytas mot andra gods belägna utanför fredsmildistriktet. Gods som sålts, förpantats eller bytts bort inom dessa områden ägde också kronan rätt att lösa in eller byta till sig. Dessutom ägde kronan rätt att lösa tillbaka resterande $\frac{3}{4}$ av de berörda godsen.²⁰⁵

Reduktionskollegiet tycks ganska snart ha tolkat formuleringen ”ett wist mihletahl kring om någre slott, kongzgårdar och parker” som en fredsmil. Tidigare hade begreppet fredsmil använts för att freda adelns sätesgårdar och dess privilegier men nu fick det istället gälla för kronans gårdar. Troligen användes begreppet fredsmil då det var ett sedan 1500-talet etablerat begrepp som gällde för ett fastställt (dock inte kameralt vedertaget) område kring ett viktigt gods.

5.2 Varför just dessa fredsmilsdistrikt?

En fråga som inte tidigare utretts inom forskningen om 1655 års reduktion är frågan om fredsmilsdistrikten. Varför valde kungen ut just dessa fredsmilsdistrikt? Även om frågan inte är av någon avgörande betydelse för min avhandling är den tillräckligt relevant för att helt lämnas därhän. Det finns inte, vilket

²⁰⁴ Riksdagsacta 1655, R 4811, jfr Stiernman 2, 1729, s. 1248.

²⁰⁵ Riksdagsacta 1655, R 4811, jfr Stiernman 2, 1729, s. 1248. Se även Svedelius 1849, s. 89, Dahlgren 1964, s. 95 & 249.

inte är särskilt förvånande, någon förklaring eller motivering till att Karl X Gustav väljer ut de nio fredsmilsdistrikten. Inte heller i protokollen eller korrespondensen efter Reduktionskollegiets arbete finns något som förklarar valet av fredsmilsdistrikt. Det närmaste en delförklaring jag har kommit är ett kammarkollegiet, meddelar rådet att kungen beordrat att en jordebok skulle upprättas över de gods som var belägna inom en eller två mil från alla slott och fästningar i Sverige och Finland. Denna jordebok skulle sedan sändas till kungen när han befann sig i Tyskland.²⁰⁶ Det är dock osäkert om någon sådan jordebok verkligen upprättades. Jag har inte lyckats finna någon.²⁰⁷ Protokollet är ändå av stort intresse då det visar att kungen tidigt prioriterade fredsmilsdistrikten.

Här nedan provar jag fyra hypoteser vad gäller frågan om varför kungen valde ut just dessa nio fredsmilsdistrikt.

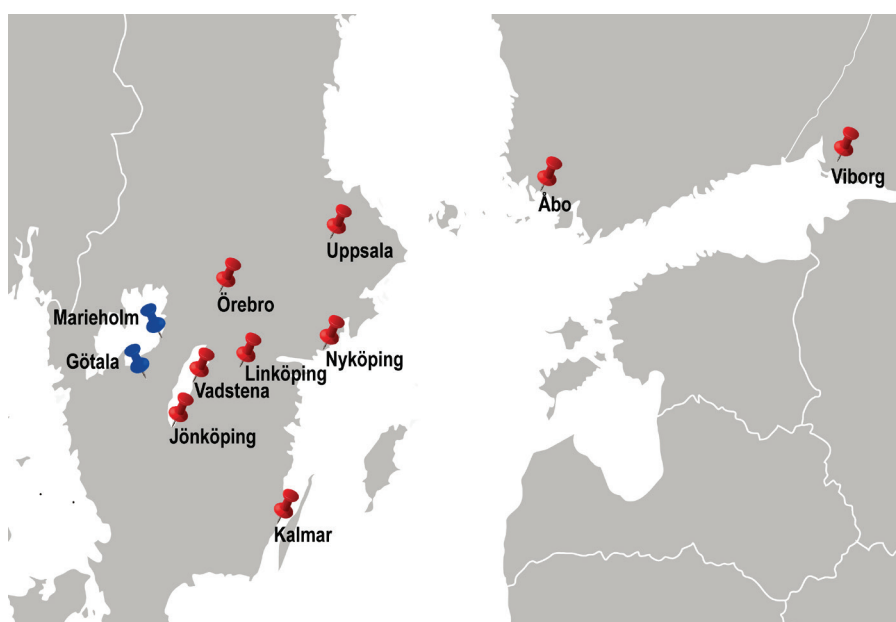

Bild 2. Bilden visar en översiktskarta över delar av 1600-talets Sverige-Finland samt Estland och Lettland. De nio fredsmilsorterna, eller fredsmilsdistrikten som jag valt att kalla dem, har markerats med röda "nålar". Götala och Marieholm fredsmilsdistrikt har markerats med blå "nålar". De två sistnämnda fredsmilsdistrikten tillkom i samband med 1663 års anvisning från Reduktionskollegiet.

²⁰⁶ Kammarkollegiet, kansliet A1a:17, 1 juli 1655, Se även Dahlgren 1964, s. 137.

²⁰⁷ Jag har tyvärr inte kunnat påträffa denna jordebok, vare sig i Kammarkollegiums arkiv, Reduktionskollegieums arkiv eller i Skrivelser till kunglig maj:t.

5.2.1 Kungsladugårdarna

Som tidigare framgått så koncentrerades till en början Reduktionskollegiets arbete på de förbjudna orterna och arbetet med att dra tillbaka de kungsladugårdar som tidigare donerats bort. Var det för att det fanns kungsladugårdar i de nio fredsmilsdistrikten som just dessa valdes ut som särskilt viktiga för kronans försörjning? I Reduktionskollegiets arkiv kan man finna en rad förteckningar över de gods inom förbjudna orter som var aktuella för reduktion. En av dessa förteckningar handlar uteslutande om donerade kungsladugårdar. Förteckningen inleds med följande rader:

Efterschrefne ladugårder som ifrån Konglige Majjstätt och cronan ähre abalieneradhe komma uti consideration såsom belägne widh landzhöfdingernes residenser och slotten.²⁰⁸

I förteckningen finns alla kungsladugårdar med inom de omnämnda fredsmilsdistrikten men också ytterligare ett 30-tal kungsladugårdar på andra orter som var aktuella för indragning till kronan. I ett koncept från riksdagen 1655 hävdar Karl X Gustav att han borde ha makt att lösa in de gårdar som låg bäst till för slotten, ladugårdarna och fästningarna. Detta koncept utvecklades så småningom till en passus i riksdagsbeslutet.²⁰⁹

Kungsladugårdarna som finns specificerade i riksdagsbeslutet 1655 skulle omedelbart återgå till kronan. Dessutom skulle de gårdar som låg inom kungsladugårdarnas rå och rör återgå. Men kungen hävdade även rätten att lösa in eller byta till sig de efter 1632 avsöndrade gods och gårdar som låg inom en eller två mil ifrån slotten, kungsladugårdarna samt fästningarna i de ovan nio angivna orterna. Till detta kom att alla donationer efter 1632 inom fredsmilen i de angivna orterna ovillkorligen skulle avstås till en fjärdedel. Det sista gjorde att adeln saknade möjligheten att ge igen motsvarande antal hemman på mera avlägsna och mindre åtråvärda orter. I fredsmilskartorna var det sannolikt inte kungsladugårdarna själva som var av intresse utan alla gårdar och säterier som ligger inom fredsmilen, vilket också framgår av anvisningarna till lantmätarna. Kungsladugårdarna drogs relativt lätt tillbaka utan hjälp av kartor. Det är därför inte sannolikt att det var kungsladugårdarna som var anledningen till valet av fredsmilsdistrikt eller till att fredsmilskartor upprättades även om det finns kungsladugårdar inom samtliga fredsmilsdistrikt.

²⁰⁸ Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

²⁰⁹ Se även Dahlgren 1964, s. 95.

5.2.2 De kungliga slotten

Orsaken måste således sökas någon annanstans. Vad utöver kungsladugårdarna var gemensamt för de utvalda fredsmilsdistrikten? Ytterligare en gemensam nämnare är de kungliga slotten. I åtta av de nio fredsmilsdistrikten fanns slott, undantaget är Alvastra med den kungliga djurgården Omberg. Befintligheten av kungliga slott kan alltså sägas förena fredsmilsdistrikten. Det finns dock ett flertal andra kungliga slott på orter där inga fredsmilsdistrikt upprättades, såsom Mariefred med Gripsholms slott, Eskilstuna slott, Vadstena slott, Gävle slott, Västerås slott, samt inte minst Stockholms slott. Att områdena kring Gripsholm, Eskilstuna och Vadstena slott inte blev fredsmilsdistrikt kan möjligen förklaras med att de ingick i Hedvig Eleonoras livgeding samt att de fanns med bland de fem slottslänen som angavs i punkt 16 bland förbjudna orter i riksdagsbeslutet. Här var det inte nödvändigt att lägga fredsmilsdistrikt då allt inom slottslänen ändå skulle dras in till kronan.

Men Gävle, Västerås och Stockholm kunde mycket väl ha funnits med som fredsmilsdistrikt. Jag kan inte i källmaterialet finna något som talar emot detta. De kungliga slotten och deras försörjning var naturligtvis av stor betydelse för kronan och det kan inte uteslutas att det var just deras försörjning som skapade behovet av fredsmilsdistrikt kring ett urval av dem.

5.2.3 Residensstäder

En annan gemensam nämnare för fredsmilsdistrikten är att de var så kallade residensstäder (även här undantaget Alvastra med Omberg). Residensstaden skulle sedan 1634 års regeringsform vara huvudsäte för landshövdingen.²¹⁰ I regeringsformen finns samtliga landshövdingedömen uppräknade och det finns angivet var landshövdingen skulle ha sitt residens. Björn Asker kan efter en genomgång av landshövdingarnas efterlämnade årsberättelser från 1660-talet konstatera att i fyra fall beskrivs residensen som direkt otillfredsställande. Ett exempel är Tord Bonde som var landshövding i Skaraborgs län. Han uppger 1662 att kronans hus och gårdar i länet varit i sådant skick att inget ordinarie säte funnits för landshövdingen. Från 1669 tycks dock Marieholms kungsladugård utanför Mariestad använts som länsresidens av Bondes efterträdare Gabriel Kurck.²¹¹ Det är således rimligt att anta att behovet av residens för landshövdingarna var en anledning till att kungsladugårdarna drogs in till kronan. Det kan därför inte uteslutas att också detta är en del av förklaringen till kungens urval av fredsmilsdistrikt.²¹²

²¹⁰ Se Asker 2004, s 166 – 179.

²¹¹ Asker 2004, s. 174.

²¹² Se vidare min undersökning om indragningen av förkommande kungsladugårdar inom fredsmilsdistrikten i appendix III.

5.2.4 Durchmarscher

Fredsmilsdistrikten koncentreras till sydöstra Sverige och sex av nio är residensstäder i inlandet. Undantagen är Kalmar som ligger på östkusten och naturligtvis Åbo och Viborg. En tänkbar förklaring skulle kunna vara att man i dessa residensstäder ville magasinera spannmål inför så kallade durchmarscher (genommarscher) och därför var det viktigt för kronan att dra tillbaka jord som tidigare donerats till adeln kring dessa orter.²¹³ Kalmar fungerade som utskeppningsort till kontinenten, vilket betydde att här gjorde trupperna halt och soldaterna måste utfordras. Kungen planerade ett anfall mot Polen vilket diskuterades under 1655 års riksdag. Han visste därmed att truppförflyttningar mot Kalmar skulle ske ganska snart och såg ett behov av att fylla magasinerna längs med durchmarcherna. Åbo och Viborg skulle kunna fylla en liknande funktion österut mot Ryssland. Hypotesen är intressant och värd att beakta. Den är dock svår att vare sig bekräfta eller vederlägga.

5.3 De första fredsmilskartorna upprättas

Efter det att riksdagen beslutat om reduktionen författade Karl X Gustav ett koncept där han gav anvisningar rörande Reduktionskollegiets verksamhet.²¹⁴ Konceptet har rubriken: "Memorial för Flemingen åhret" det är således riktat till Herman Fleming. Tyvärr saknas året i slutet av rubriken. Enligt Stellan Dahlgren är konceptet med största sannolikhet tillkommet efter riksdagsbeslutet 1655 men före det att Reduktionskollegiet påbörjat sitt arbete, vilket av allt att döma verkar vara ett rimligt antagande.²¹⁵

Utöver det att kungen ville ha listor över alla donationer och de donerade gods som adeln skulle avstå en fjärdedel av samt donerade gods kring slotten så finns här också önskemål om att kartor ska upprättas. Det var alltså Karl X Gustavs egen vilja från början att beordra lantmätare att upprätta kartor. Punkt 11 i konceptet behandlar tänkta karteringar kring "the näst belägne orter omkring slotten så häradhen som socknar".

Kungen skriver att lantmätare skall upprätta kartor över områden kring slotten med socknar och härader angivna. Vilka slott som avses anges inte. Kartorna skulle sedan jämföras med de uppgifter som fanns i Kammarkollegiets jordeböcker. Det är uppenbart att Herman Fleming tagit del av detta memorial. Den 26 juli 1655 skickar han ett brev till kungen med ett förslag till en instruktion för

²¹³ Durchmarscher var truppförflyttningar. Där dessa slog läger längs med vägen var det tvunget att det fanns proviant för att utfordra soldaterna.

²¹⁴ Kungliga handskriftssamlingen, volym 4, (Karl X Gustavs egenhändiga koncept och anteckningar).

²¹⁵ Dahlgren 1964, s. 132.

Reduktionskollegiet. Flemings förslag innehåller 27 paragrafer som till stor del bygger vidare på det memorial som kungen tidigare skickat till honom. Paragraf 20 syftar till den 11:e punkten i kungens memorial:

Commissarierne skola igenom eeddzsworne landtmätare låta afmätta circumferensen wedh the städher som i rijkdagz beslutet upsatte ähre, och noga antäckna igenom huadh byar och ägor dhen sigh sträcker, specificerandes alle thee orter som innan belägne ähre, effter huilcken charta man wedh reductionen hafuer att rätta.²¹⁶

Ett par veckor senare, 11 augusti 1655, skriver Herman Fleming åter till kungen. Han berättar där att Reduktionskollegiet skickat ett brev till berörda lantmätare med anvisningar om uppmätningen av fredsmilen.

[...] landtmätarna hafwa bekommet ordre som medh fölliandhe copia vthwijser huru dhe sigh wedh mätningen af någre omistandes orter förhålla skola.²¹⁷

Fleming uppger att lantmätarna mottagit kollegiets order om hur de ska gå till väga vid uppmätandet av fredsmilen i de utvalda orterna.

Den 18 augusti 1655 skickades ett brev från Reduktionskollegiet till sju lantmätare med anvisningar om att de skulle bege sig till de utvalda fredsmils-distrikten för att göra geografiska avmätningar.²¹⁸ Eftersom arbetet med den systematiska geometriska karteringen av Sveriges gårdar och byar i princip var avslutad i slutet av 1640-talet hade lantmätarna andra uppdrag i de delar av landet där de tjänstgjorde.²¹⁹ Framför allt hade Kammarkollegiet sedan slutet av 1640-talet prioriterat geografiska kartor. Kartor över större områden som socknar, häradar och hela landskap sågs nu som viktigare än kartor över gårds- och bytomter. Nu behövde dock det ny tillsatta Reduktionskollegiet deras tjänster. Vid tidpunkten för reduktionen 1655 fanns det 22 lantmätare i tjänst runt

²¹⁶ Reduktions- och råftsmyndigheter till kungl. Maj:t 26 juli 1655.

²¹⁷ Reduktions- och råftsmyndigheter till kungl. Maj:t 11 augusti 1655 En kopia av brevet till lantmätarna bifogades brevet till kungen. I registraturet med avskriften av brevet till lantmätarna framgår det att det brevet ska ha avsänts 18 augusti, vilket betyder att lantmätarna fick anvisningen senare än vad som uppgavs i brevet till kungen.

²¹⁸ Reduktionskollegium BII:1, 18 augusti 1655. Jag har valt att kalla innehållet i brevet till lantmätarna från Reduktionskollegiet för anvisning istället för instruktion då innehållet är mer av anvisning än instruktion om man jämför med innehållet i 1643 års instruktion som är betydligt mer detaljerat.

²¹⁹ Lantmåteriets äldre geometriska kartering av Sverige pågick åren 1630 till 1655.

om i riket.²²⁰ Sju av dessa mottog anvisningen från Reduktionskollegiet om hur fredsmilen i de nio utvalda orterna skulle kartläggas.²²¹

Med hänvisning till riksdagsbeslutet befallde Reduktionskollegiet, genom Herman och Jöran Fleming, lantmätarna att bege sig till de nio fredsmils-distrikten för att där upprätta geografiska kartor över slotten och kungsladugårdarna. De nio distrikten räknades som omistandes för kronan och skulle avträdas med det samma eller senare mot vederlag. Kartorna skulle enligt den ganska sparsmakade anvisningen i brevet vara geografiska och innehålla ”alla lägenheter” det vill säga alla kyrkor, herrgårdar, bondbyar, torp, allmänningar, kungsängar, sjöar, strömmar, åar, bäckar och kvarnar.

Lantmätarna uppmanades att ta staden för centrum och ”radius uti recta linea” från denna mäta upp en mil eller 18 000 alnar. Med recta linea avses en rak linje, det vill säga fågelvägen utan hänsyn till landskapets topografi. Vidare sägs i brevet att om en by hamnar precis intill milkretsen ska lantmätaren på kartan ange hur stor del av byns ägomark som hamnar innanför fredsmilen. För att Reduktionskollegiet skulle kunna få en överblick av hur det såg ut i området begärde de också att en fjärdedels mil utanför fredsmilsgränsen skulle kartläggas. Lantmätaren skulle också upprätta en ”skriftlig specifikation” på innehållet i kartan. I arbetet med karteringen skulle lantmätaren bistås av slottsfogdarna, befallningsmännen samt häradsnämnd, domare och länsmän. Kartan skulle framställas med största flit och noggrannhet så att kungen själv skulle bli nöjd och att ingen över huvud taget skulle kunna ha anmärkningar på avmätningen. Kollegiet ville också att lantmätaren meddelade dem hur lång tid han beräknade att arbetet skulle ta. Kartan skulle efter färdigställandet sändas till inspektören för lantmåteriet, Peder Menlös.

Lantmätarna som brevet skickades till var Johan Persson Thoring ansvarig lantmätare i Uppland och Närke, Ambjörn Larsson Ruuth i Kalmar län, Peder Jonsson Duke i Jönköpings län, Hans Hansson i Åbo län och Erik Nilsson Aspegren i Viborgs län.

Tydligare än så är inte Reduktionskollegiets anvisning till lantmätarna. Det verkar som om kollegiet anförtrodde åt lantmätarna själva hur kartorna i övrigt skulle utformas.

²²⁰ Ekstrand 1896 – 1903, s. V. År 1655 tjänstgjorde 16 lantmätare inom nuvarande Sveriges gränser. Fem lantmätare tjänstgjorde i Finland och en i Livland.

²²¹ Anvisningen finns bevarad i Riksarkivet i form av två avskrifter. Den ena hittar man i *Reduktionskollegiums arkiv* och den andra i *Skrivelser till Kungl. Maj:t. Reduktions och räfstmyndigheter till Kungl. Maj:t*. Anvisningen finns även tryckt i Victor Ekstrands *Handlingar rörande lantmåteri, band 1* (1901). Ekstrand kallar den dock för instruktion. Hela anvisningen finns transkriberad och återgiven i appendix I.

Arbetet med fredsmilskarteringen tycks i de flesta fall ha påbörjats tämligen omgående. I ett brev till kungen från Reduktionskollegiet 22 december 1655 framgår dock att inga kartor ditintills inkommit.²²² Troligen nådde de första fredsmilskartorna Stockholm i början av 1656. En av dem bör ha varit Johan de Rogiers detaljrika karta över fredsmilen kring Linköpings slott som är upprättad 1655. Sannolikt upprättade han samma år eller året därpå även en karta över fredsmilen kring Alvastra/Ombergs kungsladugård.²²³ Han upprättade senare ytterligare tre kartor över dessa fredsmilsdistrikt.

Bild 3. Linköping slotts fredsmil 1655 (LSA D64-1:4). Lantmätare: Johan de Rogier (LSA D64-1:4).

²²² Reduktions och räfstmyndigheter till Kungl. Maj:t, 22 december 1655, Vol. 1.

²²³ Denna karta saknar årtal men teknik och manér talar för att den är upprättad strax efter kartan över Linköpings slotts fredsmilskarta.

Erik Nilsson Aspegren upprättade en karta över Viborgs slotts fredsmil 1655. Detsamma gäller för Johan Persson Thoring och hans karta över fredsmilen kring Örebro slott 1655. Året därpå upprättade Thoring ytterligare en karta över samma fredsmildistrikt. År 1656 karterar Hans Hanson Åbo slotts fredsmil. I Åbo och Viborg gällde enligt riksdagsbeslutet två svenska mil för ett fredsmildistrikt. En fredsmilskarta kring Uppsala slott saknar både upphovsman och årtal men ser till sitt manér ut att vara utförd av inspektören Peder Menlös. Kartan är sannolikt upprättad strax efter reduktionsbeslutet 1655.

Från tre beordrade avmätningar inkom dock inga kartor. Johan Persson Thoring ansvarade även för karteringen av Örebro slotts fredsmil men han upprättade av allt att döma aldrig någon karta över detta fredsmildistrikt. Den 10 oktober 1655 skickar kollegiet en påminnelse till landshövdingen i Södermanland, Göran Bengtsson Sparre, där han upplyses om att ingen karta över Nyköpings slotts fredsmil inkommit till kollegiet. Landshövdingen uppmanas att skynda på lantmätaren så att han färdigställer kartan.²²⁴ Först 1670 upprättades en karta över Nyköpings slotts fredsmildistrikt men då av lantmätaren Anders Andersson.

Peder Jonsson Duke som var ansvarig lantmätare i Jönköpings län slutför inte sitt arbete med att upprätta en karta över Jönköping slotts fredsmildistrikt förrän 1664. Ytterligare en karta över Jönköping slotts fredsmildistrikt upprättas 1669 med Peder Jonsson Duke som upphovsman.

Den tredje lantmätaren som inte tycks ha hörsammat ordern från Reduktionskollegiet var Ambjörn Larsson i Kalmar län. Även han väntar ända till 1664 innan han upprättar sin karta över Kalmar slotts fredsmildistrikt.

I det tidigare omnämnda brevet från 22 december 1655 avlägger Reduktionskollegiet en rapport om hur arbetet förlöpt under hösten. I brevet kan man läsa att lantmäterna 18 augusti delgetts sina anvisningar och att ännu inga kartor inkommit till Stockholm men att man väntar sig kartorna alldeles snart.²²⁵

²²⁴ Reduktionskollegium BII:1, 10 oktober 1655.

²²⁵ Skrivelser till kungl. Maj:t. Reduktions och räfstmyndigheter till Kungl. Maj:t, 22 december 1655, Vol. 1.

I brevet står balnd annat: "Så skole i lijka måtto landt charter förmoderligen medh det aldreförste wara färdige på mijlkretzen omkring dee städer och orter som konlige Majstätt och cronan medh wisse conditioner förbeholdne ähre.

5.4 Oenighet kring fredsmilens uppmätning

Ytterligare en anvisning rörande fredsmilskarteringen skickades ut från Reduktionskollegiet 1663. Denna gång vände man sig enbart till landshövdingarna i samma län där fredsmilskarteringen varit aktuell 1655. Anledningen till att ännu en anvisning utfärdades och sändes ut till landshövdingarna var att det fanns en oklarhet i huruvida fredsmilen skulle mätas fågelvägen från slotten och kungsladugårdarna (fortsättningsvis kallad den *rätlinjiga* metoden) eller om man skulle följa ”de vanligaste vägarna” (fortsättningsvis kallad den *vägföljande metoden*). Den rätlinjiga metoden hade ditintills använts. Metoden innebar som jag tidigare nämnt att man mätte upp fredsmilen med en rät linje från slotten eller kungsladugårdarna i de aktuella orterna. Metoden gjorde att man inte tog hänsyn till landskapets utformning utan linjen gick tvärs över landskapet, fågelvägen. Metoden ifrågasattes av bland andra Gustav Bonde som menade att fredsmilen istället skulle följa de allmänna vägarna.²²⁶ Detta var inget nytt. Oklarheter och trötter rörande fredsmilens uppmätning fanns redan under det tidiga 1600-talet då fredsmilsbegreppet gällde adelns privilegier här kallad *adelns fredsmil*.²²⁷ Här finns anledning till en tillbakablick.

5.4.1 Avstånd och uppmätning i samband med adelns fredsmil

Fredsmilen hade under tidigt 1600-tal betydelsen av att frälsebönder (landbor) bosatta inom en mil, från en sätesgård var skyldiga att utföra dagsverken vid sätesgården. De var också delvis befriade från krigstjänst samt helt från de ovisa räntorna och skjutsning. Fredsmilsbegreppet uppstod i samband med 1569 års privilegieförslag då socken- och häradsgränser för första gången fick ge vika för en ickekameral fredsmilsgräns. Adelns privilegier, där fredsmilsbestämmelserna ingick, förändrades på 1640-talet, först till det bättre men sedan till det sämre.²²⁸

Adelns fredsmil har inom historieforskningen ansetts förlorat betydelse i alla fall i skattehänseende i samband med adelsprivilegiernas tillkomst 1644, då alla frälsehemman befriades från gårderna.²²⁹ När adelns hemman även inom fredsmilen genom den nya skjutsfärdsordningen 1649 blev skyldiga att

²²⁶ Gustav Bonde hade anledning till att förespråka metoden att mäta milen längs med vägarna. Bonde innehade några gårdar utanför Örebro som han skulle förlora om mätningen skedde fågelvägen. Gjordes mätningen längs med vägarna däremot hamnade gårdarna utanför Örebro slotts fredsmil och Bonde skulle få behålla dem. Se vidare i kapitel 6 under *Örebro fredsmilsdistrikt*.

²²⁷ Nilsson 1990, s. 95.

²²⁸ Se Klingneus 2011, s. 39 och 43.

²²⁹ Nilsson 1964, s. 24 och 94.

betala skjutspenningar (även om beloppet uppgick till hälften av vad kronans bönder fick betala) hävdas att adelns fredsmil helt spelat ut sin roll.²³⁰

Det fanns två problem med beräkningen av adelns fredsmil. Det första rörde själva måttet en mil. Varje landskap tycks ha haft sin egen uppfattning om hur lång en mil var. I Småland var en mil hälften så lång som en mil i Dalarna. Borgarståndet klagade också på detta vid 1643 års riksdag.²³¹ Först i samband med beslutet om skjutsfärdsordningen vid 1649 års riksdag fastställdes det att en svensk mil skulle mäta 18 000 alnar d.v.s 10 688 meter; ett mått som skulle gälla för alla landskap.

Det andra problemet med beräkningen av adelns fredsmil var hur den skulle mätas. Skulle man mäta den i en rak linje ”in linea recta” (fågelvägen) eller längs med vägarna? Några bestämmelser kring detta fanns nämligen inte. Mätte man fågelvägen blev området inom fredsmilen större än om man mätte längs med vägarna, som var allt annat än raka. Enligt Hakon Swenne avgjorde varje häradsrätt vad som skulle gälla.²³² Adelns intresse låg naturligtvis i att området skulle bli så stort som möjligt och innefatta så många av deras landbor som möjligt. Därför var uppmätning fågelvägen att föredra.²³³ Swenne har granskat häradsrätternas domböcker i Älvsborgs län och hittat ett flertal uppgifter rörande adelns fredsmil. Efter det att rannsakingar utförts har avstånden fastställts mellan en rad sätesgårdar och hemman som sägs ligga inom fredsmilen. Det var på uppmaning av kammaren, som ville kunna förlita sig på att uppgifterna från adelsmän stämde, som häradsrätterna skulle fatta beslut i ärendet.

Swenne har med hjälp av en generalstabskarta över området själv mätt avståndet (fågelvägen). I samtliga fall är avståndet större än vad som uppgivits, ofta dubbelt så stort.²³⁴ Swenne har även sökt i domböcker från andra härader och län och trenden är den samma. Avståndet är nästan alltid längre i verkligheten än det som häradsrätten kommit fram till. Häradsrätterna byggde sina beslut på vittnesmål från fogdar, länsmän och tingsallmoge där de utan några mätningar skulle uppskatta om avstånden stämde.²³⁵ En mer eller mindre omöjlig uppgift.

Detta leder osökt till frågan: Varför lät inte Kammarkollegiet upprätta kartor för att kunna bevisa hur det verkligen förhöll sig? Till viss del kan det förklaras av att många av Swennes exempel är hämtade ifrån 1620-talet och då

²³⁰ Se Hammarström 1964, s. 442, s. 13, Klingnéus 2011, s. 39f, Nilsson 1958, s. 78, Swenne 1933, s. 77, Ågren 1964, s. 13.

²³¹ Swenne 1933, s. 65.

²³² Swenne 1933, s. 68.

²³³ Klingnéus 2011, s. 49.

²³⁴ Swenne 1933, s. 70.

²³⁵ Swenne 1933, s. 74.

fanns ingen lantmåteriverksamhet i Sverige. Men ett flertal av hans uppgifter från Älvsborgs län är ifrån 1630- och 1640-talet då Sverige hade en fullt fungerande lantmåterifunktion. Swennes förklaring är att det fåtalet lantmätare som fanns att tillgå var upptagna med "sina egentliga uppgifter".²³⁶ Med egentliga uppgifter avser Swenne troligen den geometriska kartering som pågick för fullt runt om i landet och som sysselsatte alla lantmätare under 1630- och 1640-talet.²³⁷ Hur många lantmätare fanns det då i tjänst i Sverige under vid denna tid? I Viktor Ekstrands *Svenska lantmätare 1928 – 1900* finns angivet antalet lantmätare i tjänst årligen från 1628 fram till 1902.²³⁸ Av Ekstrands uppgifter framgår att det genomsnittliga antalet lantmätare i tjänst perioden 1630 till 1649 var 14. År 1643 när adelns fredsmil fortfarande var högst aktuell var antalet verksamma lantmätare 21.²³⁹ De lantmätare som tjänstgjorde i länen var samtliga väldigt produktiva, vilket den stora mängd geometriska kartor från perioden vittnar om. Men även om lantmätarna var sysselsatta med den geometriska karteringen så fanns det också utrymme att upprätta *geografiska* kartor, vilket ett 20-tal socken-, härads och länskartor från åren 1630 till 1650 visar.²⁴⁰ Swennes förklaring, att lantmätarna var upptagna med den geometriska karteringen och därmed inte kunde användas för att kartera adelns fredsmil, stämmer därför inte enligt min uppfattning. Lantmätarna var till stora delar upptagna med den geometriska karteringen men det fanns utrymme för annan kartering om Kammarkollegiet så önskade. En så viktig fråga som den om adelns fredsmils omfattning kunde mycket väl ha gjorts att Kammarkollegiet beordrat karteringar, men några sådana blev dock inte utförda.

²³⁶ Swenne 1933, s. 74.

²³⁷ Se vidare om den storskaliga karteringen 1630 till 1655 i Höglund 2008, 2013a och 2013b, Tollin 2007 och Tollin & Karsvall 2010. Åren 2004 till 2010 pågick ett projekt under namnet *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna* där Clas Tollin var projektledare och jag själv biträdande sådan. Projektet var stationerat på Riksarkivet och finansierat av Vitterhetsakademien, Riksbankens jubileumsfond samt Vetenskapsrådet. Syftet med projektet var att tillgängliggöra cirka 10 000 storskaliga kartor upprättade åren 1630 till 1655. Resultatet av projektets arbete finns i form av en databas - GEORG som finns fritt tillgänglig på Riksarkivets hemsida. Kartorna är koordinatsatta och alla statistiska uppgifter i dem registrerade. Även all karttext har transkriberats. Databasen nås på www.riksarkivet.se/geometriska.

²³⁸ Ekstrand 1896 – 1903, s. V.

²³⁹ Beräkningarna baseras på Ekstrand 1896 – 1903 s. V. Beräkningarna innefattar antalet lantmätare i tjänst inom nuvarande Sveriges gränser. Efter 1649 och fram till och med 1685 ligger antalet årligen anställda lantmätare stadigt kring 20 personer. Därefter ökar antalet kraftigt. År 1687 är antalet 29, 1692 47 och slutligen 1699 så många som 75. Detta har att göra med Karl XI:s reduktioner på 1680-talet och den mängd geometriska karteringar som förrättas i samband med detta. Se även Tollin 2008b, s. 150

²⁴⁰ Peterson-Berger 1928, s. 474 – 482.

5.4.2 Oenighet kring uppmätningen i samband med fredsmilskartorna

I brevet till lantmätarna som Herman och Jöran Fleming undertecknade på Reduktionskollegiets vägnar 18 augusti 1655 framgår att de skulle mäta fredsmilen i en rät linje utifrån orternas yttersta gräns. Den rätlinjiga metoden ifrågasattes emellertid från flera håll inom Reduktionskollegiet och menings-skiljaktigheterna i denna fråga och även ett flertal andra reduktionsfrågor ledde till att kollegiet genom en inlaga med 35 frågepunkter vände sig kungen 21 september 1656. I punkt 28 i inlagan framgår det att kollegiet ville ha kungens åsikt i vad som skulle gälla vid uppmätningen av fredsmilen.²⁴¹ Skulle milen omkring slotten och kungsladugårdarna avmätas och räknas efter den anvisning som tidigare skickats till lantmätarna (18 augusti 1655), en mil "radius linea recta" utifrån de berörda orternas "extremitet" I ett svar i den så kallade Frauenburgresolutionen 16 oktober 1656 svarade kungen att milen skulle avmätas "efter sedvanligt bruk" så som lantmätarna dittills mätt den. Vid den 28:e punkten i resolutionen står att läsa:²⁴²

Hans Konglige maijstätt låther sigh nådhigst behaga att mihlerne omkring slätten och städherne afmätas och räknas effter seedhwanligt bruuk, och som dee för detta af landtmätarna ähre afmätte wordne.²⁴³

Men vad var det som gällde för "sedvanligt bruk"? Vid beräkandet av adelns fredsmil var det, som framgått, "in linea recta" som gällt, även om några lantmätare aldrig var inblandade vid den uppmätningen. Kungens svar kan tolkas som undvikande. Antingen var han inte tillräckligt insatt i frågan eller så undvek han den medvetet.

Osäkerheten och oenigheten kring hur milen skulle mätas blev alltså inte mindre av detta kungliga dekret. Gustav Bonde, en av ledamöterna i Reduktionskollegiet, beklagade sig över detta. Han var innehavare av sätesgården Esplunda med underliggande gårdar utanför Örebro, däribland byn Sundby. Gustav Bonde riskerade att bli av med fem eller sex gårdar i Sundby enligt principen att en fjärdedel av donationen skulle avstås. Han klagade högljutt över detta och motarbetade Herman Fleming så mycket han förmådde. I ett brev till rikskanslern Erik Oxenstierna skriver Bonde att han mister gårdarna av den orsaken att milen går linea recta över berg och dalar men att kunde behålla dem om milen istället gått där folk "reesa kunne", alltså längs med vägarna. Bonde ber Erik Oxenstierna lägga fram ärendet för kungen

²⁴¹ Reduktions och råftsmyndigheter till kungl. Maj:t, volym 1, 21 september 1655.

²⁴² Resolutionen är uppkallad efter staden Frauenburg där Kungen befann sig vid tiden för skrivelsen. Se Dahlgren 1964, s. 166ff, 249f.

²⁴³ Reduktionskollegium EI:4, Karl X Gustavs resolution till Reduktionskollegium 16 oktober 1656.

eftersom han blir "heelt ruinerat" om han skulle mista dessa gårdar. Han skriver också att utan kungens order har han ingen nåd att söka hos den nya kommissionen (Reduktionskollegiet). Hur det går till inom Reduktionskollegiet törs Bonde inte anförtro pennen, skriver han.²⁴⁴

Om man undersöker kartan över Örebro slotts fredsmil från 1656 finner man Esplunda öster om Örebro stad. Under Esplunda ligger byn Sundby söder om sätesgården på andra sidan Hjälmarén.

Sundby hamnar som kartan visar inom fredsmilen om man mäter enligt den rätlinjiga metoden men utanför fredsmilen om man mäter längs med de vanligaste vägarna. Gustav Bonde lyfte frågan på nytt vid Reduktionskollegiets sammanträde 28 april 1657. Han ville att kollegiets medlemmar skulle fatta ett beslut ifrågan om "mijhlekrezens afmätning" Om han var tvungen att avstå sina gårdar till fjärdeparten så ville han panta till sig dem. Av protokollet framgår att de närvarande ledamöterna inte hade annat att säga än att avmätningen skulle ske "lineam rectam, och icke krökia effter vägarne". Vidare hävdas att lantmätarna redan hade rättat sitt arbete efter den givna anvisningen (18 augusti 1655) och att det därmed vore opraktiskt att besluta om ett nytt sätt för dem att mäta fredsmilen.²⁴⁵ Frågan bordlades till dess att samtliga medlemmar av Reduktionskollegiet skulle vara närvarade. Av vad som framgår av protokollet så berördes inte Frauenburgresolutionen från 16 oktober 1656 och kungens svar i frågan överhuvudtaget.²⁴⁶

En annan som klagade över fredsmilens avmätning enligt den rätlinjiga metoden var riddarhussekreteraren Samuel Kempenskiöld. Enligt två suppliker från honom till Reduktionskollegiet 1657 framgår det att han var på väg att förlora en sätesgård inom Nyköpings fredsmilsdistrikt ifall milen mättes rätlinjigt och inte efter de vanligaste vägarna.²⁴⁷

Den 11 maj 1658 skriver Herman Fleming till kungen och ber om ytterligare klargörande i frågan om fredsmilens uppmätning. Skrivelsen till kungen inleds med att Fleming hänvisar till den 28 punkten i kungens svar från den 16 oktober 1656 (Frauenburgresolutionen).²⁴⁸ Eftersom kommissarierna i kollegiet likväl inte kunnat enas utan "äre vthaf differente meningar" vänder Fleming sig på nytt till kungen. Fleming skriver att några ledamöter är av den meningen att fredsmilen ska mätas längs med vägarna då det enligt dessa alltid

²⁴⁴ Oxenstiernska saml. Gustav Bonde till Erik Axelsson Oxenstierna 4 april 1656, vol. E 1045.

²⁴⁵ Reduktionskollegium AII:1, 28 april 1657. Se även Dahlgren 1964, s. 251.

²⁴⁶ Stellan Dahlgren tolkar också detta som att kungens skrivelse inte gav Reduktionskollegiet någon ledning i frågan. Se Dahlgren 1964, s. 251.

²⁴⁷ Dahlgren 1964, s. 251.

²⁴⁸ Nordiska samlingen N 378, 11 maj 1658, Reduktionskollegium till Karl X Gustav, paragraf 7.

varit brukligt. Andra menar att man inte bör mäta efter vägarna, vilka ibland löper *linea recta* och ibland kröka, och att man då inte kan veta om det är vinter- eller sommarvägarna som avses. Ytterligare några menar att man ska ta centrum varhelst man i slottet eller staden finner det bekvämast och sedan däromkring mäta milen ”i en fulkomblig cirkul” dock så att man följer jordmånen eller bergen uppför eller utför. Slutligen anser en del kommissarier att den sistnämnda mätmetoden, den rätlinjiga, visserligen är den rätta men att utgångspunkten för mätningen bör vara varje stads yttersta gräns. Fredsmilens uppmätning gav av allt att döma upphov till ett sammelsurium av åsikter inom Reduktionskollegiet. Fleming ville dessutom veta hur man skulle förfara med de gårdar vars ägor genomkorsades av fredsmilsgränsen. När kungen befann sig i Göteborg 29 maj 1658 svarade han på Herman Flemings vädjan, denna gång var svaret tydligt:

Vthi mijlernes afmätande j kring om dheer vthj rikzdzags beslutet nampngifne slått, konungsgårdar och parker, finner konglige maijestätt inthet bättre expedient och skialligare sätt, så för chronan som privatis, än at dee mätas *in linea recta ifrån huar orths extremitet* [min kursivering], och den deeler som då vthaf någon gårdz eller byes ägor i synnerheet åker och änggh kommer störst in eller vthom mijlens circumference, på den sijdan skall och gården eller byen blifua rächnat.²⁴⁹

Fredsmilen skulle alltså mätas i en rät linje utifrån ortens yttre gräns. Den gård eller by vars ägor till största delen låg inom fredsmilsgränsen skulle till fjärdedelen tillfalla kronan. Nu kunde inte kungens svar misstolkas. Det var den rätlinjiga metoden som gällde samt att städernas yttre gräns, lämpligen tullportarna, skulle hållas som utgångspunkt vid mätningen.

Kungens tydliga svar och beslut gjorde att frågan om fredsmilens uppmätning föll i träda under ett par års tid. Frågan berörs inte vid Reduktionskollegiets sammanträden under 1659 och 1660. Men 1661 då kungen var död väcks frågan till liv igen. I ett protokoll efter Reduktionskollegiets sammanträde 16 februari 1661 kan man läsa följande:

Blandh annat attenderades den 28 punckt uthi bemä/te resolution [16 oktober 1656] som uthtrycker at mihlerne omkring slotten och städerne må afmätass och rechnas effter seedwanligt bruuk och som der för detta af landtmäterne ähre afmätta wordne, hwilket commissarienne sade wahra twert emoth högstbemä/te kongl. Majj:tz andra resolutions [29 maj 1658] 6 punct der som förmähles at mihlerne skoole mätas *in linea recta ifrån hwar ortz extremitet* och den deelen som då uthaf någon gårdz eller bys ägor i synnerheet åker och engh kommer

²⁴⁹ Reduktionskollegium EI:4, Karl X Gustav till Reduktionskollegium 29 maj 1658.

först in eller uthom mihlernes circumference på den sijdan skall och gården eller byen blifwa rechna, hwilcka begge resolutioner såsom dee ähre differente och skall contraire hwar andra, alltså bleef beslutet at intaga rådetz ändtelige förklaring och uthslaag här uppå.²⁵⁰

Här hänvisas till de ovan nämnda resolutionerna (16 oktober 1656 samt 29 maj 1658) från kungen. Av protokollet framgår att man inom kollegiet finner resolutionerna motsägelsefulla och därmed svåra för kollegiet att förhålla sig till. Reduktionskollegiet avvaktar ett beslut i frågan från förmyndarregeringen.

Vid ett sammanträde 16 juli 1661 berörs frågan igen. Seved Bååt, riksråd och hovrättsråd, som varit medlem av Reduktionskollegiet från början undrar: ”Hwilket mihletalet skole wij blifwa widh?” Olof Berling och Erik Johansson Klöfverskiöld menar att om man redan från början hade fastställt vilka härader och socknar kring städerna som var föremål för kronans reduktion istället för att låta fredsmilen avgöra skulle det ha varit mycket enklare för kollegiet. Kollegiets ordförande Gustaf Soop svarar att nu är det som det är med den saken och kollegiet har att förhålla sig till detta. Här anges även att i fredsmilskartorna (landhorten) som dittills upprättats har den rätlinjiga metoden ”in linea recta” använts. Men om man nu ska mäta längs med vägarna ska då sommar- eller vintervägarna räknas? Sekreteraren Daniel Behmer menar att kungens avsikt har varit att följa sommarvägarna. Seved Bååt håller med honom och säger att så har man tidigare gjort när sätesgårdarnas fredsmil uppmätts.²⁵¹

Det dröjer ända till den 14 mars 1663 innan ett svar kommer från förmyndarregeringen. I resolutionens 5:e punkt avhandlas fredsmilens uppmätning men utan att några klargöranden. Regeringen hänvisar till den döde kungens båda resolutioner från 1656 och 1658 och skriver att de är motsägelsefulla. Regeringen finner dock Frauenburgsresolutionen från 1656 som den som ligger närmast riksdagsbeslutet och kungens vilja. Enligt denna ska fredsmilen mätas efter sedvanligt bruk och som lantmätarna brukar mäta. Med sedvanligt bruk menade kungen längs med vägarna hävdar regeringen.²⁵²

Regeringen tolkade den döde kung Karl X Gustavs tidigare skrivelser i frågan efter vad som var minst kostsamt för godsägarna, vilket innefattade dem själva och många andra inom högadeln. Åsikten om att fredsmilen skulle uppmätas längs med vägarna, som bland andra företrädde av Gustav Bonde, vann nu laga kraft. Fredsmilen skulle mätas längs de vanligaste vägarna med slotten eller kungsgårdarna som utgångspunkt. Bonde med flera protesterade

²⁵⁰ Reduktionskollegium AII:2, 16 februari 1661.

²⁵¹ Reduktionskollegium AII:4, 16 juli 1661. Protokollet finns transkriberat i sin helhet i appendix I.

²⁵² Reduktionskollegium EI:4, Kungl. Maj:t till Reduktionskollegium 14 mars 1663.

mot den rätlinjiga metod som man med största sannolikhet tidigare förespråkat. Då gällde fredsmilen fredandet av adelns gods och ju *större* område fredsmilen täckte in desto mer förmånligt för dem. I samband med 1655 års reduktion inrymde fredsmilsbegreppet något helt annat och då gällde att ju *mindre* område fredsmilen täckte in desto mindre ekonomiskt kännbart blev det för adeln.

Frågan om fredsmilens uppmätning avhandlas dock även fortsättningsvis av förmyndarregeringen. I riksrådsprotokollen från 13 oktober 1663 kan man se att frågan ännu inte är avgjord. Sten Bielke som sedan juni 1663 var president i Reduktionskollegiet, tillika ledamot av riksrådet, väcker här frågan på nytt.

Continuerade medh sijne frågепuncter och derbredwidh huru mihletahlet skall förstås antingen den rätteste och ordinarie vägen, heller och per rectam liniam.²⁵³

Det förefaller som diskussionen är kvar på ruta ett. Ska fredsmilen mätas enligt den rätlinjiga eller den vägföljande metoden? Clas Tott påpekar att det inte står något i frauenbergresolutionen om sjövägarna men Sten Bielke hävdar att mätningen ska ske även längs sjövägarna (vintervägarna) då sådana förekommer. Riksskattmästaren Gustaf Bonde säger att det är bättre (för kronan) att de beslutar om en mer sträng mätning och att därför mätningen ska ske både till lands och till sjöss. Slutligen beslutas att ”mätningen uthi mihletahlet” ska ske efter den vanligaste vägen antingen till lands eller till sjöss och att utgångspunkten för mätningen ska vara slotten i orten.

Samma dag den 13 oktober 1663 författas så ytterligare en resolution där det klargörs att med de vanligaste vägarna avses landsvägar men också vintervägar över vatten. I resolutionens andra punkt tas frågan rörande fredsmilens avmätning upp:

Och effter såsom Konglige Maijstätt af den 15 martij jnnewarande åhr om mihletahlet monde resolvera att mätningen kring om städer och slott, skulle ther effter wanlige vägen men des förståndh jcke så uttryckeligen utsättias och determineras om landvägen allena heller både nembligen vägen till siös eller landt skola attenderas. Ty skall reductions collegium uti reducerandet observera det Konglige Maijståts mening och willia åhr att mätningen måste ther effter den ordinarie och wanligste vägen, det ware sig till lands heller öfwer watn, räknandes mihlen ifrån centro utj Konglige Maijståts slott och kongsgårdar.²⁵⁴

Dagen efter, 14 oktober 1663, återknyter Sten Bielke till fredsmilens uppmätning och undrar om mätningen ska utgå ifrån stadporten, ifrån slotten

²⁵³ Rådsprotokoll, vol. 39, 13 oktober 1663 (Franc).

²⁵⁴ Reduktionskollegium EI:4, Kungl. Maj:t till Reduktionskollegium 13 oktober 1663.

och kungsladugårdarna eller ifrån städernas mitt? Rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie menar att det spelar ingen roll var mätningens utgångspunkt sätts medan Jöran Fleming hävdar att utgångspunkten ska vara mitt i staden. Gustaf Posse och Nils Brahe håller med Rikskanslern men Sten Bielke och Fleming tycks vinna gehör för sina ståndpunkter och ett beslut fattas att slotten ska motsvara utgångspunkten.

Den 15 oktober 1663 vid Reduktionskollegiets sammanträde förs följande till protokollet:

Resolverades at ett brief skulle afgå till landzhöfdingerne angående frijheetz mihlen intruerandes dem at mihlen böör gåå efter den wägen man generaliter reeser, antingen till siöös eller landz, tagandes centrum af torget, der ingen kongligt huus finnes.²⁵⁵

Uppenbarligen finns det dock fortfarande 21 oktober tveksamheter kvar om fredsmilens uppmätning. Av ett protokoll fört vid Reduktionskollegiets sammanträde detta datum framgår att Sten Bielke lät inkalla generalkamreraren Mårten Pedersson Blixencrona. Denna vittnar om att det redan under salig kung Gustaf Adolf skedde uppmätningar av fredsmilen kring Stockholm(!) och att samma fredsmil av kungen själv bestämdes till att mätas längs med de större och vanligaste vägarna ut ifrån staden. Syftet med att kalla in Blixencrona var naturligtvis för att man skulle kunna fastställa att fredsmilen av gammal hävd mätts längs med de vanligaste vägarna. Denne Blixencrona talar om en fredsmil kring Stockholm under Gustaf II Adolfs regenttid. Jag har inte någon annanstans, vare sig i litteraturen eller i mitt källmaterial stött på någon uppgift om en fredsmil kring Stockholm. Protokollet lämnar två frågor obesvarade: Fanns idén om kronans fredsmilsdistrikt, varav Stockholm var ett, redan innan dessa fredsmilsdistrikt formellt fastställdes 1655? Varför fanns inte Stockholm med bland de utvalda fredsmilsdistrikten i riksdagsbeslutet?

Den 17 december 1663 delges slutligen landshövdingarna en ny anvisning rörande fredsmilens uppmätning. Av brevet till landshövdingarna framgår att fredsmilen hädanefter ska mätas ”effter den ordinarie och wanligste wägen som folk mäst reesa plägar, det ware sig till lands eller öfwer wattrn”. Att kartorna var viktiga som underlag råder det inga tvivel om. Brevet omtalar vikten av lantmätarnas flit och noggrannhet så att:

²⁵⁵ Reduktionskollegium, AII:2, 15 oktober 1663.

[...] ingen medh rätta sig öfwer mätningen hafwer at beswära, reknandes at han [lantmätaren] skall i widrigt fall swara derföre, och effter samma tafler oss högeligen äre af nöden ty warder *Herr* landzhöfdingen medh alfwär landtmätaren förehållandess han detta wärket serderligst och så snart som effter åhrsens tijdh skee kan förrättas.²⁵⁶

Att det inte upprättades några fredsmilskartor under åren 1658 till 1663 måste tolkas som att osäkerheten och oenigheten bland Reduktionskollegiets medlemmar kring fredsmilens uppmätande var allt för stor. Kartorna som upprättas efter december 1663, flera av samma lantmätare som tidigare, fick i några fall ett helt annat utseende då den tidigare cirkelrunda formen på fredsmilsgränsen ersattes av en oregelbunden form. Här nedan visas hur tydligt denna skillnad tar sig i uttryck mellan den rätlinjiga och den vägföljande metoden (se bild 4). Detta kunde naturligtvis få avgörande konsekvenser för gods innehavarna då deras säterier och underlydande gårdar, om den vägföljande metoden användes, nu plötsligt kunde ligga utanför fredsmilsgränsen och således undankomma indragning till kronan. Området innanför fredsmilen blev betydligt mindre. Det var inte bara mätmetoden som förändrades utan också utgångspunkten där mätningen skulle börja. Tidigare hade stadsgränsen eller tullstaketet använts som utgångspunkt, nu flyttades utgångspunkten för mätningen till centrum för slottet eller kungsladugården, eller där varken slott eller kungsladugård fanns, till stadens torg.

Ett tydligt exempel på konsekvensen av denna förändring kan man se i kartan över Uppsala slotts fredsmil från 1669. Till skillnad från alla andra krokiga vägar utifrån staden går en spikrak väg norrut utifrån staden. En mil längs med denna väg skulle om utgångspunkten som tidigare varit stadsgränsen inte ha inneburit någon skillnad. Nu blir det ändå en skillnad som man kan se på kartan då markeringen för en mil hamnar innanför den tidigare cirkulära gränsen (se bild 5).

²⁵⁶ Reduktionskollegium, BII:2, Reduktionskollegium till landshövdingarna 17 december 1663.

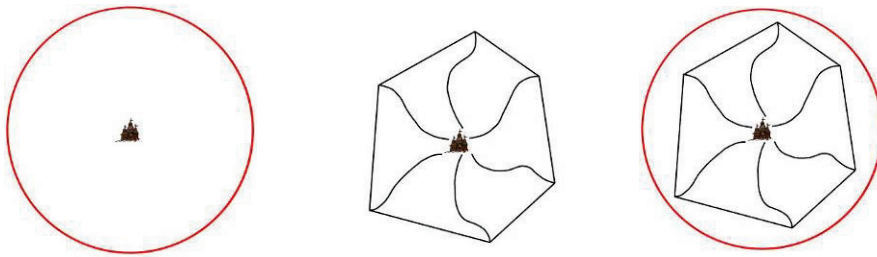

Bild 4. Figuren visar de två olika metoderna att upprätta fredsmilskartor. Den vänstra figuren visar fredsmilen i enligt den rätlinjiga metoden *in linea recta*. Resultatet blir att fredsmilsgränsen blir cirkelformad. Gränsen för fredsmilen går en mil från ett slott, fästning eller kungsladugård. Ingen hänsyn tas till topografin varför gränsen blir helt rund i kartan. Den mellersta figuren visar hur fredsmilsgränsen blir när man mäter milen längs med de allmänna vägarna ut ifrån stadens stadsportar, här kallad den vägföljande metoden. Vid varje vägs ände, efter en mil, skapas rāmärken. En rät linje dras sedan mellan dessa rāmärken och formen på fredsmilen blir nu polygonisk. Den högra figuren visar en kombination av de båda mätmetoderna. Här framgår tydligt skillnaden mellan de två mätmetoderna. Fredsmilsdistriktet krymper när man drar ihop rāmärkena i vägarna. Illustration: Mats Pettersson.

Bild 5. Kartan visar fredsmilen kring Uppsala och är upprättad av Johan Pedersson Gedda 1669. Skala 1:50 000. Här har lantmätaren valt att använda både den gamla rätlinjiga metoden och den vägföljande metoden. Resultatet åskådliggör på ett tydligt sätt skillnaderna som uppstår mellan de två metoderna. Ett par säterier med underliggande gårdar såsom Lövsta och Broby hamnar utanför fredsmilen om den vägföljande metoden används och går därmed fria. Metoden med att följa de allmänna vägarna gick ut på att man mätte upp en mil längs med de olika vägarna ut ifrån Uppsala. Eftersom vägarna sällan är spikraka så blir avståndet från kartans centrum därmed mindre. Därefter sammandrog man milpunkterna mellan vägarna runt om Uppsala tills en slutet något stukad och långt ifrån rund cirkel uppstod. Hela fredsmilsdistriktet krympte och reduktionens effekter mildrades något för adeln.

Trots att den nya anvisningen skickades ut till landshövdingarna med uppmaningen om att beordra lantmätarna att upprätta fredsmilskartor enligt denna så blev det inte mycket gjort de första åren efter 1663. Lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättar en karta över Kalmar slotts fredsmil 1664. Peter Jonsson Duker står som upphovsman till en karta över Jönköping slotts fredsmil samma år. Hans Hansson upprättar ytterligare en karta över Åbo slotts fredsmil som saknar årtal men som med hjälp av ett protokoll från 11 juli 1665 låter sig dateras till åtminstone före detta datum.²⁵⁷ Av protokollet framgår att Reduktionskollegiets ledamöter inte är nöjda med Hanssons avmätning då han följt den stora sjöleden (”ehuru hon då kröökier”) och inte gått efter den vanliga vägen som folk mest reser, antingen till lands eller till sjöss. Ett brev skickas samma datum till generalguvernören (och då före detta ordföranden i Reduktionskollegiet) Herman Fleming. Han uppmanas här att:

Hans Hansson alfwarlign tillhålla det han ifrån slottet i Åbo till dhe godz och gårdar som icke ähre belägne wijdh afmätte väger och lijkwähl komma i consideration widh detta mihletaeth berächnande af honom lantmätarn öfwer sielfwe wanlige vägen som folck mäst reesa till landh eller öfwer wattn, eer fordelig afmätning skeer Konglige *Majjstätt* währ aller nådigste konungh och herre må whara förwissat hwilke orter höra under förbemälde frijheetzmijhl och effter handen måste underkastas reductionen.²⁵⁸

Vid 1668 års riksdag klagades det över att reduktionsarbetet gick för långsamt. Klagomålen kom framför allt ifrån adeln som inte ville att reduktionsarbetet skulle dra ut på tiden utan avslutas. Även riksrådet var av samma uppfattning och menade att om inte reduktionen var genomförd inom två eller tre år så borde den upphävas. Detta motsatte sig dock de ofrälse stånden och något beslut om reduktionens upphävning kom heller inte till stånd.²⁵⁹ En ny förordning för hur arbetet skulle bedrivas togs dock fram 24 september 1668. Sten Bielke lämnade sitt presidentskap i Reduktionskollegiet under samma riksdag och efterträddes av Göran Gyllenstierna. I fullmakten för honom åberopades önskemålet om att Reduktionskollegiet skulle ha som mål att slutföra sitt arbete inom två eller högst tre år.²⁶⁰

Den första december 1668 sammanträder Reduktionskollegiet och lyfter frågan om att på nytt skicka ut brev till berörda landshövdingar med begäran om att de ska samla ihop och skicka in donationsbrev samt ”i synnerhet komma

²⁵⁷ Reduktionskollegium AII:4, 11 juli 1665.

²⁵⁸ Reduktionskollegium BII:2, Reduktionskollegium till Herman Fleming 11 juli 1665.

²⁵⁹ Ahnlund 1933, s. 363f., Rystad 1955, s. 53.

²⁶⁰ Munthe 1971, s. 123.

ihooq mijhle charterne”.²⁶¹ Dagen därpå kommer samma fråga upp på dagordningen. Göran Gyllenstierna argumenterar för att ett brev ska skickas till landshövdingen i Uppsala och att kollegiet däri ska uppmana honom att tillhålla donatorerna att färdigställa sina kungliga brev (innehållandes attester och verifikationer) och överlämna dem till landshövdingen. Landshövdingen ska få tiden fram till första mars nästkommande år på sig att samla in breven och skicka in dem till Reduktionskollegiet samt se till att ”mijhle charterne dertill förfärdigas”. Sten Bielke, som inte längre var president men fortfarande ledamot av Reduktionskollegiet, yttrar sig och menar att det i samband med upprättandet av fredsmilskartan tydligt och klart måste framgå att uppmätningen av fredsmilen ska ha skett efter de vanligaste vägarna som folk mest plägar resa.²⁶²

I registratret kan man se att det skickades ett brev från Reduktionskollegiet till samtliga landshövdingar 2 december 1668. I brevet står det att de får en tidsfrist fram till första mars 1669 med att inkomma med aktuella donationsbrev i respektive län. Brevet innehåller ytterligare en anvisning från Reduktionskollegiet till landshövdingarna och indirekt även till lantmätarna. Protokollen från sammanträdena den första och andra september tillsammans med detta brev förklarar den stora tillkomsten av fredsmilskartor åren 1669 till 1670. Brevet finns i två närmast likalydande avskrifter i Reduktionskollegiums registratur. Den ena versionen riktas till landshövdingen i Uppsala Axel Axelsson Lillie och den andra till landshövdingen i Jönköpings län Gustaf Ribbing.²⁶³

Texten rörande fredsmilskartorna är i stort sett en upprepning av 1663 års anvisning. Sist i brevet står det att ett likalydande brev har avgått till samtliga landshövdingar men att man uteslutit ”clausulen om landtmäterijt till dee landzhöfdingedömen der inge mijlekritser finnes”. Det är samma fredsmilsdistrikt som tidigare som berörs men två distrikt tillkommer, nämligen Skara (Götala kungsladugård) och Mariestad (Marieholms kungsladugård), bägge låg i Skaraborgs län där Tordh Bonde var landshövding och en av adressaterna till det aktuella brevet. Varför dessa två fredsmilsdistrikt tillkommer har jag tyvärr inte hittat någon förklaring till i källorna.

I brevet hänvisar man från Reduktionskollegiet till ett tidigare brev med anvisningar från 17 december 1663 och att lantmätaren i respektive län i samband med detta brev redan borde ha upprättat en fredsmilskarta enligt denna anvisning: ”samma fridzmijhl börer hafwa afmädtt, men på widrigh grundress det vilia wara tilbörligen wärkställt giort”. Reduktionskollegiets ledamöter är

²⁶¹ Reduktionskollegium AII:7, 1 december 1668.

²⁶² Reduktionskollegium AII:7, 2 december 1668.

²⁶³ Reduktionskollegium BII:4, Reduktionskollegium till landshövdingarna 2 december 1668.

inte nöjda med de tidigare upprättade kartorna. Det finns till exempel en karta över fredsmilen kring Jönköpings slott från 1664 som troligen inte blev godkänd av Reduktionskollegiet varför man begär in en ny karta.

Lantmätnarna hade enligt brevet endast tre månader på sig att färdigställa sina kartor vilket verkar vara en orimligt kort tid. Flera av dem hade visserligen tidigare färdigställda kartor som de kunde revidera efter den nya anvisningen, men för åtminstone tre lantmätare fanns inga tidigare kartor.

Som en direkt konsekvens av detta brev färdigställs inte mindre än 11 fredsmilskartor under åren 1669 och 1670.²⁶⁴ En ny karta över Uppsala fredsmil upprättas av Johan Persson Gedda 1669. Jönköping slotts fredsmil karteras för andra gången av Peter Jonsson Duker 1669 och Kalmar slotts fredsmil karteras ånyo av Peter Ruuth samma år. Götala och Marieholms kungsladugårdars fredsmil karteras för första gången av Kettil Clasesson Felterus 1669 (vardera karta i två exemplar). Fredsmilsdistrikten kring Linköpings slott och Alvastra/Omberg karteras på nytt av Johan de Rogier 1670 och Nyköpings slotts fredsmil karteras av Anders Andersson för första gången samma år 1670 (två exemplar).

Man skulle kunna säga att cirkeln sluts några år senare. Den unge kung Karl XI hade bestämt sig för att försöka få fart på Reduktionskollegiets arbete. I ett brev med frågepunkter rörande reduktionen från Reduktionskollegiet 8 december 1674 återkommer kollegiet till fredsmilens uppmätning. Vid punkt 10 uppger kollegiet att fredsmilens avmätning bestämts efter Frauenbergsresolutionen 1656 och den Göteborgska resolutionen 1658 (se ovan) och att salig Karl X Gustav då bestämde att mätningen skulle ske "in linea recta". Dock, menar kollegiet, beslutade förmyndarregeringen 1663 att "limitera" samma milmätning efter "stråk- och landswägarne". Kollegiet ber därför vördsamt om kungens åsikt i frågan.²⁶⁵

Kungen svarar genom en resolution redan 10 december. Han instruerar punktvis hur Reduktionskollegiet ska gå vidare i sitt arbete med reduktionen. Vid punkt tio i resolutionen besvarar han kollegiets undran angående fredsmilens uppmätning:

Fridzmijhlens afmätning kan inthe reguleras effter dij wägarne kunna löpa till, uthan böör ifrån sitt centro gå recta linea som een annan cirkell.²⁶⁶

²⁶⁴ Egentligen är antalet nio. Kartorna över Götala och Marieholms fredsmilsdistrikt upprättades i två exemplar.

²⁶⁵ Reduktionskollegium BII:9, Reduktionskollegium till Kungl. Maj:t 8 december 1674.

²⁶⁶ Reduktionskollegium EI:4, Karl XI till Reduktionskollegium 10 december 1674.

Den unge kungen tvingade Reduktionskollegiets ledamöter tillbaka till sin fars beslut från 1658. Fredsmilen skulle åter igen mätas efter en rät linje ”recta linea”.

Dagen efter den 11 december 1674 sammanträder Reduktionskollegiet och kungens resolution läses upp. Vid punkt tio har följande rad förts till protokollet:

Frijheetz mijhlens afmätning skieer in linea recta.²⁶⁷

I Reduktionsstadgan 1682 skärps villkoren ytterligare för fredsmilsdistrikten. Vid punkt åtta i denna står det att vid vissa städer, såsom Uppsala, Nyköping, Alvastra med Omberg, Linköping, Kalmar, Jönköping, Örebro samt Åbo och Viborg, ska fredsmilen gälla.²⁶⁸ I dessa fredsmilsdistrikt ska samma villkor gälla som för de övriga omistliga orterna.

Efter reduktionsstadgan 1682 upprättas 5 fredsmilskartor, tre över Linköping slots fredsmil, en över Jönköping slots fredsmil samt en över Uppsala slots fredsmil. Kartan över fredsmilen kring Jönköpings slott kan dateras till så sent som 1690.²⁶⁹ Vid upprättandet av dessa kartor har man också återgått till den rätlinjiga metoden. Kartorna som framställdes i samband med reduktionen 1682 är troligen upprättade med den första generationens freds-milskartor som förlagor. Jag har inte påträffat några ytterligare anvisningar till lantmätarna rörande fredsmilskartorna från 1680-talet.²⁷⁰

5.5 En lantmätare obstruerar

Avhandlingen inleddes med ett citat ur ett protokoll nedtecknat 28 mars 1670 i Reduktionskollegiet. Av protokollet framgår att landshövdingen i Östergötland Andreas Lilliehök skall brevledes uppmanas att anställa en annan lantmätare i Johan de Rogiers ställe om den senare inte upprättar en karta över Linköping slots fredsmil enligt den vägföljande metoden. Jag har med hjälp av protokoll

²⁶⁷ Reduktionskollegium AII:12, 11 december 1674.

²⁶⁸ Nordinska samlingen N 378, 9 december 1682. Noterbart är att det är bara de ursprungliga nio fredsmilsdistrikten som anges, ej Götala och Marieholm.

²⁶⁹ De två kartorna över Linköpings slots fredsmil upprättades 1683 och 1684. Kartan över Uppsala slots fredsmil upprättades 1686. Kartan över fredsmilen kring Jönköpings slott upprättades 1690 av lantmätaren Jonas Pedersson Duker. På denna karta framgår det att han låtit rita den med en äldre fredsmilskarta som förebild. Han daterar denna äldre karta till 1652 vilket är helt orimligt då det var tre år innan reduktionen ägde rum. Hans far Peder Jonsson Duke upprättade dock två fredsmilskartor kring Jönköpings slott, den ena 1664 och den andra 1669. Det är rimligtvis någon av dessa han avser.

²⁷⁰ Efterforskning har gjorts både i Reduktionskollegiums arkiv och i Reduktionskommissionens arkiv.

och registratur i Reduktionskollegiets arkiv påträffat en dispyt mellan Reduktionskollegiet och lantmätaren i Östergötland Johan de Rogier som ytterligare belyser den intrikata frågan om fredsmilens uppmätning. Dispyten går att följa från december 1669 och fram till slutet av 1670.

Rogier hade i december 1668 på nytt beordrats att upprätta kartor över Alvastra och Ombergs samt Linköpings fredsmil genom det brev som Reduktionskollegiet skickade ut till alla landshövdingar med anvisningar om fredsmilens uppmätning.²⁷¹ Fredsmilen skulle, som tidigare framgått, efter en anvisning 1663 mätas längs med vägarna istället för som tidigare fågelvägen. Rogier verkar dock inte ha förstått varför han skulle upprätta fredsmilskartor igen över samma områden som tidigare och förhalar arbetet, till Reduktionskollegiets stora förtret.²⁷²

Johan de Rogier var av fransk börd och född år 1600. Han var en av de första lantmätnarna i Sverige och ska redan 1630 ha upprättat kartor över hemman i närheten av Finspång. Han är märkligt nog inte ett av dem som räknas upp som Bures sex lantmätarelever och som fick sina fullmakter 1633.²⁷³ År 1636 finns han dock med bland de lantmätare för vilka Kammar-kollegiet utfärdade fullmakter att rannsaka om ödesgårdar och förmedlingar.²⁷⁴ Samma år utfärdades en instruktion för honom som lantmätare i Skaraborgs län. Det var dock i Östergötland som Rogier senare skulle sätta avtryck som lantmätare.

Den 20 april 1643 utfärdas en fullmakt för Rogier att vara verksam som lantmätare i Östergötland. Några dagar dessförinnan var Rogier i Stockholm för att lämna in färdigställda kartor till inspektören Peder Menlös. Menlös godkände tydligen inte Rogiers arbeten och krävde att Rogier rättade till en del felaktigheter. Detta ställde sig dock Rogier helt oförstående till vilket resulterade i att Menlös klagade inför rådsherrarna i Kammarkollegiet. Både Rogier och Menlös blev därför inkallade till kammarrådet 19 april 1643 för att reda ut oklarheterna. Av protokollet framgår det att Rogier hävdar att han upprättat sina kartor enligt tidigare instruktioner och han kan inte förstå vad det skulle vara för felaktigheter i kartorna. Kammarråden ber Menlös att visa dem, de enligt honom, felaktiga kartorna så att de kan besluta i frågan.²⁷⁵ Mer än så framgår tyvärr inte av protokollet. Inget beslut finns redovisat. Det sannolika är att Rogier fick göra om sina kartor. Med detta i åtanke ska jag härnäst redogöra för en långdragen dispyt mellan Rogier och Reduktionskollegiet flera år senare.

²⁷¹ Reduktionskollegium BII:4, Reduktionskollegium till landshövdingarna 2 december 1668.

²⁷² De tidigare fredsmilskartorna upprättade Rogier 1655 och 1657.

²⁷³ Lönborg 1903, s. 21, Öster 1944, s. 233.

²⁷⁴ Ekstrand 1896 – 1903, s. 111.

²⁷⁵ Kammarkollegiet, kansliet A1a:5, 19 april 1643.

Dispyten inleds med ett brev 17 december 1669 från Reduktionskollegiet till landshövdingen i Östergötland Andreas Lilliehök. Tonen i brevet är barsk. Landshövdingen påminns om att Reduktionskollegiet åtskilliga gånger uppmanat denne om att se till att lantmätaren i länet färdigställer fredsmilskartan över Alvastra och Omberg enligt de nya direktiv som beslutats om redan 1663 och ånyo 1668. Trots detta har inga kartor inkommit till Stockholm. ”Vi bär icke några tvivelsmål om att landshövdingen verkligen beordrat lantmätaren” skriver man. Kartan som efterfrågas ska vara Reduktionskollegiet tillhanda senast 16 februari 1670 annars hotar de med att dra in Johan de Rogiers tjänst.²⁷⁶

Johan de Rogier upprättar en fredsmilskarta och skickar den till Stockholm, men enligt Reduktionskollegiets så är den upprättad på ett felaktigt sätt. I ett protokoll från Reduktionskollegiets sammanträde 2 mars 1670 kan man läsa att ytterligare ett brev ska sändas till landshövding Andreas Lilliehök. I brevet ska det framgå att ingenjören i hövdingedömet Rogier ännu inte har gjort fredsmilskartan så som kollegiet tidigare anvisat utan ”formerat henne linea recta”. Uppmätningen av fredssmilen skall ske längs med de vanligaste vägarna, vilket landshövdingen ännu en gång måste påminna lantmätaren om, annars måste kollegiet ”beswära sigh dher öfwer för Kungl. Maj:t”.²⁷⁷ Denna ”felaktiga” karta över Alvastra/Ombergs fredsmil enligt den linjära metoden har jag dock inte kunnat påträffa vid mina inventeringar.

Vid ett sammanträde 28 mars 1670 tas frågan upp på nytt och beslut fattas om att ett brev ska sändas till landshövdingen. Landshövdingen ska påminna Rogier att om denne inte upprättar fredsmilskartan enligt Reduktionskollegiets önskemål så ska landshövdingen låta en annan lantmätare upprätta kartan ”hwilken för sitt omack och arbete böör betahlas af Rogiers löhn efter han så obstinat sigh wijsat hafwer”.²⁷⁸ Ett sådant brev författas också samma datum. I brevet kan man läsa att landshövdingen ”ofehlbart lärher hafwa medh honom [lantmätaren] communicerat” och att han likväl inte upprättat kartorna över Linköping och Alvastra/Omberg fredsmilsdistrikt på ett korrekt sätt. Kollegiet har nu vidtalat inspektören över lantmåteriet Johan Persson Gädde och bett honom tillsätta en annan lantmätare i Rogiers ställe eftersom den senare ”directe opponerandes” sig emot kollegiets tidigare anvisningar. Landshövdingen ska nu istället vara den nya lantmätaren behjälplig och se till att denne får del av Rogiers lön.²⁷⁹

²⁷⁶ Reduktionskollegium BII:5, Reduktionskollegium till Andreas Lilliehök 17 december 1669.

²⁷⁷ Reduktionskollegium AII:9, 2 mars 1670.

²⁷⁸ Reduktionskollegium AII:9, 28 mars 1670.

²⁷⁹ Reduktionskollegium BII:5, Reduktionskollegium till Andreas Lilliehök 28 mars 1670.

Någon ny lantmätare verkar dock inte Gädda ha skickat till Östergötland. I ett protokoll från 15 april 1670 kan man läsa att Reduktionskollegiets president Georg Gyllenstierna läser upp ett brev från Rogier som inkommit till kollegiet. Av brevet från Rogier framgår det att han undrar hur han ska bära sig åt med färdigställandet av kartorna över Alvastra/Ombergs och Linköpings fredsmilar. Ska han "giöre henne linea recta till mijlens ända, eller om han skall gåå effter vägarne byarne emellan." Vidare undrar Rogier "Om stadhen Linköping och Åhmberg skall slutas dher inom eller uthom". Vad Rogier menar med det sista är svårt att veta. Möjligen undrar han om milens uppmätning ska ha som startpunkt utanför staden Linköping (stadsportarna) eller mitt i staden. I fallet med Alvastra/Ombergs fredsmil blir dock detta antagande på mer lös grund då det där var kungsladugården som skulle vara kartans mittpunkt och att stadsgräns eller stadsportar därmed naturligtvis sänkades. Vidare i protokollet så kan man läsa att Sten Bielke sade att landshövdingen Lilliehök åter måste tillsändas ett brev tillsammans med en kopia av detta brev av Rogier. I brevet till landshövdingen ska det framgå att Rogier beordras att antingen omedelbart färdigställa kartorna efter kollegiets tidigare anvisningar eller så låter landshövdingen en annan lantmätare göra det i Rogiers ställe.²⁸⁰ En upprepning av de tidigare hotfulla orden.

Vad Rogiers tvekan eller ovilja bestod i är svårt att veta. Kanske tvekade han inte utan kanske förhalade han medvetet processen därför att han ansåg att kollegiets anvisningar rörande fredsmilens uppmätning var felaktiga och gick emot tidigare beslut och därmed också den salige kungens vilja.

Ett par veckor senare läses ännu ett brev upp i vid Reduktionskollegiets sammanträde 27 april 1670. Brevet är från landshövdingen Lilliehök. Hans beklagar dröjsmålet med fredsmilskartan/-kartorna och det missförstånd som uppstått. Orsaken till dröjsmålet är enligt Lilliehök att Rogier har förskrivits till Skåne för att delta i de jordrevningar som pågick där.²⁸¹ Det beslutas vid sammanträdet att ännu ett brev ska sändas till Lilliehök med en begäran om att "effter som mihle charterne äre höghnödige och af dhen importance att medh dheras förfärdigande icke längre måtte inställas."²⁸² De goda herrarna vid den skånska kommissionen kan klara sig utan Rogier, menar man från Reduktionskollegiet, då ett flertal andra lantmätare finns där. Lantmätare Rogier får 10 veckor på sig att färdigställa fredsmilskartorna. Men Rogier tycks trots detta ha

²⁸⁰ Reduktionskollegium AII:9, 15 april 1670.

²⁸¹ Den så kallade skånska kommissionen var en av Kammarkollegiet tillsatt kommission 1670 för att revidera jordräntan i Skåne. Inga kartor upprättades i samband med dessa jordrevningar men Kammarkollegiet skickade dit inspektören för lantmåteriet Johan Pedersson Gädda för att instruerar hur revningarna skulle gå till. I samband med detta skickades även ett antal lantmätare dit för att delta vid revningarna. Se Lönborg 1903, s. 61.

²⁸² Reduktionskollegium AII:9, 27 april 1670.

blivit kvar i Skåne. Tre månader senare, 27 juli 1670, skickas ytterligare ett brev till landshövdingen i Östergötland från Reduktionskollegiet.

I brevet kan man läsa att trots att Reduktionskollegiet gjort åtskilliga påminnelser ”om mijlecharternes förfärdigande kring om Linköping och Omberg” har tio veckor förflutit utan att några kartor inkommit till Reduktionskollegiet. Nu är tonen än mer sträng och uppretad. Om inte Rogier snarast skickar in korrekta fredsmilskartor påminns landshövdingen än en gång att han ska anställa en annan lantmätare som kan utföra arbetet och låta denna få av Rogiers lön. Rogier ska dessutom få stå till svars inför kunglig maj:t för sin motvillighet och ”plichta derfor”.²⁸³

Brevet tycks ha gjort intryck på landshövdingen och sedermera även Rogier. Av ett protokoll från Reduktionskollegiets sammanträde två månader senare, 24 september 1670, framgår att ännu ett brev inkommit från Rogier i vilket han ber om ursäkt och meddelar att de efterfrågade fredsmilskartorna nu är färdigställda enligt kollegiets anvisningar.²⁸⁴ Mycket riktigt så finns också en karta över Alvastra och Ombergs fredsmil samt en karta över Linköpings fredsmil båda signerade av Rogier och med året 1670 angivet.²⁸⁵ I den inledande texten till kartan över Linköpings fredsmil skriver Rogier:

Geometrice delineation och beskrifningh öffwer Linköpingz fredzmijhl, tagandes centrum i konungzgården, och der med gådt på alla wägar söm mäst till denne orten reesa pläga. Räknadt 18 000 *alnar* på mijlan både j lijnia recta som lijnia kurfwa, aldees effter den metode som dhe höghwählborne herrar vthi den konglige reductionscollegium föreschrefwit hafwa, och eij så mycket sedt oppå cituationen huru som hon sigh j cirkelen quadrerar vthan slutit till mijlernas ändhe på wägerna.

Afmädt aff Jean de Rogier anno 1670.²⁸⁶

Här har Rogier resignerat för Reduktionskollegiets order men väljer ändå att omnämna de två mätmetoderna i den inledande texten till kartan. I de båda kartorna inlämnade 1670 har han visserligen bara markerat fredsmilsgränsen så som den ser ut enligt den vägföljande metoden men även ritat in de områden som skulle innefattas om man mätte enligt den rätlinjiga metoden.

Rogier togs till nåder och fick fortsätta sin tjänst som lantmätare i Östergötland fram till 1681 då han fick avsked 81 år gammal.²⁸⁷

²⁸³ Reduktionskollegium BII:5, Reduktionskollegium till Andreas Lilliehöök 27 juli 1670.

²⁸⁴ Reduktionskollegium AII:9, 24 september 1670.

²⁸⁵ LMS D12 samt LMS D64-1:6.

²⁸⁶ LSA d64-1:6.

²⁸⁷ Ekstrand 1896 – 1903, s. 111.

Dispyten här beskriven visar hur den långdragna och komplicerade men ack så viktiga frågan om hur fredsmilen skulle uppmätas upptog en stor del av Reduktionskollegiets arbete. Breven och protokollen visar hur viktigt det var för Reduktionskollegiet att fredsmilskartorna upprättades och att de upprättades på rätt sätt, enligt den nya fastslagna mätmetoden, längs med vägarnas sträckning.

Noterbart är Johan de Rogiers motvillighet att mäta fredsmilen enligt den vägföljande metoden. Var det av yrkesstolthet han inte ville mäta på ett för honom ”fel” sätt att mäta? Eller var det för att han såg sig själv som en kronans tjänare och därmed var en reduktionsförespråkare och som därför ville att fredsmilsdistriktet skulle vara så stora som möjligt och därmed gynna kronan? Det är naturligtvis omöjligt att avgöra hur pass insatt Rogier var i reduktionsbeslutets innehåll från 1655. Men av innehållet i ovan angivna protokoll och brev att döma så var det mer motvilja än missförstånd som gjorde att Rogier dröjde med sina kartor. Om sedan denna motvilja berodde på yrkesstolthet eller på att han var en reduktionsförespråkare är dock omöjligt att avgöra. Det som kan konstateras är två saker: För det första är det tydligt att Reduktionskollegiets ledamöter lade stor vikt vid att fredsmilskartor upprättade enligt den vägföljande metoden skulle färdigställas efter 1668 års riksdag. För det andra är det lika tydligt att lantmätaren Johan de Rogier inte var bekväm med att mäta fredsmilen enligt den vägföljande metoden.

Jag har granskat protokollen efter Kammarkollegiets sammanträden 1634 – 1655 för att se om några liknande dispyter som den ovan beskrivna förekommer där lantmätare varit involverade. Jag har utöver Rogiers dispyt med Peder Menlös 19 april 1643 påträffat ett snarlikt fall i ett protokoll 24 april 1643, alltså endast några dagar senare. Det rör sig om lantmätarna Olof Larsson Tresk och Johan Larsson som också de hamnat i en kontrovers med inspektören Menlös. Den senare klagar inför kammarrådet att de båda lantmätarna underlåtit att göra rättelser i sina inlämnade kartor, vilket Menlös föreskrivit dem, och dels har de vägrat lämna ifrån sig färdiga kartor. Menlös hävdar dessutom att de båda lantmätarna uppstudsat andra lantmätare mot honom. Detta leder till att kammarrådet kallar in Tresk för att tillrättavisa honom. Av protokollen framgår att Tresk talar till sitt försvar och hävdar att han inte alls undanhållit några kartor utan att han överlämnat dessa till Axel Oxenstierna själv då denna velat se kartorna.²⁸⁸ Av vad som framgår av protokollet så får Tresk få ingen uppsträckning av kammarråden utan de tycks nöja sig med det svar Tresk givit dem. Han uppmanas dock att hädanefter följa Menlös anvisningar då denne är satt till att vara överordnad de andra lantmätarna. Det är utan tvivel frågan om samma typ av trots eller motsträvighet hos Tresk som den man möter hos Rogier.

²⁸⁸ Kammarkollegiet kansliet, protokoll A1a:5, 24 april 1643.

6 Fredsmilsdistrikten och kartorna

Oenigheten rörande fredsmilens uppmätning var en betydande fråga som satte ett flertal avtryck i det skriftliga källmaterialet efter Reduktionskollegiet, vilket jag kunnat visa i kapitel 4 och 5. I föreliggande kapitel ska jag ingående granska fredsmilskartorna och härigenom också söka svar på om denna oenighet satte några avtryck på fredsmilskartorna.

Fredsmilskartor upprättades från 1655 och fram till 1690. Totalt finns det 28 kartor samt några 1700-talskopior vilka har lämnats utanför min undersökning. Fem av dessa 28 kartor är upprättade åren 1683 till 1690 i samband med Karl XI:s reduktion och dessa faller utanför min undersökningsperiod. Det återstår då 23 fredsmilskartor som upprättades åren 1655 till 1670 och det är innehållet i dessa kartor jag ska granska i detta kapitel.

Utöver de sju fredsmilsdistrikt som anges i riksdagsbeslutet tillkom två distrikt 1669 då fredsmilskartor upprättas kring Götala kungsladugård vid Skara samt Marieholms kungsladugård vid Mariestad. Jag har utöver själva kartorna tyvärr inte påträffat några andra uppgifter om dessa två fredsmilsdistrikt i mitt källmaterial.

Det huvudsakliga syftet med denna undersökning är att tydliggöra kartornas innehållsmässiga likheter och olikheter samt att avgöra med vilken metod fredsmilen har uppmätts. Det senare är av särskilt intresse då sättet att mäta fredsmilen var som jag visat en omtvistad och viktig fråga för Reduktionskollegiet. Jag kommer följaktligen även kunna bedöma hur Reduktionskollegiets anvisningar till lantmätarna påverkade kartornas utförande.

Inom fredsmilsdistrikten var kungsladugårdarna föremål för Reduktionskollegiets tidiga intresse vilket gjorde att indragningen av dessa skedde parallellt med upprättandet av fredsmilskartor. Även om inte indragningen av kungsladugårdarna var någon orsak till fredsmilskartornas tillkomst så var de i flera fall själva utgångspunkten för uppmätningen av fredsmilen, vilket gör dem intressanta för kontexten. Jag inleder varje kartanalys med en redovisning

av kungsladugårdarna inom fredsmilsdistriktet. Jag har även gjort en mindre undersökning som behandlar reduktionen av kungsladugårdarna inom fredsmilen. Resultatet av denna återfinns i appendix III.

Redovisningen och undersökningen av kartorna görs för varje fredsmilsdistrikt efter den ordning distrikten räknas upp i riksdagsbeslutet 1655. Götalas och Marieholms fredsmilsdistrikt finns inte med i riksdagsbeslutet och redovisas därför sist.

6.1 Uppsala slotts fredsmilsdistrikt

Det finns totalt fyra kartor över Uppsala slotts fredsmil varav tre redovisas här.²⁸⁹ De två första kartorna saknar uppgifter om upphovsman och årtal. Den lantmätare som hade Uppland och Södermanland som sitt ansvarsområde vid tiden för fredsmilskarteringarna var inspektören och lantmätaren Peder Menlös. Det är högst sannolikt att han är dessa två kartors upphovsman. Handstil och manér vid jämförelse med andra kartor talar för det. Peder Menlös var lantmåterifunktionens första inspektör, den som hade ansvaret att granska och godkänna alla lantmätares arbeten. Han innehade denna tjänst från 1642 till sin död 1665.²⁹⁰ Den tredje kartan över Uppsala slotts fredsmil upprättades 1669 och har Johan Persson Gedda som upphovsman. Gedda efterträdde Menlös som inspektör över lantmåteriet 1666, en tjänst han innehade fram till sin död 1680.²⁹¹

Intill Uppsala slott finns Sätuna kungsladugård som var föremål för indragning. Kungsladugården hade donerats av kronan till Uppsala stad 1645.²⁹² Ladugården befriades från indragning till kronan.

6.1.1 Fredsmilskarta 1650-tal(1)

Själva fredsmilsgränsen är diskret markerad med en tunn streckad linje och uppmätt enligt den rätlinjiga metoden. Sockengränserna är utritade med omväxlande röd och grön färg. Även en gulfärgad gränsmarkering mellan socknarna förekommer där gränsen går genom ängsmark, vilken oftast färgsätts med grön färg. Lantmätaren har enligt anvisningen också kartlagt en fjärdedels mil utanför fredsmilsgränsen. Alla gårdar inom fredsmilen är namngivna och varje bondgård har markerats med en rödfärgad cirkel med en prick i mitten. Säterier har markerats med samma symbol men med ett standar på toppen av själva cirkeln. Alla kyrkor har av allt att döma ritats verklighets-

²⁸⁹ Den fjärde kartan är upprättad 1686 i samband med Karl XI:s reduktion.

²⁹⁰ Ekstrand 1896 – 1903, s. LXXII.

²⁹¹ Ekstrand 1896 – 1903, s. LXXII f.

²⁹² Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

troget. Sätuna kungsladugård finns utmärkt öster om staden, ladugården har markerats med samma symbol som den för en sätesgård. Även kungsladugårdarna vid Gamla Uppsala och Ultuna finns utmärkta i kartan med samma symbol. Dessa två kungsladugårdar var dock inte aktuella för reduktion. Vägar, sjöar, åar, bäckar och broar är utritade. Det enda som saknas i kartan är alla typer av kvarnar. Notabelt är också att både Uppsala högar och Mora stenar finns utmärkta i kartan.

Kartan saknar rubrik, teckenförklaring och beskrivande text. Även årtal saknas. Men med tanke på att Peder Menlös var inspektör över lantmäteriet och så är det rimligt att anta att han färdigställde denna karta 1655 eller 1656.

Bild 6. Uppsala slotts fredsmil. Kartan är sannolikt upprättad 1655 eller 1656 med Peder Menlös som upphovsman. Skala 1:50 000 (LSA B70-1:4).

6.1.2 Fredsmilskarta 1650-tal(2)

Den andra kartan över Uppsala slotts fredsmil saknar också den upphovsman och årtal, liksom rubrik och textbeskrivning. I Lantmäteriets register finns årtalet 1667 samt lantmätaren Johan Persson Gedda angivet med ett frågetecken efter.²⁹³ En närmare studie av kartan säger att denna uppgift med största sannolikhet är felaktig då manér och handstil är identiska med den förra kartan och således är det Menlös som är upphovsman även till denna. Kartan är av allt att döma en samtida kopia av den förra eller mer korrekt: kartan finns i två exemplar. Fredsmilsgränsen syns som en tunn gulbrun cirkelformad linje och har uppmätts enligt den rätlinjiga metoden. Sockengränserna är mer diffusa och svåra att följa i denna karta än i den förra. En del gränser har färgats svagt i rött, gult eller grönt medan andra endast markerats med prickar eller streck. Alla by- och gårdsnamn finns angivna och även sockennamnen är angivna i kartan. Även i denna karta har vägar, sjöar, åar, bäckar och broar ritats ut men inga kvarnar. Vad som skiljer kartan från den förra är att den inte är riktigt lika detaljrik och att färgsättningen är lite annorlunda.

6.1.3 Fredsmilskarta 1669

I den tredje kartan över Uppsala slotts fredsmil finns både upphovsman och årtal angivna (se bild 5), Johan Pedersson Gedda 1669. Kartan är oerhört rik på information. Lantmätaren har efter 1663 och 1668 års anvisningar mätt upp fredsmilen enligt den vägföljande metoden vilket tydligt framgår av kartan. Men han har också mätt upp fredsmilen enligt den rätlinjiga metoden vilket medför att kartan visar fredsmilsgränsen enligt båda metoderna. Av kartan framgår det tydligt vilka konsekvenser de båda metoderna att mäta fredsmilen på får för de berörda parterna, kronan och adeln. Totalt finns 606 gårdar och 27 säterier inom kartans yttre fredsmilsgräns. Mäter man istället enligt 1663 års metod, längs med vägarna, blir det 474 gårdar och 22 säterier inom fredsmilen. Mer än 20 procent av bebyggelsen hamnar nu utanför fredsmilsgränsen.

Ett exempel är säteriet Lövsta öster om Uppsala stad, noterat med littera I, med sina sex underliggande gårdar. Säteriet ligger tydligt innanför ”den gamla” rätlinjiga fredsmilen och skulle om den gällde bli föremål för reduktion. Vid tidpunkten för denna kartering 1669 enligt den nya vägföljande metoden så klarar sig säteriet undan till sin helhet. Ett flertal andra byar och gårdar hamnar också i det område som ligger mellan de två fredsmilsgränserna. Vid littera U nordväst om Uppsala stad finner man byn Sundbro som klarar sig undan från reduktion, om än med en hårsman. En av gårdarnas marker ligger endast 200 alnar från fredsmilsgränsen, ca 120 meter!

²⁹³ Lantmäteriets äldre handskrivna topografiska register till kartorna, de så kallade ”sockenpärmarna”.

På kartan finns sockengränserna markerade med en streckad linje i gul, grön eller röd färg, sockennamnen är inte angivna. Det är däremot alla gårds- och bynamn. Sätuna kungsladugård är här liksom i de tidigare kartorna över Uppsala fredsmil markerad med symbolen för en sätesgård. Färgsättningen är lite märklig då vattenflödena i kartan färgats svagt röda. Vanligen färglade man vatten i en blå nyans. Till höger om kartbilden finns en textförklaring och en förteckning över de gårdar som ligger närmast fredsmilsgränsen.

Lantmätare Gedda har noggrant noterat om gårdarna hamnar innanför eller utanför fredsmilsgränsen samt angivet deras avstånd till gränsen angivet i alnar. Notabel är också den oregelbundna gröna gränslinje som löper kring Uppsala stad. Gränsen markerar Uppsalas stadsjordar, den åker- och ängsmark som staden hade till sitt förfogande.²⁹⁴

På sista sidan i en mycket omfattande, dock odaterad, förteckning i Reduktionskollegiums arkiv över de gårdar som ligger inom Uppsala slotts fredsmil kan man läsa följande rader:

Extract på de heman och ränttor som ähre inom Upsala frijheets mijl belägne, hwilke heman ähre effter förre mijl carta vthdragne emedan de sednare mijl charta icke ähr inkommit ty då det effter Konglige sednare resolution förfärdigat inkommer så blifwa en god deel heman ringare inom bemälte mijl fattade ähr alltså detta j emedlertijdh alenast ett upsatt forslagh vnder nedanstående titular nembligen.²⁹⁵

Raderna syftar med stor sannolikhet på Geddas karta som när förteckningen upprättades inte var färdigställd. Det är en brasklapp om att antalet gårdar aktuella för reduktion kommer att minska när en ny karta över Uppsala slotts fredsmil, enligt den nya anvisningen, föreligger.

6.2 Nyköping slotts fredsmilsdistrikt

Johan Persson Thoring var ansvarig lantmätare i både Södermanland och Närke när Reduktionskollegiet sände ut brevet med anvisningen till lantmätarna 1655. Han upprättade två kartor över fredsmilen kring Örebro slott men någon karta av Thorings hand över fredsmilen kring Nyköpings slott har jag inte påträffat.

Intill Nyköpings stad fanns vid karteringen tre kungsladugårdar. Tyska ladugården väster om staden, Stora ladugården sydväst om staden samt Östra

²⁹⁴ Annica Björklund: muntlig uppgift 2015-02-22. Uppsalas stadsjordar och deras funktion undersöks i Annika Björklunds avhandling "Historical Urban Agriculture." (2010).

²⁹⁵ Reduktionskollegiums arkiv, DVI:2.

ladugården. Tyska ladugården, eller Bränn-Ekeby som den också benämndes, hade donerats till riksrådet Carl Soop 1654. Ladugården befriades från indragning. Den så kallade Stora kungsladugården, eller Slottsladugården, hade donerats till Nyköping stad 1642 men drogs in till kronan 1655.²⁹⁶

Den Östra ladugården blev inte indragen. Tyvärr har jag inte kunnat hitta några uppgifter om innehavare och donationsår.

6.2.1 Fredsmilskarta 1670

När kartan över Nyköpings slotts fredsmil upprättades 1670 var det Anders Andersson som var dess upphovsman. Han hade 1669 utsetts till ansvarig lantmätare i Södermanland. I Reduktionskollegiums arkiv finns en odaterad förteckning som hänvisar till en karta över fredsmilen kring Nyköpings slott. Här specificeras på 4 sidor sockenvis vilka gårdar som enligt kartan ligger inom fredsmilen.²⁹⁷ Gårdarnas namn återfinns också i kartan.

De sista orden i kartans rubrik lyder: ”Ånyo förbättradt”. Anders Andersson hänvisar därigenom till en tidigare upprättad karta över Nyköpings slotts fredsmil. En sådan existerar också odaterad och osignerad men även här kan manér och handstil visa vem som är kartans upphovsman och det mesta talar för att det är Anders Andersson som är dess upphovsman. Kartan inte ha upprättats tidigare än 1669 eftersom Anders Andersson tillträdde sin tjänst som lantmätare i Södermanland detta år. Jag återkommer till denna karta längre fram i texten och återgår nu till kartan som har året 1670 angivet i texten.

I kartan finns fredsmilsgränsen angiven enligt både den äldre rätlinjiga metoden och den yngre vägföljande. Kartan saknar teckenförklaring men Anders Andersson har använt sig av ett enkelt symbolbruk som känns igen från andra fredsmilskartor. Bondgårdar, oavsett jordnatur, har markerats med en liten cirkel med en prick i mitten. Säterier har samma typ av cirkel men med ett standar på toppen vilket symboliserar en sätesgård i trä. Större herrgårdar och kungsladugårdar har markerats med en slottsliknande symbol vilket skulle symbolisera en sätesgård i sten. Detta enligt Johan de Rogiers teckenförklaring i sina kartor över Linköpings fredsmil som redovisas senare i kapitlet.

I Notarum Explicatio finns alla gårdar och säterier som faller inom fredsmilen namngivna sockenvis. För de gårdar som ligger alldeles intill gränsen anges om merparten av ägorna faller inom eller utanför fredsmilsgränsen, märkligt nog efter den yttre cirkelgränsen. Kartan är trots att den innehåller alla sockengränser svår att orientera sig i då sockennamnen saknas. Det finns inte

²⁹⁶ Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4. Dahlgren 1964, s. 426.

²⁹⁷ Reduktionskollegiums arkiv, volym DVI:1.

heller några siffror eller littera som knyter an till informationen i Notarum Explicatio.

Märkbart är också att så många vintervägar har mätts upp och därmed avgjort fredsmilsgränsens sträckning. Anders Andersson har markerat vintervägarna med röd färg och sommarvägarna med gul färg. Infartsvägarna till Nyköping framgår tydligt av kartan.

Eftersom två mätmetoder har använts och ritats in i kartan syns tydligt att den rätlinjiga metoden är den mest gynnsamma för kronan då ett flertal gårdar hamnar utanför fredsmilsgränsen vid användandet av den senare metoden. Totalt finns 303 gårdar och 13 säterier inom kartans yttre fredsmilsgräns. Mäter man istället enligt 1663 års metod, längs med vägarna, blir antalet gårdar inom fredsmilen istället 208 gårdar och 9 säterier. Mer än 30 procent av alla gods och gårdar hamnar nu utanför fredsmilsgränsen vilket är en anmärkningsvärd skillnad.

Det finns uppgifter i Reduktionskollegiums arkiv som styrker Anders Anderssons anteckning om att kartan är ”Ånyo förbättradt”. I en volym som innehåller avskrifter från jordeböcker över Södermanland från 1604 respektive 1655 har kollegiet sammanställt ett register över de socknar som berörs av fredsmilen och specificerat alla gårdar och byar inom dessa. På flera ställen i registret hänvisas till ”chartan”. En av hänvisningarna är särskilt intressant. I Tuna socken, sydväst om Nyköping stad, ligger gården Svansta som egentligen är två halva hemman men som slås samman till ett fullvärdigt hemman. Svansta ligger precis intill fredsmilsgränsen, om man mäter ”in linea recta”. I registret finns följande anteckning vid Svansta:

NB. Ihopdragas [gårdarna], och är i den första cartan mitt i cretzten, men i den senare inom mihlen.²⁹⁸

²⁹⁸ Reduktionskollegiums arkiv, DIII:2.

Bild 7. Nyköping slotts fredsmil 1670. Lantmätare: Anders Andersson. Skala 1:26 000 (LSA C57-1:4).

Jämför man de båda kartorna så kan det konstateras att i den odaterade kartan så ligger Svansta precis mitt i fredsmilsgränsen och i den daterade kartan från 1670 precis innanför. Detta visar att den odaterade kartan är upprättad först.

Det är märkligt att här, liksom på andra ställen i detta register, där vissa gårdar och byar ligger nära fredsmilsgränsen, har kollegiet valt att utgå från den cirkelrunda fredsmilsgränsen som uppmäts rätlinjigt trots att denna metod borde ha övergivits redan 1663. Anders Andersson har dock utgått ifrån att det är den inre gränsen som gäller. I Stigtomta socken som endast till en liten del enligt kartan ligger inom fredsmilen kring Nyköping slott blir endast en gård föremål för noggrann uppmätning. Andersson skriver i Notarum Explicatio under rubriken Stigtomta socken:

Ekeby skattehemman faller inom mijlesprickningen, och icke huustompten allenast vthan störste dhelen hemmanetz åker och eng dher inom faller.

Han har dessutom endast tagit med de 208 gårdar och 9 säterier som faller inom den inre fredsmilsgränsen i kartans Notarum Explicatio.

6.2.2 Fredsmilskarta utan årtal

Denna karta över Nyköpings slotts fredsmil påträffades i ett sent skede av min undersökning. Kartan som saknar upphovsman, årtal samt rubrik återfanns i Härnösands landsarkiv. Den har hamnat i landsarkivet på senare år eftersom den tidigare fanns i arkivet hos lantmäterimyndigheten i Nyköping.²⁹⁹ Det är sannolikt att kartan, efter det att den upprättats, först skickades till Stockholm för granskning och därefter tillbaks till landshövdingen i Södermanland där den sedan blev kvar. När lantmäteriet beslutade om att en regional arkivhållning skulle införas 1725 arkiverades kartan således i Nyköping. Den är troligen framställd tidigare än 1670 eftersom det i texten till den föregående kartan över Nyköpings slotts fredsmil, som upprättades 1670, hänvisas till en tidigare karta. Själva kartbilden ger ett komplett intryck. Fredsmilsgränsen är uppmätt och utmärkt enligt de två olika mätmetoderna. Stora ladugården har i kartorna över Nyköpings fredsmil markerats med symbolen för sätesgårdar i sten och de andra två ladugårdarna med symbolen för sätesgårdar i trä.

Området inom fredsmilen kring Nyköpings slott räknades som tillhörande det så kallade *livgedinget*. I samband med giftermålet mellan Karl X Gustav och Hedvig Eleonora tillerkändes den blivande drottningen ett änkeunderhåll. Livgedinget avsåg hennes ekonomiska underhåll om kungen skulle avlida. Detta underhåll bestod till stora delar av landområden som hon skulle ha rätt att uppbära inkomster ifrån.³⁰⁰ I ett öppet brev 26 juni 1655 förklarar kungen att drottningen skulle förfoga över de gods som återkallades, löstes in samt byttes in inom en mil från Nyköpings slott.³⁰¹

6.3 Alvastra/Ombergs fredsmilsdistrikt

I Alvastra/Ombergs fredsmilsdistrikt upprättades två kartor. Den första kartan saknar årtal men upprättades av allt att döma 1655 eller 1656 och den andra kartan 1670. Som lantmätare i Östergötland hade Johan de Rogier även Alvastra/Ombergs fredsmilsdistrikt på sitt ansvar

Kungsladugården vid Alvastra hade donerats 21 januari 1651 till diplomaten Mattias Palbitzki. Denna ladugård undantogs från reduktionen. Anledningen därav har jag inte kunnat fastställa.

²⁹⁹ De historiska arkiven efter alla lantmäterimyndigheter överlämnades till Härnösands landsarkiv 2008 efter det att de digitaliserats. Denna karta digitaliserades av oklar anledning inte.

³⁰⁰ Brunius & Asker 2011, s. 9.

³⁰¹ Se Dahlgren 1964, s. 132.

6.3.1 Fredsmilskarta 1650-tal

Den första kartan Rogier upprättar över Alvastra kungsladugårds fredsmil saknar årtal men har av allt att döma upprättats strax efter det att Reduktionskollegiets anvisning nått Rogier 1655. Det är omöjligt att avgöra om han upprättade fredsmilskartan kring Linköpings slott före denna, men troligen har dessa två kartor upprättats tätt inpå varandra. Kartan över Alvastra/Ombergs fredsmil påminner också till sitt manér mycket om Linköping slots fredsmilskarta. Kartan är upprättad enligt den rätlinjiga metoden. Rogier har istället för en kompassros skrivit ut de fyra väderstrecken på latin, *occidens*, *septentrio*, *oriens* och *meridies*. I denna karta finns också en teckenförklaring där det framgår att lantmätare Rogier tycks använda sig av fastställda symboler för olika objekt på kartan. Symbolerna är här identiska med symbolerna i kartan över Linköping slots fredsmil och även med de i Uppsala och Nyköping slots fredsmilskartor.

Fredsmilsgränsen syns i kartan som en prickad röd cirkel. Ytterligare en cirkelformad linje syns ytterst i kartan. Denna skulle helt enligt anvisningen markera området på en fjärdedels mils avstånd från fredsmilsgränsen. Kartan saknar sockengränser och sockennamn men alla byar och gårdar har namngivits. Alla gårdar och byar har också ett nummer vilket talar för att någon form av förteckning över dessa har funnits men tyvärr ej finns kvar idag. Detta förklarar även frånvaron av ett *Notarum Explicatio* då denna förteckning troligen fungerat som textförklaring till kartan.

Landshövdingen i Östergötland fick tillsammans med kartan över fredsmilen kring Linköpings slott även sig tillsänt denna karta över Alvastra kungsgårds fredsmil. Tillsammans med kartan skickades också en förteckning över vilka socknar som berördes av fredsmilen kring Alvastra kungsladugård. Förteckningen inleds med följande text:

Alwastra och Åmbergz frijheets mihl hwar under begripes fölliande sochner effter den lijssta som till Herr Landzhöfdingen tillijka med sielfwa chartan öfwerskickat är.³⁰²

³⁰² Reduktionskollegiums arkiv, DVI:1.

6.3.2 Fredsmilskarta 1670

Johan de Rogier upprättade ytterligare en karta över fredsmilen kring Alvastra/Omberg 1670. Kartan upprättades enligt den nya metoden där fredsmilen ska mätas längs med de vanligaste vägarna utifrån (i detta fall) Alvastra kloster. Även denna karta innehåller en teckenförklaring. Uppsättningen symboler skiljer sig lite i förhållande till den förra kartan. Till exempel har nu symbolen för väderkvarnar tillkommit och symbolen för klockargårdar har utgått. I denna karta, liksom i den förra, har symbolen för en sätesgård eller ”Herregård” i använts för att markera kungsgården.

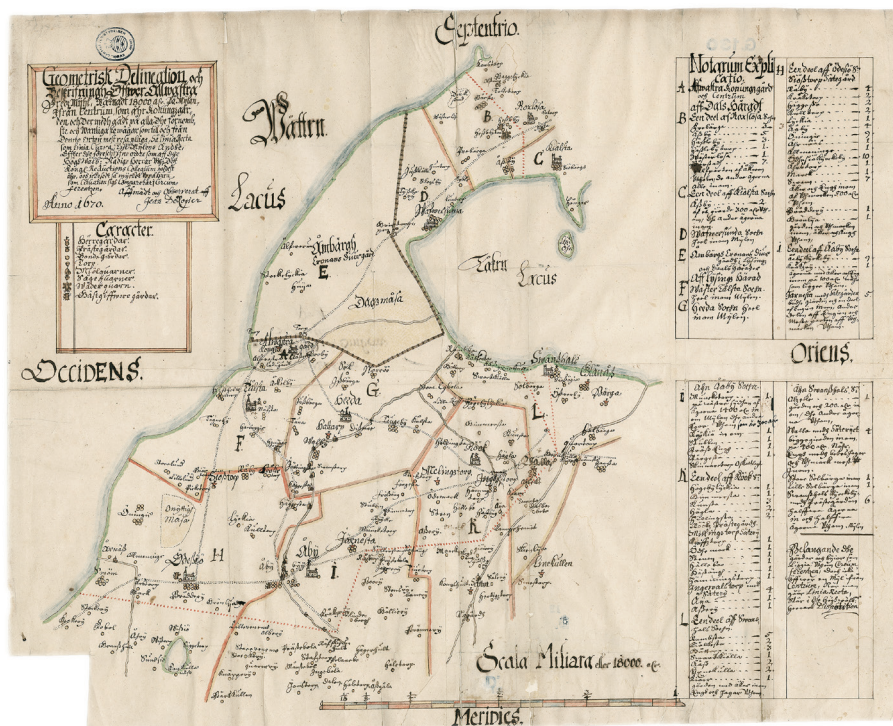

Bild 8. Fredsmilen kring Alvastra kungsladugård 1670. Lantmätare: Johan de Rogier. Skala 1: 34 000 (LSA D12).

Fredsmilsgränsen är uppmätt enligt den vägföljande metoden och syns i den södra och östra delen av kartan som en röd prickformad linje mellan vägnas milgränser (Fredsmilsgränsen har inte markerats ute i vättern). Socken-gränserna har markerats med en röd linje. Till skillnad från den förra kartan innehåller denna ett mer utförligt Notarum Explicatio. Rogier redogör för vilka socknar och vilka byar och gårdar inom socknarna som ligger innanför

fredsmilen. Fredsmilskartan ger med stöd av informationen i Notarum Explicatio ett mycket komplett intryck. Rogier avslutar Notarum Explicatio med följande mening:

Belangande dhe gårdar och byar som liggia vthom circumferentzen, doch icke öffwer en mijl ifrån centrum, när man går linia recta, står i dhe höghwålborne herrars dispotition.

Här verkar det som Rogier menar att det är uppenbart att ett flertal gårdar och byar hamnar utanför fredsmilen när man använder sig av metoden att mäta längs med vägarna men att det är upp till Reduktionskollegiet att avgöra om detta är rätt eller fel.

En av socknarna inom Alvastra/Ombergs fredsmil var Ödesjö och där hade ingen mindre än den store reduktionsmotståndaren Per Brahe några underlydande gods. Han skriver i ett brev 12 juli 1656 till sin hauptman Lantzenfelt att han dock inte tänker ge något tillbaka till kronan förrän han blir tillsagd att göra så av kungen själv. Han uppmanar även Lantzenfelt att be häradsfogden att ”hålla munnen på sigh eller iagh lährer förklaga honom. Han måste wara en näsewiss buffell.”³⁰³

6.4 Linköping slots fredsmilsdistrikt

Det upprättades sex kartor över Linköping slots fredsmil åren 1655 till 1684. Först tre kartor åren 1655 till 1670 av Johan de Rogier och sedan ytterligare tre kartor åren 1683 och 1684 av Samuel Melander i samband med Karl XI:s reduktion. Här redovisas endast de tre första kartorna av Rogier. Johan de Rogier var, som framgått, ansvarig lantmätare i Östergötland från 1643 till 1681.³⁰⁴

Intill Linköping slott låg Stångs kungsladugård. Den hade enligt den förteckning som upprättades över kungsladugårdarna för Reduktionskollegiets räkning donerats 1652 till riksrådet Axel Lillie.³⁰⁵ Ladugården drogs in till kronan 1656.

De två första kartorna över Linköpings slots fredsmil från 1655 och 1657 är uppmätt enligt den rätlinjiga metoden medan kartan från 1670 som är upprättad enligt den vägföljande metoden. Den sistnämnda kartan är ett direkt

³⁰³ Rydboholmssamlingen, Per Brahe d.y:s utgående skrivelser E 7466, 12 juli 1656. Se även Swedlund 1936, s. 264.

³⁰⁴ Johan de Rogier, född 1600, var lantmätare i Östergötland från 1635 men fick sin fullmakt först 1643. Han står bakom en rad kartor i länet. Han tjänstgjorde ända tills 1681 som lantmätare. Den sista kartan som signerats av honom är en länskarta från 1673 (LSA D13).

³⁰⁵ Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

resultat av den dispyt som Rogier hade med Reduktionskollegiet, vilken jag redogjorde för i kapitel 5.

6.4.1 Fredsmilskarta 1655

Johan de Rogier sände in sin första karta över fredsmilen kring Linköping slott någon gång under hösten 1655. Han kunde dra nytta av sina många tidigare karteringar i länet vid upprättandet av fredsmilskartan.³⁰⁶ Men det är ändå anmärkningsvärt hur snabbt en lantmätare på 1600-talet kunde arbeta. Trots att brevet från Reduktionskollegiet skickades till honom så sent på året som i augusti 1655 hinner han färdigställa sin karta redan under innevarande år.³⁰⁷

Textinnehållet är väldigt sparsamt i kartan. Under rubriken *Notarum Explicatio* finns en teckenförklaring med symboler för: säterier i sten, säterier i trä, prästgårdar, bondgårdar, torp, mjölkvarnar, sågkvarnar, krogar, klockargårdar samt ålfisken. Symbolerna återfinns också i kartbilden. Symbolen för "Sätegårdar med träåhus" används för att markera Stånga ladugård. En slags tyst överenskommelse lantmätarna emellan tycks ha funnits kring användandet av symboler i kartor före 1643 då ett gemensamt symbolbruk för första gången omtalas i en instruktion från Kammarkollegiet, författad av Peder Menlös, till samtliga lantmätare.³⁰⁸ Man märker ett gemensamt mönster i bruket av symboler i kartorna, med återkommande likadana symboler hos olika lantmätare. Även om vissa av symbolerna som används i fredsmilskartorna kan återfinnas i tidigare geografiska kartor så är det först nu som ett gemensamt symbolbruk märks. Samma symbol för sätesgårdar används till exempel genomgående av flera lantmätare i fredsmilskartorna.

Varje by eller hemman på kartan har numrerats men någon text till dessa siffror har jag dock inte kunnat finna, vare sig i anslutning till själva kartakten eller i Reduktionskollegiets arkiv. *Notarum Explicatio* innehåller ingen text utöver teckenförklaringen. Fredsmilsgränsen har uppmätts enligt den rätlinjiga metoden. Rogier har också helt enligt anvisningen karterat området en fjärdedels mil utanför fredsmilsgränsen.

I kartan utgör, enligt vad Rogier själv anger i textbeskrivningen, Linköpings torg centrum. Av brevet från Reduktionskollegiet 1655 med anvisningar till Rogier så framgår det att han ska hålla själva staden för centrum. Utöver vad som anges i anvisningen har Rogier använt sin erfarenhet från tidigare geografiska karteringar och också ritat in vägar i kartan. Något han däremot inte gjort är att rita in socken- och häradsgränser. Anvisningen från Reduktionskollegiet kräver

³⁰⁶ Rogier står som upphovsman till flera geografiska kartor i Östergötland upprättade före 1655. Se Lönborg 1903, s. 49f.

³⁰⁷ Se bild 3 s. 75.

³⁰⁸ Se Karsvall 2008, s. 81.

inte detta men av instruktionen rörande geografiska kartor från 1643 så framgår det att dessa gränser ska finnas med i kartan. I samtida geografiska kartor så förekommer i princip alltid socken- och häradsgränser.

6.4.2 Fredsmilskarta 1657

Även denna karta har en teckenförklaring under rubriken Notarum explicatio. Uppsättningen av symboler är den samma som i föregående karta förutom att krogar och klockargårdar här har utelämnats. Istället har en symbol för laxfiske tillkommit. Fredsmilsgränsen är också här uppmätt enligt den rätlinjiga metoden. I den förra kartan från 1655 anger Rogier att han utgått från Linköpings torg medan han i denna skriver han att han utgått från tullportarna till staden. Man fråga sig varför Rogier ändrade utgångsläget för sin uppmätning? Sockengränserna är markerade med röda linjer. Namnen på häraderna har angivits men utan att gränserna ritats ut. Denna karta saknar också en textförklaring.

I Reduktionskollegiums arkiv finns en förteckning över de gårdar och byar som ligger inom fredsmilen kring Linköpings slott. Förteckningen hänvisar direkt till Rogiers karta från 1657 och rubriken lyder:

Specification vppå thee hemman och lägenheter som liggia under Lindkiöpingz fredzmihl extraheradt uthaf 1657 åhrs mihl charta.³⁰⁹

Förteckningen som sträcker sig över 40 sidor anger alla gårdar inom fredsmilen sockenvis med uppgifter och sammanräkning av den årliga räntan. Längre fram i samma bunt med olika förteckningar i Reduktionskollegiums arkiv finns en lista över de förbjudna orterna i Östergötland ”Effter 1655 åhrs rijkdagz beslut”. I denna lista hänvisas till kartan över Linköpings fredsmil:

Lindkiöpingz slots frijheets mihl belangande såsom den uprättade mihle chartan är något för detta till Herr Landzhöfdingen öfwerskickadt at låta förändras och extraheras. Alltså lærer der wedh orthen finnas den underrättelse hwadh hemman inom dess mihl gräntz kunna wara belägne.³¹⁰

Det går inte att fastställa om hänvisningen till ”den uprättade mihle chartan” gäller kartan från 1655 eller 1657. Noterbart är dock att en fredsmilskarta har skickats tillbaka till landshövdingen i Östergötland för att användas som underlag i dennes arbete med att specificera vilka gårdar som skulle beröras av fredsmilen. Med hjälp av fredsmilskartan kunde landshövdingen bistå Reduktionskollegiet i deras arbete.

³⁰⁹ Reduktionskollegiums arkiv, DVI:1.

³¹⁰ Reduktionskollegiums arkiv, DVI:1.

6.4.3 Fredsmilskarta 1670

Den tredje kartan över Linköping slotts fredsmil upprättade Rogier 1670 efter den förnyade anvisningen som kollegiet skickade ut till landshövdingarna 2 december 1668 och som jag tidigare visat som en direkt följd av påtryckningar från Reduktionskollegiet.

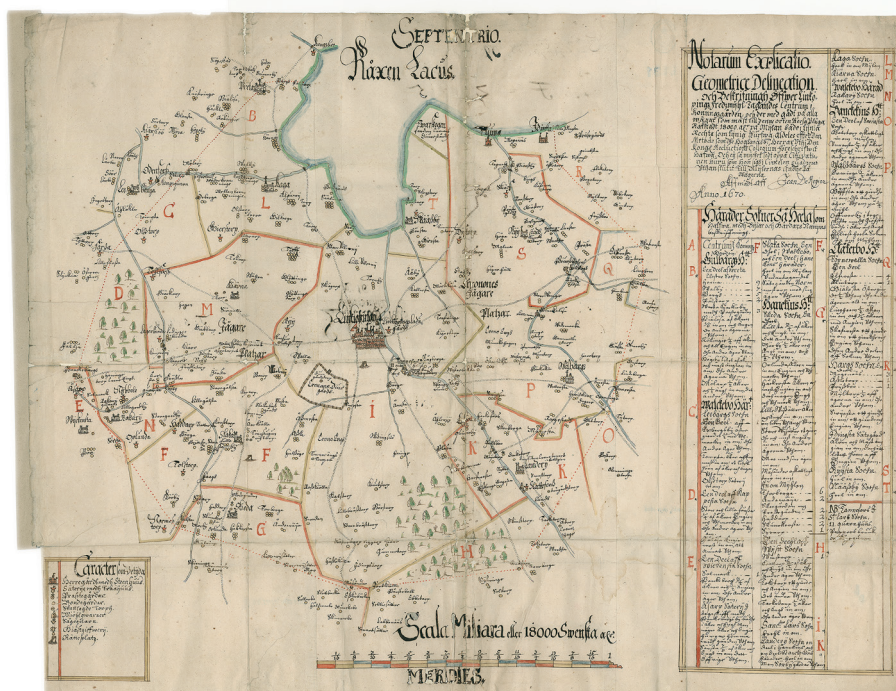

Bild 9. Linköpings slotts fredsmil 1670. Lantmätare: Johan de Rogier. Skala 1:34 000 (LSA D64-1:6).

Rogiers inledande titel till kartan är intressant då det är tydligt att han anammade Reduktionskollegiets nya anvisningar om hur fredsmilen skulle mätas längs med vägarna, men valt att även kartera det område som finns med om mätningen sker enligt den rätlinjiga metoden. Den cirkelformade fredsmilsgränsen har han dock valt att inte märka ut på kartan. Rogier skriver att han mätt fredsmilen:

[...] både i linjia recta som linjia kurfwa, aldeles effter den metode som dhe höghwählborne herrar vthi den konglige reductionscollegium föreschrefwit hafwa, och ej så mycket sedt oppå cituationen huru som hon sigh i cirkelen quadrerar vthan slutit till mijlernas ändhe på vägerna.

Rogier benämner det som jag valt att kalla för den vägföljande metoden för ”j linjia kurfwa”. Innehållsmässigt liknar denna karta den tidigare från 1657 i mycket. Troligen har Rogier använt sig av den tidigare kartan som underlag för den nya och endast kompletterat den senare med en uppmätning av milens längs vägarna ut från Linköping. Sockengränserna är också här markerade med röda linjer och namnen på häraderna har angivits men utan att gränserna ritats ut. I teckenförklaringen har symbolerna för fasta fisken utgått och en symbol för ”Rätteplatz” i form av en galge tillkommit. I kartan finner vi två avrättningsplatser, den ena strax söder om Linköpings stad och den andra invid Slaka kyrka syd väst om Linköping.

Det som mest skiljer denna karta från de tidigare två kartorna är den utförliga textbeskrivningen till kartan. Sockenvis går Rogier igenom de gårdar och byar som ligger strax intill fredsmilsgränsen. Han anger hur stor del av gårdens eller byns ägor som ligger inom fredsmilen. Här finner man att alla dessa gårdar skulle ha hamnat inom fredsmilsgränsen om man mätte enligt den äldre rätlinjiga metoden men att de nu istället till stor del klarar sig från reduktion. I till exempel Hargs socken som markerats med littera R i den nordöstra delen av kartan hamnar till skillnad mot tidigare kartor bara ett fåtal gårdar inom fredsmilsgränsen.

6.5 Kalmar slotts fredsmilsdistrikt

Fredsmilen kring Kalmar slott karterades först 1664 efter det att den nya anvisningen gått ut till landshövdingarna. Varför lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth dröjde så länge med sin fredsmilskarta trots att han var en av dem som mottog brevet från Reduktionskollegiet redan 1655 med uppmaningen om att skyndsamt låta mäta av fredsmilen är omöjligt att svara på. Jag har inte påträffat någon korrespondens mellan honom och kollegiet eller några andra handlingar där hans namn finns med. Ambjörn Larsson Ruuth var ansvarig lantmätare i Kalmar län åren 1638 till 1669.³¹¹ I Reduktionskollegiums arkiv har jag hittat en förteckning över 80 specificerade gårdar, herrgårdar, sjöar, strömmar, kvarnar och ängar där det hänvisas till numreringar i den ”geographiske tafflan”.³¹² Denna förteckning stämmer inte överens med någon av de här redovisade kartorna över Kalmar slotts fredsmil. Möjligen har det funnits ytterligare en karta över Kalmar slotts fredsmil som förkommit.

Inom fredsmilen kring Kalmar slott ska det ha funnits två kungsladugårdar aktuella för reduktion. Den ena den så kallade Lilla ladugården blev av okänd anledning inte indragen till kronan. Det finns en del frågetecken vad gäller

³¹¹ Ekstrand 1896 – 1903, s. 132.

³¹² Reduktionskollegiums arkiv, DVI:1.

Lilla ladugården i Kalmar. I länsräkenskaperna eller jordeböckerna finns den inte upptagen under denna benämning. Landshövdingen i Kalmar län, Göran Ulfsparre, framhöll detta i ett brev till Kammarkollegiet 6 augusti 1655. Han hävdade att ladugården hette Perstorp och låg under Skälby.³¹³ I kartan från 1664 finns två områden söder om Skälby ladugård omnämnda som tillhörande Perstorps ladugård. Namnet på ladugården verkar alltså ha inte varit vedertaget. Oklarheterna kring den tycks ha medfört att den lämnades utan åtgärd av Reduktionskollegiet.

Den andra kungsladugården, Skälby syns i båda kartorna över Kalmar slotts fredsmil strax nordväst om Kalmar stad. Skälby donerades till fältmarskalken Robert Douglas 1650. Av oklar anledning blev inte Skälby indragen. Ladugården var inte befriad från reduktion utan skulle enligt ett riksrådsprotokoll från 13 mars 1655 dras in till, kronan.³¹⁴

6.5.1 Fredsmilskarta 1664

Efter det att en ny anvisning gått ut till landshövdingarna runt om i landet i mars 1663 upprättade Ambjörn Larsson Ruuth en fredsmilskarta kring Kalmar slott året därpå. Kartan är märklig utifrån två aspekter. Det första man slås av är manéren där fredsmilsgränsen endast syns till hälften. Det andra som är påfallande med kartan är att den inte alls ser ut att vara upprättad enligt anvisningarna från 1663 som sade att fredsmilsgränsen skulle mätas längs med de vanligaste vägarna ut ur staden. Fredsmilsgränsen har samma (halv)cirkelform som tidigare och verkar vara uppmätt enligt den rätlinjiga metoden. Att fredsmilsgränsen bara syns till hälften kan förklaras av staden Kalmars läge vid kusten. Det fanns naturligtvis ingen anledning för lantmätaren att markera fredsmilsgränsen ute i Östersjön. Noterbart är dock att en del av Öland skulle hamna innanför fredsmilsgränsen men ändå har lantmätaren utelämnat denna del.

Lantmätaren har inte signerat kartan men det av manéren att döma är det Ambjörn Larsson Ruuth som är dess upphovsman. Den rödprickiga halv-cirkelformade fredsmilsgränsen kring slottet visar att lantmätaren använt sig av den äldre rätlinjiga metoden. Kartan saknar en teckenförklaring samt någon beskrivande text. I kartbilden finns alla gårdar och byar namngivna och sockengränserna har liksom fredsmilsgränsen märkts ut med en röd prickformig linje. Intressant är att lantmätaren markerat alla ägo gränser för respektive by med tunnare röda prickformiga linjer. Detta förekommer inte på någon annan fredsmilskarta. Alla vägar har ritats ut i kartan.

³¹³ Dahlgren 1964, s. 426.

³¹⁴ SRP, 16, s. 46ff.

6.5.2 Fredsmilskarta 1669

Fem år senare, 1669, upprättas ytterligare en fredsmilskarta över området kring Kalmar slott. Ambjörn Larsson Ruuth hade avlidit samma år och hans son Peter Ruuth tagit över som lantmätare i Kalmar län. Peter Ruuth var lantmätare i Kalmar län åren 1669 till 1687 då han avskedades efter att ha underkänts vid ett examensprov.

Kartan har signerats av Peter Ruuth i det nedre högra hörnet. Av kartans rubrik att döma har han anammat Reduktionskollegiets anvisningar från 1663. Kartan säger dock något annat. Det är samma cirkelform på fredsmilsgränsen som i hans fars karta från 1664. Peter Ruuths karta är överlag ganska lik den äldre kartan. Den är dock orienterad i en nordöstlig riktning och innehåller utöver den omfattande rubriken en textbeskrivning. I beskrivningen redovisas varje socken för sig med namnen på gårdar och byar, säterier och kyrkor. Kartan är långt mer detaljerad än vad den tidigare kartan var. Kalmar stad liksom övrig bebyggelse i kartan har markerats med husschabloner istället för olika symboler. Denna återgång till tidigare bruk av symboler märks tydligast av symbolen som återfinns invid bron till Kalmar stad. Symbolen är i form av en hand vilket markerar att här finns en tullplats eller marknadsplats.³¹⁵ Detta är lite märkligt eftersom det är en återgång till tidigare symbolbruk i framför allt geometrisk (storskalig) kartering bland lantmätarna. Nu finns också förutom vattenkvarnar alla väderkvarnar utritade. Det är rimligt att anta att Peter Ruuth använt sig av sin fars karta som underlag och sedan fyllt på med fler detaljer. Det är dock märkligt att han har mätt fredsmilen enligt den rätlinjiga metoden trots att texten i rubriken säger något annat.

³¹⁵ Se Karsvall 2008, s.

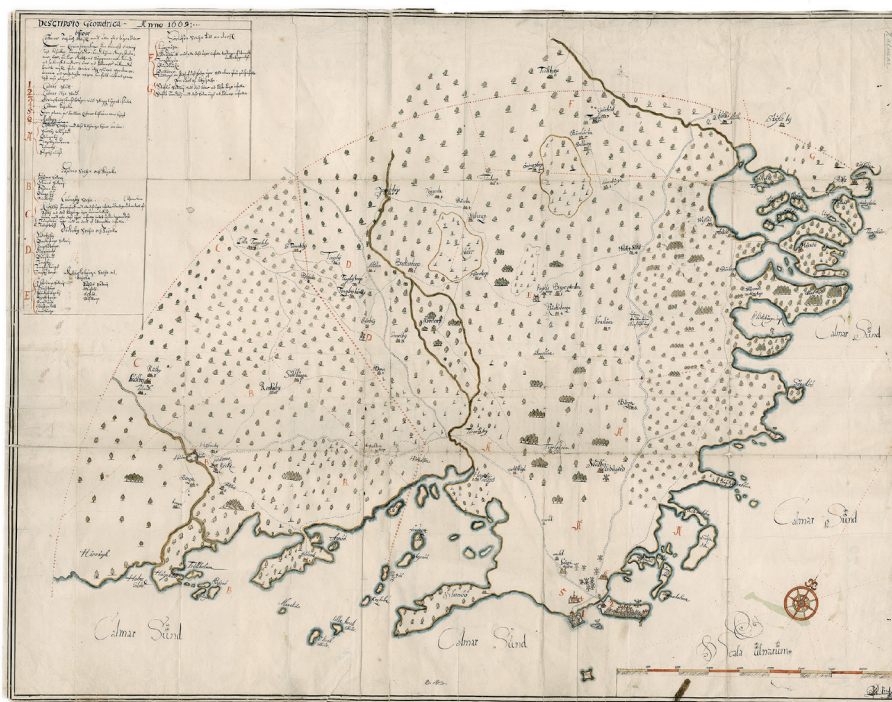

Bild 10. Kalmar slotts fredsmil 1669. Lantmätare: Peter Ruuth. Skala 1: 17 000 (LSA G45-1:3).

6.6 Jönköping slotts fredsmilsdistrikt

Peter Jonsson Duke(r) (född 1582) var ansvarig lantmätare i Jönköpings län åren 1640 till 1683. Han ska ha avlidit 1685 vid en ålder av 102 år (!)³¹⁶ Även Duke dröjde till efter den nya anvisningen innan han levererade någon fredsmilskarta, trots uppmaningen från Reduktionskollegiet redan 1655. Hans skäl därtill är höjda i dunkel. Man skulle kunna tänka sig att hans höga ålder spelade in men det faktum att han flera år senare upprättar fredsmilskartor talar emot det. Duke kom att upprätta två fredsmilskartor kring Jönköpings slott.

Jönköping slotts ladugård Ryhov köptes 1651 av överstelöjtnanten Israel Ridderhielm för 3 300 riksdaler.³¹⁷ Ladugården fanns med på listan över de kungsladugårdar som skulle bli föremål för reduktion men kom av okänd anledning aldrig att dras in till kronan. Möjligen berodde det på Ridderhielms bakgrund som soldat i det trettioåriga kriget och i Karl X Gustavs krig mot Polen 1656. Ridderhielm blev krigsfånge 1656 men lyckades fly 1661. Hans

³¹⁶ Ekstrand 1896 – 1903, s. 120.

³¹⁷ Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

meriter som krigsman gjorde det troligen obekvämt för kronan att utsätta den kungsladugård han själv förvärvat för reduktion. Ridderhielm dog 1669.

6.6.1 Fredsmilskarta 1664

År 1664 upprättar Duke en fredsmilskarta över området kring Jönköpings slott. Han hade med största sannolikhet tagit del av den nya anvisningen från Reduktionskollegiet, den som uttryckligen sade att fredsmilen skulle mätas enligt den vägföljande metoden. Men Duke följde inte de nya anvisningen. Vägarna utifrån staden är visserligen prydligt utmärkta men Duke har inte mätt längs med dessa utan mätt enligt den rätlinjiga metoden. Fredsmilsgränsen är cirkelformad och exakt en mil ifrån Jönköpings slott. Kartan ger annars ett komplett intryck med alla attributen för en fredsmilskarta. Även sockengränserna är utmärkta med en röd prickad linje och alla socknar är namngivna. Kartan saknar en teckenförklaring. Duke har dock använt sig av gängse snarlika symboler i kartan. Åtminstone säterierna och prästgårdarna motsvarar de symboler som merparten av lantmätarna använde sig av. Notarum Explicatio saknas men under kartans rubrik har Duke namngivit de fyra socknar som ligger i Tveta härad vilket omfattar nästan hela fredsmilen. Kungsladugården Ryhov finns utmärkt strax till höger om Munksjön. Ladugården har markerats med samma symbol som användes för en sätesgård.

Bild 11. Jönköping slotts fredsmil 1664. Lantmätare: Peter Jonsson Duke. Skala 1:50 000 (LSA E15).

6.6.2 Fredsmilskarta 1669

Uppenbarligen godkände inte Reduktionskollegiet Peter Jonsson Dukes karta från 1664 då han inte mätt fredsmilen enligt den nya metoden. Av det brev från Reduktionskollegiet som gick ut till landshövdingarna 2 december 1668 framgår också att lantmätaren i Jönköpings län har mätt upp fredsmilen kring Jönköpings slott felaktigt och att landshövdingen ska påtala detta för lantmätaren.³¹⁸ Året därefter, 1669, upprättar Duke ytterligare en karta över fredsmilen kring Jönköpings slott. Om hans födelseår stämmer ska han då ha varit 87 år, vilket förefaller orimligt.³¹⁹ Kartan är jämfört med den förra och även med många andra fredsmilskartor anspråkslös och nästan lite naiv till sitt manér. Fredsmilsgränsen har inte ritats ut i kartan vilket är anmärkningsvärt. Duker har ritat ut vägarna utifrån Jönköpings slott i alla väderstreck och denna gång mätt upp dessa till en mil, men utan att binda ihop vägnas mätpunkter så att fredsmilsdistriktet tydligt framgår av kartan. Detta är märkligt. Kartan ger därför ett intryck av att inte vara färdigställd. Även om den innehåller alla attribut för en fredsmilskarta som kompassros, skalstock, sockengränser och sockennamn, by- och gårdsnamn etc. så saknas ju det väsentliga – en fredsmilsgräns. Kartan saknar också en teckenförklaring och av symbolanvändningen i kartan att döma är det bara prästgårdarna som går att känna igen från andra samtida kartor.

I Notarum Explicatio har Duke invid siffrorna 1 till 7 angivit kronans ängar, kvarnar och fisken. Siffrorna finns utsatta på kartan. Sist i Notarum Explicatio skriver han:

Effter konglige Reductions collegij skriffteliga order och befallningh om des sochnars pertinentiers beskaffenheet till ögonblickligh demonstration affrittat in Maijo Anno 1669. Peder Jonson Duuk.

Kartan skiljer sig inte bara till innehåll och manér från den tidigare kartan. Även handstilen är en annan. Vid en närmare studie av de två fredsmilskartorna måste man dra slutsatsen att de inte är upprättade av samma hand. Peter Jonsson Dukes signatur är dock identisk på de två kartorna. Slutsatsen blir att han haft en auskultant (lärling) som upprättat denna karta från 1669 och sedan själv satt sin signatur på den, ett förfarande som var ganska vanligt bland lantmätarna. Auskultanten var troligen hans son Jonas Petersson Duker som efter sin fars avsked 1683 blev ansvarig lantmätare i Jönköpings län.

³¹⁸ Se appendix II.

³¹⁹ Ekstrand 1896 – 1903, s. 120.

6.7 Örebro slotts fredsmilsdistrikt

Örebro slotts fredsmil finns redovisad i två kartor upprättade 1655 och 1656. Båda är upprättade av lantmätaren Johan Persson Thoring. Thoring var lantmätare i Närke från 1649 och fram till sin död 1666. Han utnämndes dessutom till lantmäteriets inspektör 1665, en tjänst han innehade knappt ett år då han avled året efter.³²⁰

Det faktum att två kartor upprättades med bara ett års mellanrum är intressant. Kartorna skiljer sig nämligen mycket lite åt. Man skulle kunna anta att Reduktionskollegiet underkänt den första kartan och uppmanat Johan Persson Thoring att göra om sitt arbete eller att behovet av ytterligare en karta uppstod snart efter det att den första var färdigställd. Det finns en viktig sak som skiljer kartorna åt. Thoring har i kartan från 1655 mätt fredsmilen enligt den rätlinjiga metoden och i kartan från 1656 har han mätt fredsmilsgränsen både enligt den rätlinjiga och den vägföljande metoden.

Av de två kartorna över Örebro slotts fredsmil framgår att det fanns tre kungsladugårdar kring Örebro slott, Södra ladugården Landbotorp, Västra ladugården Karlslund och Norra ladugården Feltista. Örebro stad hade sedan 1629 tilldelats de tre kungsladugårdarna på arrende.³²¹ I den tidigare nämnda förteckningen över donerade ladugårdar i Reduktionskollegiums arkiv står det att den västra ladugården vid Örebro slott donerades till riksskattmästaren Magnus Gabriel de la Gardie av drottning Kristina 1652.³²² Märkligt nog finns inga uppgifter kring de andra två ladugårdarna. I ett riksrådsprotokoll från 13 mars 1655 avhandlar riksrådet kungsladugårdarna i allmänhet och huruvida de ska dras tillbaka eller inte. Örebros ladugårdar finns angivna i protokollet men de namnges inte. Det framgår dock av att ladugårdarna ska dras in till kronan.³²³

Innehavare av Västra ladugården Magnus De la Gardie hade fått kungsladugården i donation av drottning Kristina. Ladugården drogs tillbaka till kronan 1657.³²⁴ Lantmätaren Johan Persson Thoring arrenderade själv västra ladugården av kronan från 1659 fram till 1665 då han flyttade till Stockholm.³²⁵

De tre kungsladugårdarna har i båda kartorna markerats med symbolen för en sätesgård. Det behöver inte betyda att de tidigare donerats till adeln, vilket man kan tro. Flertalet fredsmilskartor visar att ingen specifik symbol användes av lantmätarna för markera en kungsladugård, utan istället användes genomgående symbolen för en sätesgård.

³²⁰ Ekstrand 1896 – 1903, s. LXXII.

³²¹ Klingnéus 2011, s. 114.

³²² Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

³²³ SRP, 16, s. 48f.

³²⁴ Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

³²⁵ Ekstrand 1896 – 1903, s. LXXII.

6.7.1 Fredsmilskarta 1655

Den första kartan över Örebro slotts fredsmil från 1655 motsvarar innehållsmässigt de krav som ställs på en geografisk karta i enlighet med 1643 års instruktion samt 1655 års anvisning. Fredsmilsgränsen är uppmätt enligt den rätlinjiga metoden och syns i kartan som en svagt brun cirkelformad linje.

Sockennamnen finns angivna och gränserna har markerats med röda prickade linjer helt enligt instruktionen 1643. Häradsnamnen finns också angivna i kartan men utan att häradsgränserna är utritade. En gränsmarkering i form av ett femstensröse nordöst om staden markerar skillnaden mellan Örebro och Glanshammars härader. Av kartans rubrik framgår att även socknarna på ”femb fjerdedeels mijl” ifrån slottet finns med i kartan. Fem fjärdedels mil syftar till en anmodan i 1655 års anvisning om att området en fjärdedels mil, för tydlighetens skull, skulle karteras också *utanför* fredsmilsgränsen. Lantmätarna uppmanas där att ”afsättien landet vthom denne district eller omkritz på een fjärdedels mijl, med angräntzsande lägenheeter och deres egenterlige description.”³²⁶ Denna anmodan har lantmätare Thoring tagit till sig och utfört med råge. Han har karterat ett område utanför fredsmilsgränsen som motsvarar mer än en halv mil. Vägarna utifrån Örebro stad har markerats som brunstreckade linjer. Landsvägen norr- och söderut har markerats med dubbla brunstreckade linjer. I övrigt finns inget i kartan som avviker från anvisningarna.

6.7.2 Fredsmilskarta 1656

Den andra kartan över Örebro slotts fredsmil från 1656 är till sitt innehåll identisk med den föregående kartan med ett undantag. Lantmätare Thoring har i denna karta valt att förutom att mäta fredsmilen enligt den rätlinjiga metoden även mäta den enligt den vägföljande metoden. Detta är anmärkningsvärt då det var först 1663 som direktiven om fredsmilens uppmätning längs med vägarna utgick från Reduktionskollegiet. Thoring har i kartan ritat in dels en rödfärgad cirkelformad fredsmilsgräns och dels en svagt brunstreckad oregelbunden fredsmilsgräns. Kanske var det så att denna karta från 1656 tillkom efter påtryckningar av Gustav Bonde själv? Som jag tidigare visat så beklagade ju Bonde sig över att han skulle behöva mista en del av sina sina gårdar tillhörande sätesgården Esplunda som låg inom Örebro slotts fredsmilsdistrikt. Denna karta visar att Bondes gårdar i byn Sundby hamnar utanför fredsmilsgränsen om lantmätaren mäter enligt den vägföljande metoden. Här är kartan oöverträffad som underlag.

³²⁶ Se 1655 års anvisning från Reduktionskollegiet till lantmätarna i appendix II.

6.8 Åbo slotts fredsmilsdistrikt

Det finns två kartor upprättade över fredsmilen kring Åbo slott. Den ena är från 1656 och den andra från 1660-talet. Lantmätare och upphovsman till båda kartorna var Hans Hansson, ordinarie lantmätare i Åbo län sedan slutet av 1640-talet. Det går inte att fastställa hur länge han tjänstgjorde som lantmätare. Åren 1657 till 1659 var han i alla fall borgmästare i Björneborg, han dog 1667.³²⁸

Inom Åbo slotts fredsmilsområde fanns tre kungsladugårdar men endast en, Runsala, var föremål för reduktion då de andra två, Stora ladugården och Heikela ladugård redan var i kronans ägo. Runsala kungsladugård drogs också in 1655. Ägare vid reduktionen var riksmarsken och greven Jacob de la Gardies änka Ebba Sparre. Hon blev även av med lilla ladugården vid Kexholm men fick 1659 tillbaka den på livstid.³²⁹

6.8.1 Fredsmilskarta 1656

Kartan har upprättats helt enligt den anvisning som lantmätarna fått från Reduktionskollegiet. En kompassros visar att kartan är orienterad mot norr. Alla gårdar och byar har sockenvis namngivits i kartan och under rubriken *Notarum descriptio* har även alla kvarnar givits en siffra i röd färg som återfinns i kartan. Sockengränserna är utritade men sockennamnen saknas i kartan vilket gör det svårt att orientera sig i den. Alla gårdar och byar vars åker, äng eller skog berörs av fredsmilsgränsen redovisas också sockenvis och där det anges hur stor andel av åkern, ängen eller skogen som ligger inom fredsmilen och utanför fredsmilen. Hans Hansson har använt sig av en egen teckenförklaring vilken har föga gemensamt med de symboler som Rogier och andra lantmätare har använt sig av i sina fredsmilskartor.

Det finns två fredsmilsgränser inritade i kartan, en inre prickformig cirkel och en yttre heldragen. Det är den inre prickade cirkeln som gäller som fredsmilsgräns. Vad den yttre har för funktion har jag inte kunnat fastställa. Lantmätaren Hans Hansson har utgått från Åbo slott när han mätt upp den inre prickade fredsmilsgränsen. Möjligen har han utgått från Åbo stad vid uppmätningen av den yttre fredsmilsgränsen men det tycks ändå inte stämma om man låter mäta diametern i cirkeln.

³²⁸ Ekstrand 1896 – 1903, s. 214.

³²⁹ Dahlgren, 1964, s. 378.

Bild 13. Åbo slotts fredsmil 1656. Lantmätare: Hans Hansson. Skala 1:84 000 (Lantmäteristyreliens lev. 1850, nr 49).

6.8.2 Fredsmilskarta 1660-tal

På den andra kartan över Åbo slotts fredsmil finns en notering om att kartan inkommit till Stockholm år 1668 men det framgår inte när den upprättats. Man kan fråga sig om kartan är upprättad före eller efter den nya anvisningen 1663 med direktiven om att fredsmilen skulle mätas enligt den vägföljande metoden. Metoden tycks nämligen Hans Hansson ha förstått men valt ett eget sätt att framställa den på. Han har, helt enligt anvisningen, noggrant angivit alla vägars sträckning i kartan, även sjölederna är utmärkt. Men istället för att dra raka streck mellan de uppmätta milpunkterna på vägarna har han valt att kröka strecken så att resultatet ändå blir likt en cirkel, om än med ett "tilltufs" utseende. Under rubriken Notarum Explicatio har även denna karta försetts med en egen teckenförklaring som i stor utsträckning liknar det i den förra kartan. Här har lantmätaren även angivit att varje by i kartan försetts med en siffra som anger

antalet hemman samt att häradsgränserna angivits i rött och grönt och sockengränserna enbart i grönt.

6.9 Viborg slotts fredsmilsdistrikt

Det finns tre kartor över Viborgs slotts fredsmil varav två är senare kopior som lämnas utan beskrivning här. Lantmätaren Erik Nilsson Aspegren var ansvarig lantmätare i Viborgs och Nyslots län åren 1643 till 1672 och det är han som står som upphovsman till fredsmilskartan över Viborgs slott. Aspegren hade tidigare arbetat under Carl Karlsson Gyllenhielm och upprättat kartor över de gårdar som ingick i dennes friherreskap Nya Bergkvara i Småland.

Inom fredsmilsområdet i Viborg drogs den donerade Lilla ladugården in till kronan 1655. Innehavare av ladugården vid tiden för indragningen var generallöjtnanten och riksrådet Göran Paykull. Ladugården donerades till honom av drottning Kristina 20 augusti 1652.³³⁰ Lilla ladugården finns dock inte utmärkt på fredsmilskartan.

6.9.1 Fredsmilskarta 1655

Till kartan över Viborgs slotts fredsmil finns en ganska omfattande textförklaring där varenda gård och by inom fredsmilen har tilldelats en siffra och namngivits. Dessutom finns namnen på ägarna till godsen och brukarna av frälsegårdarna angivna. Fredsmilsgränsen har ritats som två parallella linjer runt kartbilden där det av allt att döma verkar vara den yttre som gäller för gräns. En märklig sak är att staden Viborg inte ligger helt centrerat i kartan. Avståndet mellan staden och fredsmilsgränsen är längre i västlig och i nordlig riktning än i östlig och i sydlig riktning. Endast gränsen mot Säkkijärvi socken syns som en röd prickad linje i den västra delen av kartan. Alla vägar ut ifrån Viborgs slott och Viborgs stad finns inritade i kartan. Symbolbruket i kartan liknar det som Johan de Rogier och andra lantmätare använt sig av i sina fredsmilskartor. Fredsmilskartorna som upprättades i Åbo och Viborg skiljer sig från de övriga då fredsmilsgränsen i dessa skulle gå vid två svenska mil utifrån staden.

³³⁰ Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

muntligt besked eftersom något ytterligare brev från kollegiet till Stake saknas.³³³ Königsmarck fick hur som helst behålla kungsladugården. Han blev även befriad från fjärdepartsräntan. Königsmarck var en högt uppsatt militär och dessutom stor långivare åt kronan vilket kan ha spelat in.

6.10.1 Fredsmilskarta 1669(1)

Denna karta över Götala fredsmilsdistrikt ger ett mycket komplett och korrekt intryck och följer anvisningarna från Reduktionskollegiet samt instruktionen från 1643 med anvisningar om hur geografiska kartor ska upprättas. Men kartan är inte upprättad enligt den vägföljande metoden. Detta trots att anvisningar därom utfärdats 1663 och 1668.

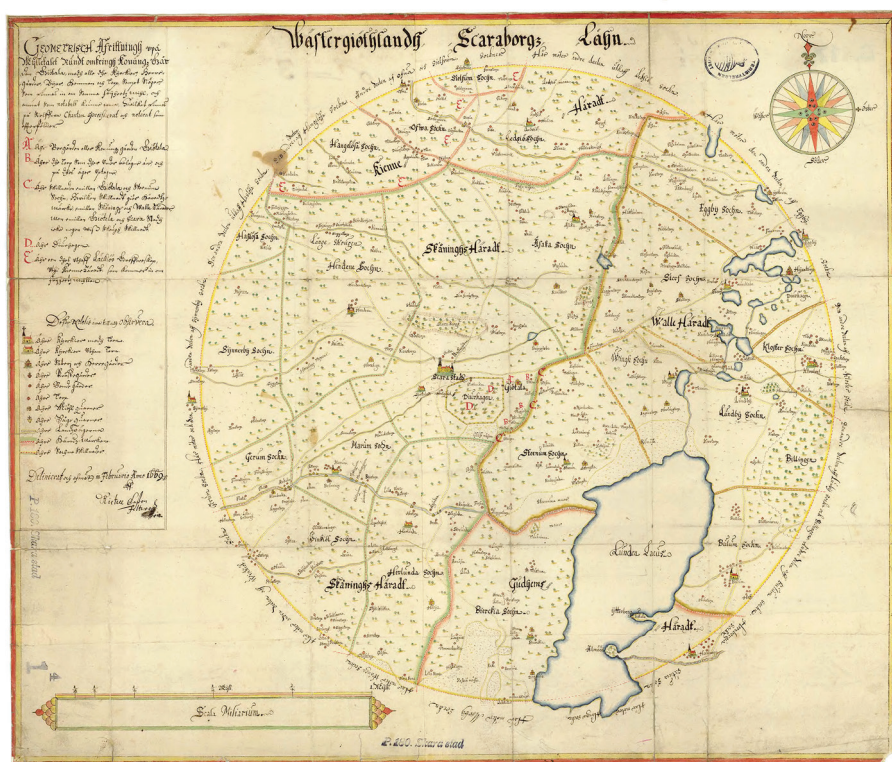

Bild 15. Götala Kungsladugårds fredsmil 1669. Lantmätare: Kettil Claesson Felterus. Skala 1:50 000 (LSA P180-1:3).

³³³ Dahlgren, 1964, s. 369.

Felterus är den enda lantmätaren utöver Johan de Rogier (Se Linköping slotts fredsmil) som har med en teckenförklaring i sina fredsmilskartor. De olika symboler som Felterus använder för att markera kyrkor, säterier, prästgårdar, bondgårdar etc. finns här redovisade. Felterus visar i tecken-förklaringen även hur landsvägar, häradsgränser och sockengränser har markerats i kartan. Alla torp, gårdar, byar, kvarnar, säterier och kyrkor markerade och deras namn finns angivna i kartan. Socken- och häradsgränser är utritade och socknarna och häraderna finns namngivna. Alla vägar är utritade, även in- och utfartsvägarna till och från Skara stad. Platsen för Skara stad har markerats med en avbildning av Skara domkyrka och Götala med symbolen för ett säteri.

Intressant är att området i den norra delen av kartan är en del av Läckö grevskap som hamnar inom fredsmilen. Felterus har tydligt markerat gränsen mellan Kinne härad och Skåning härad med en rödprickad linje och bokstaven E. Kinne härad ingick vid denna tid i Läckö grevskap som tillhörde Magnus de la Gardie. Grevskapet lämnades dock ifred denna gång. I början av 1680-talet drogs dock hela grevskapet in i samband med Karl XI:s reduktion.

6.10.2 Fredsmilskarta 1669(2)

Den andra kartan över Götala fredsmilsdistrikt ger ett lite enklare intryck än den föregående. Kartans textförklaring är identisk med texten i den föregående kartan men dock ofullständig. De bokstäver som Felterus använder som markeringar för till exempel Götala kungsladugård och för att hänvisa till en förklaring av gränsmarkeringar saknas här helt vilket är märkligt. Symbolerna för kyrkor och säterier etc. är heller inte färglagda som i den andra kartan. Ytterligare en detalj är att i den förra kartan har Felterus placerat beskrivning och skalstock till vänster om själva kartbilden och kompassrosen till höger. I denna karta har han tvärtom placerat beskrivning och skalstock till höger, kompassrosen har han utelämnat. I övrigt överensstämmer denna karta till fullo med den föregående. Även denna karta är upprättad enligt den rätlinjiga metoden.

6.11 Marieholm fredsmilsdistrikt

Kettil Classon Felterus upprättade även två kartor över Marieholm fredsmilsdistrikt utanför Mariestad. Mariestad ligger cirka 5 mil norr om Skara och orten tillhörde Felterus ansvarsområde. Märkbart är att dessa två fredsmilskartor båda har året 1669 antecknat efter Felterus signatur. Alltså samma årtal som i fredsmilskartorna över Götala fredsmilsdistrikt. Inte bara året är det samma. Även storleken liksom skalan är densamma. Innehållsmässigt stämmer de också väl överens med kartorna över Götala fredsmil. Det

verkar som om Felterus stöpt sina kartor i samma form och faktiskt upprättat dem alla under ett och samma år.

Marieholms kungsladugård donerades till staden (Mariestad) 1652.³³⁴ Efter det att Lars Kagg, riksråd och fältmarskalk, upphöjdes till greve 1653 fick han rätten att skriva sig till Mariestad och då ingick även Marieholms kungsladugård.³³⁵ Marieholm blev inte indragen till kronan i samband med 1655 års reduktion.

6.11.1 Fredsmilskartor 1669 (1-2)

De två kartorna över Marieholm fredsmilsdistrikt är näst intill identiska vilket gör att en separat beskrivning av dem är överflödigt.

Bild 16. Marieholms kungsladugård vid Mariestad 1669. Lantmätare: Kettil Claesson Felterus. Skala 1:50 000 (P143-1:1).

³³⁴ Reduktionskollegiums arkiv, FIII:4.

³³⁵ SBL, band 20.

I textbeskrivningen finns littera A till C med hänvisningar till Marieholms kungsladugård och gränsmarkeringar mellan Mariestad och Marieholms kungsladugård. Symbolerna som Felterus använder för att markera kyrkor, säterier, prästgårdar, bondgårdar etc. är här redovisade på exakt samma sätt som i fredsmilskartorna över Götala fredsmilsdistrikt. I den ena kartan har dock Felterus ”glömt” att rita in symboler för socken och häradsgränser i teckenförklaringen. Även dessa kartor över Marieholm fredsmilsdistrikt skiljer sig åt genom att den ena har beskrivning och skalstock till höger om kartbilden med kompassrosen till vänster och den andra kartan tvärtom beskrivning och skalstock till vänster och kompassros till höger.

Kartbilden innehåller all bebyggelse med markeringar för torp, gårdar, byar, kvarnar, säterier och kyrkor, vilkas namn finns angivna i kartan. Mariestad har markerats med en avbildning av domkyrkan och Marieholms kungsladugård med symbolen för ett säteri. Alla vägar socken- och häradsgränser har ritats in och socken- och häradsnamnen är angivna.

Felterus var en erkänt skicklig lantmätare och uppenbarligen även begåvad med en konstnärlig talang. Fredsmilskartorna över Götala och Marieholms fredsmilsdistrikt är inte bara tydliga och informativa utan också estetiskt mycket tilltalande.

6.12 Resultat av kartanalysen

I kapitel 3 kunde jag visa att den instruktion som utfärdades av Kammarkollegiet 1643 var den som lantmätarna följde vid upprättandet av geografiska kartor fram till 1655. I samband med reduktionsbeslutet 1655 utfärdades en skrivelse till lantmätarna som specifikt rörde fredsmilskartor. Denna är formulerad mer som en anvisning än en ny instruktion. Både 1643 års instruktion och 1655 års anvisning måste därför beaktas i samband vid en granskning av fredsmilskartorna. Det fanns ingen anledning för Reduktionskollegiet att upprepa vad som redan stod i 1643 års instruktion, vilket kan förklara 1655 års knapphändiga anvisning. Man kan därför kunna utgå ifrån att lantmätarna vid karteringen av fredsmilen upprättade en geografisk karta i likhet med de kartor de upprättat tidigare men med ett viktigt tillägg – fredsmilsgränsen. Min analys av fredsmilskartorna i detta kapitel visar också att detta stämmer. Fredsmilskartorna innehåller alla attribut för 1600-talets geografiska kartor men med en tillfogad fredsmilsgräns.

Dessutom måste ytterligare två anvisningar från Reduktionskollegiet beaktas, den ena från 1663 och den andra från 1668. Som jag tidigare visat så utfärdades en andra anvisning till landshövdingarna 1663 som indirekt var riktad till lantmätarna. Denna var närmast identisk med anvisningen från

1655 men med en mycket viktig skillnad. Fredsmilen skulle enligt anvisningen nu räknas från centrum i slottet och mätas efter ”den ordinarie vägen som folk mest resa pläga, det vare sig till lands eller öfver vatten”.³³⁶ Jag kan konstatera att det är påtaglig skillnad i utfall mellan de två olika mätmetoderna. Mina beräkningar på Uppsala slotts och Nyköping slotts fredsmilsdistrikt visar att ca 20 % av gårdarna i Uppsala och ca 30 % av gårdarna i Nyköping kom att hamna utanför fredsmilsgränsen då den vägföljande mätmetoden användes. Denna för adeln märkbara lindring av reduktionsåtgärd i fredsmilsdistrikten förklarar varför ledamöterna i Reduktionskollegiet ”kämpade” för fredsmilens uppmätning enligt den vägföljande metoden, en kamp som mest handlade om att förmå lantmäterna att upprätta nya fredsmilskartor.

Efter min undersökning av fredsmilskartorna i detta kapitel kan jag göra följande slutsatser. För det första: Som en direkt konsekvens av de båda anvisningarna från 1655 och 1663 går det att dela in fredsmilskartorna i två kategorier: Den första kategorin innehåller 9 kartor som är uppmätta efter anvisningen 1655, samtliga enligt den rätlinjiga metoden. Den andra kategorin, som är större med 14 kartor är upprättade efter anvisningarna 1663 och 1668 som föreskrev den vägföljande metoden. Endast tre kartor, inom den sistnämnda kategorin, upprättades åren 1664 till 1668 och hela 10 kartor åren 1669 till 1670. I kapitel 5 kunde jag visa att de bakomliggande skälen till detta var att Reduktionskollegiets arbete påskyndades efter krav som ställts vid 1668 års riksdag och att som en följd av detta ännu en anvisning utfärdades till landshövdingarna 2 december 1668. Denna var visserligen likalydande med 1663 års anvisning men jag ser denna förnyade anvisning som en direkt orsak till att fredsmilskarteringarna ånyo tog fart.

För det andra visar min granskning av fredsmilskartorna att flera lantmätare märkligt nog ignorerat de nya anvisningarna från 1663 och 1668. Tabell 1 visar en sammanställning av mätmetoden i de fredsmilskartor som upprättades perioden 1664 till 1670.

³³⁶ Med ”öfver vatten” avsågs frusna vintervägar.

Tabell 1. Sammanställning av mätmetod i fredsmilskartor upprättade åren 1664 till 1670.

Årtal	Fredsmilsdistrikt	Mätmetod
1664	Jönköping	rätlinjig
1664	Kalmar	rätlinjig
1669	Jönköping	vägföljande
1669	Kalmar	rätlinjig
1669	Götala	rätlinjig (två kartor)
1669	Marieholm	rätlinjig (två kartor)
1669	Uppsala	rätlinjig/vägföljande
1660-tal	Åbo	rätlinjig/vägföljande
1670	Alvastra/Omberg	vägföljande
1670	Linköping	vägföljande
1670	Nyköping	rätlinjig/vägföljande (två kartor)

Sammanställningen visar att flera av lantmätarna valde att upprätta sina kartor enligt den rätlinjiga metoden trots att nya anvisningar förelåg. Av totalt 14 kartor upprättade 1664 – 1670 är endast tre redovisade helt enligt den vägföljande metoden. Ytterligare fyra kartor har redovisats både enligt den rätlinjiga och enligt den vägföljande mätmetoden i samma karta. Hälften, alltså 7 av 14 kartor, är redovisade enligt den rätlinjiga metoden. Detta ser jag som anmärkningsvärt. Jag har tidigare visat hur Johan de Rogier först efter en lång dispyt med Reduktionskollegiet ändrade sina kartor över Linköping slotts och Alvastra/Ombergs fredsmil 1670 till den vägföljande metoden. Johan Persson Gedda mäter upp Uppsala slotts fredsmil 1669 både enligt den vägföljande metoden och enligt den rätlinjiga metoden. Anders Andersson gör på samma sätt när han upprättar kartorna över Nyköping slotts fredsmil 1670. Hans Nilsson valde att kombinera de två mätmetoderna på ett alldeles eget sätt när han upprättade fredsmilskartan över Åbo slott på 1660-talet, vilket resulterade i en kompromiss mellan de två mätmetoderna. De övriga lantmätarna tycks antingen inte ha förstått de nya anvisningarna från Reduktionskollegiet från 1663 och 1668, eller så har de medvetet valt att ignorera dem. Det förefaller dock orimligt att lantmätarna inte skulle ha förstått anvisningarna då de sedan flera år tillbaka var vana att arbeta efter instruktioner från Kammarkollegiet. Frågan blir då varför de inte följt anvisningarna från Reduktionskollegiet? Anmärkningsvärt här är att en av kartorna över Örebro slotts fredsmil, trots att den upprättades så tidigt som 1656, innehåller fredsmilsgränsen utformad efter de båda mätmetoderna. Detta visar att frågan om fredsmilens uppmätning redan från början var något som engagerade ledamöterna av Reduktionskollegiet. Med stor sannolikhet beordrade Gustav bonde själv lantmätaren

Johan Persson Thoring att mäta upp fredsmilen enligt både den rätlinjiga och den vägföljande metoden. Av kartan framgår det tydligt att hans gårdar i Sundby hamnar utanför fredsmilsgränsen enligt den vägföljande metoden.

Man kan likna lantmätarnas agerande med vad Dag Lindström kallar ”förhållandets praktik”. Enligt Lindström var förhållandet utbrett och accepterat i det tidigmoderna samhällets sociala och politiska handlande. Lindström ser två typer av förhållande: en medveten motståndsstrategi som syftade till att bevara ett oberoende och värja sig mot förändringar samt förhållandet som en grundläggande konsensus. Förhållandet bidrog då till att upprätthålla en accepterad social ordning.³³⁷ Lindström menar att denna typ av förhållande gjorde att den underordnade kunde undvika eller skjuta upp sina förpliktelser utan att öppet utmana samhällsordningen. I min undersökning går det att se båda dessa typer av förhållande hos lantmätarna, i synnerhet hos Johan de Rogier. Förhållandets praktik användes i allra högsta grad även av Reduktionskollegiet i handskades med reduktionsfrågan efter Karl X Gustavs död.

För det tredje: Min granskning av fredsmilskartorna visar att den tidigare uppfattningen inom historieforskningen som säger att Reduktionskollegiets arbete avstannade i samband med Karl X Gustavs död 1660 inte alls stämmer vad gäller fredsmilsfrågan. Arbetet med reduktionen inom fredsmilsdistrikten och upprättandet av fredsmilskartor var livaktigt och som mest intensivt *efter* kungens död då 14 av totalt 24 kartor upprättas. I kapitel 5 kunde jag dessutom redovisa att fredsmilsfrågan är som mest frekvent i protokollen efter Reduktionskollegiets sammanträden under åren 1661 till 1670 och att nya anvisningar om fredsmilens uppmätning utfärdades 1663 och 1668.

Årtalen på fredsmilskartorna visar att lantmätarna är som mest aktiva under åren 1664 till 1670. Under denna period tillkommer dessutom två helt nya fredsmilsdistrikt – Götala och Marieholm, som inte finns med i 1655 års riksdagsbeslut. Någon förklaring till att dessa fredsmilsdistrikt tillkommer har jag inte kunnat finna i mitt källmaterial.

Jag vågar således påstå att fredsmilsdistrikten och karteringen av dessa i samband med 1655 års reduktion var av stor (politisk) betydelse och gavs hög prioritet. Min genomgång av protokollen och breven i efter Reduktionskollegium i kapitel 5 tillsammans med kartanalysen i kapitel 6 styrker detta. Kartanalysen visar dessutom att fredsmilskartorna upprättades i nära anslutning till de anvisningar som gick ut från kollegiet. Att Reduktionskollegiet fortsatte att efterfråga fredsmilskartor fram till 1670 visar att frågan om att dra tillbaka gods inom fredsmilen hölls vid liv, även om få indragningar av gods faktiskt skedde. I en skrivelse från Reduktionskollegiet till förmyndarregeringen i juli 1669 förklarar kollegiet varför arbetet med reduktionen dittills gått så

³³⁷ Lindström 2005, s. 20.

långsamt.³³⁸ I skrivelsen hänvisas till tidigare brev som skickats ut till landshövdingarna i Uppsala respektive Jönköping 2 december 1668.³³⁹ I dessa framgår att landshövdingarna fått en tidsfrist fram till mars 1669 med att skicka in de begärda uppgifter rörande vissa gods som kollegiet efterfrågar. I breven beordras även landshövdingarna att uppmana lantmätnarna att påskynda arbetet med fredsmilskartorna som skulle upprättas enligt de tidigare anvisningarna från 1663 och 1668. Av skrivelsen till Kungl. Maj:t framgår även att kollegiet i skrivande stund mottagit kartor över fredsmilsdistrikten Uppsala, Åbo, Jönköping, Örebro och Viborg. Fredsmilsdistrikten Linköping, Alvastra/Omberg och Kalmar omnämns inte i skrivelsen trots att kartor hade upprättats även i dessa distrikt under åren 1655 till 1664. Dessa borde rimligtvis också ha funnits att tillgå för Reduktionskollegiet vid tidpunkten för skrivelsen.

Ett flertal kartor sänds in till Reduktionskollegiet som en direkt följd av skrivelsen 2 december 1668. En del av dessa skickades troligen in efter det att tidsfristen gått ut men före utgången av 1669.³⁴⁰

Kartanalysen visar också att i en del av fredsmilsdistrikten upprättades kartor tätt inpå varandra. Dessa kartor skiljer sig inte märkbart ifrån varandra. Kartorna över Örebro slotts fredsmil är upprättade 1655 och 1656. Även kartorna över Linköpings slotts fredsmil är upprättade strax efter varandra, 1655 respektive 1657. Min tolkning av detta förfarande är att en karta skickades från lantmätaren till Reduktionskollegiet enligt anvisningen, men att sedan landshövdingen också behövde en karta för att kunna verkställa de order han i sin tur mottagit från kollegiet. Samma sak skulle då gälla för kartorna över fredsmilsdistrikten Götala och Marieholm, där Felterus 1669 upprättade två exemplar av varje karta. Även Nyköping slotts fredsmil upprättades i två exemplar 1670.³⁴¹

Av vad som framgått av mitt tidigare resonemang så tolkar jag tillvägagångssättet med karteringen i fredsmilsdistrikten som att lantmätnarna framställde geografiska kartor, efter anvisningar i 1643 års instruktion, med fredsmilsgränsen som tillägg. Sannolikt var det inspektören över lantmäterifunktionen Peder Menlös som var upphovsman till 1643 års instruktion även om den inte undertecknats av honom. Denne tycks även ha varit inblandad när anvisningarna om fredsmilskarteringen skrevs 1655, då det i 1655 års anvisning

³³⁸ Reduktions och räfstmyndigheter till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1 juli 1669.

³³⁹ Reduktionskollegiums arkiv, BII:4, 2 december 1668. Brevet finns återgivet i appendix II.

³⁴⁰ Så är troligen fallet med kartorna över Götala och Marieholm fredsmilsdistrikt som alla bär året 1669.

³⁴¹ Detta förfaringssätt med två exemplar av kartor blev sedermera vanligt i början av 1700-talet då de regionala lantmäteriarkiven upprättades. Ett exemplar av kartan skickades då till Stockholm och det andra "bruksexemplaret" arkiverades på orten.

tydligt framgår att det är till Menlös kartorna ska lämnas in för granskning. Fredsmilskartorna var således geografiska kartor med en konstruerad icke kameral gräns – en fredsmilsgräns. Fredsmilskartorna innehåller överlag mer information än vad som anges i Reduktionskollegiets anvisningar där det till exempel inte nämns något om vägar, socken- och häradsgränser men ändå förekommer de på de flesta fredsmilskartor. Anledningen till detta är naturligtvis 1643 års instruktion. I den elfte paragrafen i denna instruktion kan man läsa följande:

Landzwägarne böre prickas i sitt rätte låpp och effter som dhe krökia, antingen för bärgh, moras, åkrar eller engiar eller för huadh orsak att wägen så krocket löper, och igenom huadh by och huadh sijdha om byen så och medh noteras huarest winter wägarna löpa af sommerwägen.

De allmänna vägarna var viktiga i fredsmilskartorna. Än mer viktiga blev de efter Reduktionskollegiets andra anvisning 1663 då fredsmilens omfattning helt berodde på vägarnas sträckning.

Kartanalysen har visat att socken- häradsgränser finns inritade i kartorna med några få undantag. I 1643 års instruktion framgår det tydligt att dessa gränser ska markeras med röd färg. Vägarna skulle markeras med svart färg.

I instruktionens tolfte paragraf står det att

Alla häradsmärken och skillnader, hvad hälst namn de hafva kunna och det närmaste, som ske kan, ritas på sitt rätta rum och ställe.

Och i den trettonde paragrafen

Alla sockenskillnader hvartut de löpa, eftersom understundom hända kan att en del af byn ligger i den ena socken och några gårdar däraf i den andra, måste noga observeras, så att icke någon gård blifver lagd till den socken, som han icke hör. Och på det sockenskillnaden och små vägar socknarne emellan må kunna åtskiljas, måste sockenskillnaden prickas med röd färg och vägen med svart.³⁴²

Utfartsvägarna från städerna i fredsmilskartorna är av stort intresse även ur en annan aspekt. I flera fall är fredsmilskartorna de tidigast upprättade kartorna som finns över städernas utfartsvägar, vilket Nils Ahlberg tidigare kunna

³⁴² Instruktion 20 april 1643. Instruktionen finns tryckt i Styffe 1856, s. 267 samt Ekstrand 1901, s. 37 – 39. Här återges Ekstrands transkribering. En avskrift av instruktionen finns i Riksarkivets Ämnessamlingar. Handlingar angående lantmätare. Instruktionen återges i sin helhet i appendix II.

visa.³⁴³ Vägar omnämns inte i 1655 års anvisning till lantmätarna men av förklariga skäl i 1663 års anvisning.

Av min granskning framgår det att skalan i fredsmilskartorna är oftast i 1:50 000 men avvikelser förekommer. Johan de Rogier upprättade till exempel kartan över Linköpings slotts fredsmil 1655 i skala 1:20 000. Det framgår inte av anvisningarna till fredsmilskarteringen i vilken skala de ska upprättas i. I 1643 års instruktion sägs heller ingenting om skalan vid geografisk kartering.

Min granskning visar att det finns både likheter och olikheter vad gäller manér och innehåll i fredsmilskartorna. Olikheterna beror mer på individuella särdrag i framställning av kartbilder hos lantmätarna än olika sätt att ta till sig informationen i instruktioner och anvisningar. Denna individualism hos lantmätarna, utöver instruktioner och anvisningar, är inget unikt för fredsmilskarteringen utan märks i all kartering under 1600-talet.³⁴⁴

Stora krav ställdes på noggrannheten i avmätningarna och tillförlitligheten hos kartorna eftersom de skulle gälla som underlag för reduktionsarbetet så ”ingen medh rätta hafwer sigh öfwer mätningen att beswära.” Detta med höga krav var i och för sig heller inget nytt. I tidigare instruktioner och brev från Kammarkollegiet till lantmätarna märks att de arbetade med höga krav ställda på deras noggrannhet och flit.³⁴⁵ Kartornas och lantmätarnas betydelse för reduktionsarbetet understryks ytterligare av Kettel Classon Felterus brev till Bergskollegiums president och likaledes ledamot av Reduktionskollegiet Erik Fleming (kusin till Herman). Erik Fleming har enligt ett av breven tidigare uppmanat honom att upprätta en ”geographisk afritning öfwer Daalslandh medh sine uthförlige circumstantijs effter det memorial eders *exelentz* aff dato 25 augustj 1656 mig haffuer tilstella låtit.” Kartan skulle användas av Reduktionskollegiet som underlag vid bergslagsreduktionen. Bergslagen tillhörde som tidigare nämnts de förbjudna orterna och fick stor uppmärksamhet i kollegiets arbete då de tillsammans utgjorde en stor räntepost.³⁴⁶ I brevet som är daterat 23 mars 1659 beklagar han sig över att han inte kunnat färdigställa kartan. Han skriver:

Så haffuer iagh lijkwel medh bemälte Daals special landtkorth förmedelst åthskiellige impedimenter och hinder i desse krigstijder ej förr kunnat uprätta.

³⁴³ Ahlberg 2006, s. 208, 272 – 273.

³⁴⁴ Detta är en slutsats jag drar som bygger på mina egna erfarenheter som där jag granskat tusentals kartor från 1600-talet, geometriska som geografiska.

³⁴⁵ I instruktionerna och fullmakterna till lantmätarna från 1634 – 1643 används ord som ”ärlig, tryggt samvete, trohet, flit” etc.

³⁴⁶ Se Dahlgren 1964, s. 38ff samt s. 203.

Kriget mot Danmark har gjort att Felterus som ansvarig lantmätare i Västergötland tidigt under år 1657 blivit beordrad av riksdrotsen Per Brahe:

[...] att förferdiga charterne ved gräntzeent och sedan befalt att föllia vår armee j Halland och Skåhne. Huar ved gich heela dett åhret sin koos.³⁴⁷

Året därpå blir han beordrad av kungen själv att låta avmätta skären med hamnarna och farlederna i Bohuslän. Felterus hade det fullt upp. Tillsammans med ytterligare ett brev endast två veckor senare, daterat 6 april 1659, sänder han dock in den efterfrågade kartan på vilken han antecknat året 1658.³⁴⁸

Min granskning av fredsmilskartorna visar sammanfattningsvis att det är orimligt att tänka sig någon indragning av gods i fredsmilsdistrikten utan kartor som underlag. Detta hade möjligen fungerat om kungen nöjt sig med befintliga socken- och häradsgränser som begränsning för fredsmilsdistrikten. Men eftersom kungen bestämt att en mil ifrån slotten eller kungsladugårdarna skulle gälla sattes socken- och häradsgränser tillfälligt ur spel. Fredsmilsgränsen skulle vara överordnad dessa gränser trots att den bara existerade i teorin medan socken- och häradsgränser existerade rent fysiskt, markerade med råmärken i skog och mark. Endast en karta, en tvådimensionell avbildning av landskapet, kunde visa exakt var denna fredsmilsgräns gick. Fredsmilskartan blev därmed oundgänglig för Reduktionskollegiet.

³⁴⁷ Bergskollegium, Huvudarkivet, Inkomna brev, suppliker, rannsakingar m.m. 1659, volym E4:25.

³⁴⁸ Kartan finns i Lantmäteristyrelsens arkiv och har aktbeteckning LSA O15. Kettel Classon Felterus tycks ha fått både Bergskollegiets och Reduktionskollegiets fortsatta förtroende. Han upprättar en geometrisk karta år 1662 över Istrum by i Västergötland som han skickar in till Reduktionskollegiet i Stockholm samma år. År 1669 upprättar han också fredsmilskartor kring kungsgårdarna i Marieholm (Mariestad) och Götala (Skara).

7 Fredsmilskartorna och maktstaten – en syntes

Det finansiella resultatet av reduktionen inom fredsmilsdistriktet tycks ha blivit detsamma som för reduktionen överhuvudtaget, det vill säga ganska magert. Syftet med min undersökning har dock inte varit att redovisa några ekonomiska resultat av 1655 års reduktion, utan att undersöka varför det upprättades fredsmilskartor och vilken funktion dessa hade för statsförvaltningen. Genom att undersöka varför det upprättades fredsmilskartor så har min ambition också varit att tydliggöra lantmäteriets roll inom svensk statsförvaltning under 1600-talet. I detta avslutande kapitel presenteras mina resultat och dessa kopplas tillbaka till avhandlingens syfte och inledande frågeställningar.

Tidigare forskning har visat att den svenska statsmakten, eller maktstaten som den ofta benämnts, under tidigt 1600-tal blev allt mer intresserad av att få kontroll över undersåtarna och över rikets resurser. Jag hävdar att lantmäteriets inrättades som en del i denna strävan om att få veta hur riket såg ut, hur markerna utnyttjades och för att klargöra vem som ägde vad. För detta ändamål behövde statsmakten både geografiska och geometriska kartor. Geografiska kartor behövdes över landskapen och länen, för att fastställa gränser och för att få en överblick över rikets vägar. Viktigt blev det naturligtvis även med geografiska kartor i samband med de många krigsföretag som statsledningen utförde under 1600-talet. Geometriska kartor över byar och gårdar behövdes för en översyn av resurserna, för att se vad som kunde förändras och förbättras i jordbrukslandskapet. Ägo- och nyttjanderätten till jord var en av 1600-talets allra viktigaste frågor. Min undersökning som fokuserat på 1655 års reduktion har förtydligat detta. Både krona och adel strävade mot att få kontroll över rikets resurser. Tidigare forskning som har visat på detta har inte behandlat statsförvaltningens användning av kartor. Själva incitamentet till ett svenskt lantmäterium finns just i denna strävan efter att få kontroll över rikets resurser. Fundamentet till en kartläggning av Sverige finns uttalat i 1628 års kungliga

instruktion till Anders Bure: Det handlade om en total översyn av rikets resurser. Kartor behövdes för detta ändamål. När orden omsattes till handling och lantmätare påbörjade sina karteringar av byar och gårdar runt om i riket såg statsmakten nyttan med kartor och effektiviteten i ett centralt styrt lantmäteri. Lantmätare i statens tjänst blev användbara och värdefulla verktyg och kartor blev utmärkta kontrollinstrument. Lantmäteriet bidrog därmed till en förstärkning av byråkratin som maktmedel och ska ses som en av grundpelarna i den tidigmoderna svenska statsförvaltningen.

I min undersökning har jag kunnat visa att vid tiden för 1655 års reduktion var lantmäteriet redan etablerat inom statsförvaltningen och karteringar utfördes regelbundet av en kår som bestod av ett 20-tal lantmätare. Det framgår också av mitt källmaterial att kung Karl X Gustav, inför reduktionsbeslutet 1655, räknade med att statsförvaltningen skulle använda sina lantmätare till fredsmilskarteringen. Jag har visat att den del av 1655 års reduktionsbeslut som handlar om kronans fredsmil blev en av de mest omstridda och kontroversiella frågorna för Reduktionskollegiet att hantera. Med en fungerande lantmäterifunktion kunde fredsmilen mätas upp och en karta kunde visa exakt var fredsmilsgränsen gick. Just därför kunde lantmäteriet också utnyttjas för att tjäna beställarens syften. Kronans fredsmil i samband med 1655 års reduktion såg olika ut beroende på vem eller vilka som var beställare. Att sedan den enskilde lantmätaren inte alltid gjorde som beställaren sa är ett oväntat och intressant resultat av min undersökning.

7.1 Varför upprättades fredsmilskartor och vad var anledningen till att de upprättades på olika sätt?

Fredsmilskartorna som upprättades i samband med 1655 års reduktion ska ses som ett konkret uttryck för maktstatens användning av lantmäteriet i makt- och kontrollsyfte. Det är viktigt att understryka att denna maktstat inbegrep ett flertal adelspersoner som agerade som statstjänare men som också hade sin ståndstillhörighet och egna intressen att ta hänsyn till. Fredsmilskarteringen handlade om att hävda den legitima rätten till ett territorium och fredsmilskartorna skulle bli ett slags juridiska dokument som visade detta och omöjliggjorde ifrågasättande. Ägo- och nyttjanderätten till all jord inom fredsmilsdistrikten tillhörde kronan.

Undersökningen av hur Reduktionskollegiet behandlade frågan om fredsmilskartornas upprättande och användning styrker således min tes om att kartor utvecklades till ett viktigt kontrollverktyg i händerna på statsmakten under 1600-talet. Den uppmärksamhet fredsmilsfrågan fick och den oenighet

inom Reduktionskollegiet om hur fredsmilen skulle mätas visar vikten av ett fungerande lantmäteri och hur lantmäteriet verkligen användes som ett verktyg.

Reduktionen i fredsmilsdistrikten var något som Karl X Gustav lät skriva in i reduktionsbeslutet som ett tillägg till de förbjudna orterna. Kronans fredsmil verkar, så att säga, födas i och med riksdagsbeslutet. Tidigare hade det enbart funnits bestämmelser kring adelns fredsmil. Jag kan också visa att kungen redan från början hade lantmätare i åtanke när han formulerade sina anvisningar till Herman Fleming rörande reduktionens genomförande.³⁴⁹ Man kan säga att lantmätarna gjorde fredsmilsdistrikten verkliga när de upprättade kartor över dem.

Det framgår av min undersökning att ambitionen hos statsledningen, efter kungens död 1660, tycks (om än motvilligt) ha varit att genomföra den tilltänkta reduktionen i fredsmilsdistrikten. Men genom att förvanska kungens tidigare beslut rörande fredsmilens uppmätning och styra om fredsmilskarteringen kunde medlemmarna av Reduktionskollegiet förmildra konsekvenserna av reduktionsbeslutet avsevärt. Mina beräkningar inom Nyköping och Uppsala fredsmilsdistrikt visar en minskning av tilltänkta indragningar med upp till 30 %. Men trots denna kursändring, med nya anvisningar om fredsmilens uppmätning så blev bara hälften av fredsmilskartorna under perioden 1664 till 1670 upprättade i enlighet med de nya anvisningarna. Detta är anmärkningsvärt och visar att det inte enbart var ledamöterna av förmyndarregeringen och Reduktionskollegiet som styrde utformningen av fredsmilen. De som skulle verkställa uppdraget var lantmätarna och flera av dessa följde inte de nya anvisningarna.

Det magra resultatet av 1655 års reduktion, sett till den ekonomiska vinsten, betyder inte att fredsmilskarteringen 1655 till 1670 saknade betydelse. Tvärtom. Jag har bedömt fredsmilsdistriktens betydelse ur ett politiskt perspektiv och kan då konstatera att frågan om fredsmilen hade stor betydelse.³⁵⁰ Jag vill påstå att bland de förslag som diskuterades och de beslut som fattades i Reduktionskollegiet åren 1655 till 1670 så tillhörde frågan om fredsmilen en av de absolut viktigaste. Frågan var en mycket het potatis. Den var känslig därför att den drabbade adeln så skoningslöst. Här var det inte längre frågan om några abalienationsbrevs existens eller inte. Här visade lantmätaren var gränsen gick mellan kronans territorium och adelns.

³⁴⁹ Kungliga handskriftssamlingen, volym 4, (Karl X Gustavs egenhändiga koncept och anteckningar).

³⁵⁰ Stellan Dahlgren gör samma bedömning av hela 1655 års reduktion och menar att reduktionen hade sitt främsta intresse ur politisk synpunkt (och inte ur statsfinansiell). Dahlgren 1964, s. 409.

Ändå var det inte fredsmilsdistrikten i sig som ifrågasattes, utan själva uppmätningen av dem. Här fanns nämligen ett tolkningsutrymme vilket reduktionsmotståndarna i Reduktionskollegiet och förmyndarregeringen inte var sena att utnyttja efter kungens död. Intensiva politiska motsättningar och adelns dubbla roller inom statsförvaltningen blev tydliga. Adeln bevakade och försvarade sina egna intressen samtidigt som de skulle agera som statsmän med kronans intresse för sina ögon. Ett tydligt exempel på hur komplext förhållandet mellan krona och adel kunde vara är Sten Bielke som omnämns några gånger i min avhandling. Bielke var riksråd från 1657 och president i Reduktionskollegiet åren 1663 till 1668. Som högadlig storgodsägare borde Bielke varit motståndare till den reduktion han var satt att driva igenom. Men Bielke tycks ha tillhört den skara av högadliga ämbetsmän som ansåg reduktionen som nödvändig. Bielke hade stora fodringar på kronan i form av utlånade pengar och inestående lön. Det låg alltså i dennes intresse att kronans ekonomi stärktes samtidigt som indragningarna av gods inte fick drabba Bielke själv alltför hårt.³⁵¹ Bielke med flera högadliga ämbetsmän utförde ett vågspel i reduktionsfrågan där en balansgång blir tydlig mellan kronans bästa och deras egna intressen. Detta paradoxala förhållande blir tydligast när det kommer till frågan om fredsmilsdistriktens uppmätning.

7.2 På vilket sätt avspeglar frågan om fredsmilen statsförvaltningens användning av kartor under 1600-talet?

Av min sammanställning av lantmäteriets karteringsverksamhet under 1600-talet i kapitel 3 framgår det att lantmäteriet och lantmätarna brukades som ett nyttigt verktyg av statsförvaltningen. Närhelst behovet fanns av en karta så såg Kammarkollegiet till att en karta upprättades. Lantmätare kallades till förrättningar där det kunde röra sig om fastställande av hur marken utnyttjades, vem som brukade vad, gränsbestämmelser, kartläggning av vägnätet eller som i min undersökning kartläggning av kronans fredsmilsdistrikt. ”Att rita en karta var därför detsamma som att lämna det muntliga ordets långa epok bakom sig och gå in i skriftlighetens och de entydiga gränsernas långa tidevarv” skriver Maria Ågren i artikeln *Kartan som maktmedel*.³⁵²

De första fredsmilskartorna upprättas strax efter det att Karl X Gustavs reduktion hade vunnit laga kraft genom riksdagsbeslutet 1655. Efter kungens död blir det tydligt hur högadeln i förmyndarregeringen och Reduktionskollegiet hade en egen politisk agenda. Reduktionens genomförande hejdas och kungens reduktionsdirektiv omtolkas och förmildras. Här har min under-

³⁵¹ Se Ågren, K. 1965, s. 227 – 245.

³⁵² Ågren, M. 1993, s. 259 – 260.

sökning visat att olika aktörer och intressen spelade en viktig och avgörande roll för fredsmilens utformning i kartorna. Kronans bästa var i samband med reduktionen 1655 inte det bästa för adeln som gjorde vad de kunde för att förhåla och förmildra dess konsekvenser. I samband med 1655 års reduktion vill jag hävda att detta tydligast tog sig i uttryck när det kom till fredsmilsdistriktens kartläggning. Vad adeln inte hade räknat med var att flera av lantmätarna inte delade deras uppfattning om ett tolkningsutrymme och i sin tur använde de en medveten förhållningsstrategi gentemot Reduktionskollegiet.

Enskilda lantmätare kunde ibland vara svåra att styra, eller som i fallet med Johan de Rogier, rentav obstinata. Rogier använde förhållandet som en möjlighet att göra motstånd och att obstruera utan att öppet visa olydnad, även om hans motvilja till nya uppmätningar av fredsmilen till slut uppfattades som olydnad av Reduktionskollegiet.

Min bild av lantmätarnas roll som statstjänare är följande: Jag kan i anslutning till fredsmilskarteringen se hur lantmätarna agerar som kronans ämbetsmän och att deras lojalitet låg hos kronan. Med detta menar jag att lantmätarna var inskolade som statsmaktens ämbetsmän och detta gällde oavsett om det var en kung, en drottning eller en förmyndarregering som styrde. Som lojala statstjänare skulle de ha kronans bästa för sina ögon. Men det finns också drag av envishet och självständighet hos dem, som i fallet med Rogier. Denne agerar ju närmast självsvåldigt när han inte hörsammar Reduktionskollegiets direktiv. Det är nästintill omöjligt att veta varför han förhållade en förnyad uppmätning av fredsmilsdistriktet i Linköping och Alvastra/Omberg. Man kan endast spekulera om huruvida detta berodde på en lojalitet gentemot den döde kungens vilja och vad som stod i reduktionsbeslutet, eller om han ansåg att mäta längs med vägarna var ett felaktigt sätt att mäta avstånd på. Det går dessutom att fastställa efter min analys av samtliga fredsmilskartor att Rogier inte var ensam om att gå emot Reduktionskollegiets anvisningar. Ett flertal av lantmätarna väljer att inte rätta sitt arbete efter anvisningarna från 1663 och 1668, vilket min sammanställning i tabell 1 visar.

Den kontroversiella frågan om fredsmilen i samband med 1655 års reduktion avspeglar hur kartor användes för att tjäna statsledningens syften men också hur enskilda aktörer styrde resultatet av karteringarna. När kungen fanns som överhuvud i statsledningen såg direktiven till lantmätarna annorlunda ut än när en förmyndarregering hade samma position. Min undersökning visar att lantmätarna i samband med 1655 års reduktion var "kungatjänare" snarare än statstjänare.

7.3 Slutord

Min licentiatavhandling visar att fredsmilskarteringen var en kontroll- och maktåtgärd från kung Karl X Gustav själv. Statsförvaltningen, här i form av Reduktionskollegiet, hade att verkställa denna åtgärd. Problemet var dock att i detta kollegium var ledamöterna nästan uteslutande av högadlig börd vilket gjorde att deras roll som statstjänare problematisk. De var satta att verkställa en reduktion inom kronans fredsmil där de själva eller deras ståndsbroder hade stora godsintressen. Efter kungens död blir det tydligt hur de tidigare direktiven om hur fredsmilen skulle mätas förvanskas av Reduktionskollegiets ledamöter och fredsmilsdistrikten blir mindre. Jag har i min avhandling visat hur en till synes liten fråga som den om fredsmilens uppmätning kunde växa sig stor och stötas och blötas i Reduktionskollegiet under flera års tid, ge upphov till en infekterad och långvarig konflikt inom statsförvaltningen och därmed bli en av 1655 års reduktions största frågor.

Min undersökning styrker dessutom den uppsatta tesen om att lantmäteriet var en etablerad del av statsapparaten redan vid mitten av 1600-talet och att kartläggningen av fredsmilsdistrikten i samband med 1655 års reduktion är ett uttryck för detta. Lantmäteriet ska enligt min uppfattning ses som del i byråkratiseringsprocessen av den svenska statsförvaltningen.

Jag kan slutligen se en del öppningar för fortsatta studier. Främst gäller det naturligtvis lantmäteriets roll inom svensk statsförvaltning. Det skulle vara intressant att gå vidare med denna mer övergripande fråga. Det finns mycket som tyder på att lantmäteriets roll inom svensk statsförvaltning blir än mer framträdande mot 1600-talets slut. Carl Gripenhielm blir lantmäteriets första chef 1683 och Karl XI genomför vid samma tid en långt mer omfattande reduktion av adelns jord än vad som beskrivits i min undersökning. Fler lantmätare utbildas och tusentals geometriska kartor upprättas över byar och gårdar i Sverige-Finland och i provinserna. En genomgång av arkivet efter den reduktionskommission som tillsattes för att genomföra Karl XI:s reduktion skulle kunna kasta ytterligare ljus över hur kartor användes inom svensk statsförvaltning under 1600-talet.

Det skulle också vara intressant att undersöka lantmätarna som social grupp. Jag har berört frågan i denna undersökning men inte utrett den. Lantmätarna tillhörde en klass av ofrälse personer som var socialt gränsöverskridande. Som edsvuren statstjänare med unika kunskaper om hur landskapet skulle mätas och avbildas var lantmätaren en spännande och dynamisk förgrundsgestalt i 1600-talets Sverige.

Summary

This thesis starts with a conflict between representatives of a Swedish state office called the Reduction College (in Swedish *Reduktionskollegium*) and the land surveyor Johan de Rogier in the middle of the seventeenth century. The conflict concerned a map showing *the protected mile district* (in Swedish *fredsmilsdistrikt*) around the castle in Linköping. The surveyor had mapped this district incorrectly according to the members of the Reduction College, but not according to the surveyor himself.

This conflict reflects the main purpose of this thesis: to find out why *protected mile maps* (in Swedish *fredsmilskartor*) were established and the function and significance of these maps for the state administration. The motivation for my research is my intention to enhance the qualitative knowledge about the Swedish power state during the 1600s. By clarifying cartography's function and role in the civil service and focusing on an individual map material used in connection with the 1655 reduction, I believe I am presenting a piece of the puzzle – namely, the land survey – overlooked in the research on the Swedish power state.

The modernization of the Swedish national state during the seventeenth century resulted in a sophisticated control system with a centralized office and regional management. Research about the Swedish power state in the seventeenth century has been extensive over the years. However, researchers have been missing a very important piece of information and that is how the power state used maps and land surveyors. This is despite the fact that Sweden has one of the most remarkable map collections in the world since the seventeenth century. There is thus a gap in the research about the state administration during the era of Sweden as a great power. This thesis is about to fill that gap by “putting the map on the map”.

The thesis is limited to the years 1655 to 1670, which is the period during which protected mile maps were established. This thesis deals with the

reduction in Sweden in 1655 and how the government used these maps as tools for exerting power and control.

The first chapter serves as an introduction to my examination. In this chapter, I give the background, purpose and issues, theoretical assumptions, definitions of key concepts and previous research, and an account of my research and my sources. I describe the feudal structure in Sweden and how the land survey was established in the early seventeenth century. This puts my own research concerning the protected mile maps in context. I also discuss the power state perspective as presented in Swedish historical research as a theory for my own research and how the usage of maps was a fundamental part of this power state during the era of great power of Sweden.

In chapters two and three, I describe the land ownership and land surveying activities in Sweden during the first half of the 1600s in order to give a background to my investigation of the protected mile maps and how these maps were used.

Chapter four is devoted entirely to the 1655 reduction. In the chapter, I describe the background to the reduction, the meaning of the reduction decision, the reduction implementation, and implications of the reduction in the chosen protected mile districts where the protected mile maps were established.

Chapter five brings the protected mile maps into the thesis. Here I begin to describe the maps, the making of the maps, and why the maps were established in two different ways. I examine two separate measurement methods that existed in protected mile mapping and how these methods first gave rise to a disagreement between the king and the members of the Reduction College and, then, between some of the surveyors and the members of the Reduction College. Instructions and correspondence between the king and the Reduction College and between the Reduction College and the surveyors are important sources in understanding the purpose behind the protected mile mapping and the two different measurement methods used in surveying. Another important line of reasoning is why King Karl X Gustav specifically chose certain districts (often around a royal castle) as protected mile districts in the parliamentary decision of 1655.

Chapter six is also devoted to protected mile mapping. In this chapter, every single protected mile map is individually investigated and reported. The maps are compared with each other and to contemporary maps established by the Swedish land survey in the seventeenth century. This shows the similarities and differences between protected mile maps and how the maps correspond with the instructions issued from both the king and the Reduction College.

In the concluding chapter, the results of my thesis are interpreted and discussed. This is a summary of the topics of the dissertation. I make an inter-

pretation of the protected mile maps as tools for power and control in the 1655 reduction and provide an outline of the political games and power struggles at different levels, which happened in conjunction with the 1655 reduction.

My deep study of the archive of the Reduction College shows that this college, established to implement Karl X Gustav's reduction, dealt with mapping a great deal for several years. The question of how these districts were supposed to be measured by the land surveyors was a big issue and of great interest to the Reduction College. Two different kinds of measurement methods were debated within the Reduction College for about fifteen years and maps were established and re-established several times. This was due to the fact that almost all of the members of the Reduction College were noblemen with large land holdings inside the protected districts. These noblemen wanted the protected mile districts to be as small as possible and, therefore, advocated another way (than the king's) of measuring for the land surveyors. The land surveyors, however, saw themselves as royal servants more than servants of the nobility and the majority of them stuck to the measuring system that the king had advocated.

I have demonstrated how a seemingly small issue as the measurement of the protected mile districts could escalate and result in being debated in the Reduction College for several years, giving rise to a bitter and prolonged conflict in the state administration and thus becoming one of the 1655 reduction's biggest issues. My dissertation shows that mapping of the protected mile districts was one of the most important issues among the proposals discussed and the decisions made at the Reduction College from the years 1655 to 1670. It was a sensitive and uncomfortable subject because it so mercilessly affected the nobility.

Another important result of the thesis is that I can show that maps were a prerequisite for the reduction in the protected mile districts and that land surveying was well established in the Swedish power state in the middle of the seventeenth century. The mapping of the protected mile district in connection with the 1655 reduction should be seen as an expression of this.

Opportunities for future studies could include the role of surveying within the Swedish government. It would be interesting to explore this broader issue further. There is much to suggest that the role of surveying within the Swedish state administration would have been even more prominent at the end of the 1600s. As a sworn state servant with a unique knowledge of how the landscape was measured and mapped, the surveyor was an exciting, dynamic and prominent figure in 1600s Sweden.

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet, Marieberg och Arninge

Bergskollegium, Huvudarkivet

Inkomna brev, suppliker, rannsakingar m.m. 1659, volym E4:25.

Bielkesamlingen

Friherreligaätten Bielke. Sten Bielke och hans tvenne fruar. Skrivelser till Sten Bielke, volym E 2015.

Det odelade kansliet

Rådsprotokoll. A1 huvudserie, volym 39.

Kammarkollegiets arkiv

Kansliet, volym Ala:1, Ala:5.

Kungliga handskriftssamlingen

Volym 4, Karl X Gustavs egenhändiga koncept och anteckningar.

Lantmäteristyrelsens arkiv, Renovationsarkivet (LSA)

Lantmäteristyrelsens leverans 1850

Oxenstiernska samlingen

Erik Axelsson Oxenstierna vol. E 1045.

Reduktionskollegiums arkiv

Volymerna AII:1-9, AII:12, BII:1-5, BII:9, DVI:1, DVI:4, EI:4, FIII:4.

Reduktionskommissionens arkiv

Riksarkivets ämnessamlingar

Miscellanea.

Riksdagsacta

Volym R 4811.

Rydholmssamlingen

Volym E 7466.

Skrivelser till kungl. Maj:t. Reduktions och räfstmyndigheter till Kungl. Maj:t.

Riksarkivet, Landsarkivet i Härnösand

Lantmåterimyndigheternas arkiv (LMA)

Uppsala universitetsbibliotek

Nordiska samlingen, N 378.

Handskriftsvolym, S 1a, Notizie di Svezia.

Tryckta källor

Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon. Bd 16, Fich-Gehlin*, Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm, 1964-1966.

Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon. Bd 20, Ingeborg-Katarina*, Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm, 1973-1975.

Nationalencyklopedin: ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd. Bd 11, [Kil-Käf], Bra böcker, Höganäs, 1993.

Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi, Ny, rev. och rikt ill. uppl., Nordisk familjeboks förlag, Stockholm, 1904-1926.

Sondén, Per (red.), *Svenska riksrådets protokoll (SRP) 16, 1654-1656*, Stockholm, 1923.

Stiernman, Anders Anton von (red.), *Alla riksdagars och mötens beslut 1521-1731*. Utgiven av Anders Anton von Stiernman. Stockholm. 1-3. 1728-1733=. [Del 2], *Alla riksdagars och mötens beslut, samt arfföreningar, regements-former, försäkringar och bewillningar, som, på allmenna riksdagar och möter [!], ifrån år 1633. intil år 1680. gjorde, stadgade och bewiljade äro; med the för hwart och ett stånd utfärdade allmenna resolutioner. Andra delen. Nu til fäderneslandets tjenst och nytta tilhopa samlade, och med en fullkomlig förteckning och ordaregister utgifne af And. Anton Stiernman., Med kongl. maj:ts allernådigste privilegio, uplagde, i Stockholm, med egen bekostnad af Joh. Henrich Werner, directeur öfwer alle tryckerien i riket, år 1729., 1729*

Litteratur

Ahlberg, Nils, *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721*, Uppsala, 2005.

Ahnlund, Nils, *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning. Bd 3, Ståndsriksdagens utdaning 1592-1672*, Stockholm, 1933.

Asker, Björn, *Officerarna och det svenska samhället 1650 – 1700: [Officers and Swedish society 1650-1700]*, Univ., Diss. Uppsala: Univ. Uppsala, 1983.

Asker, Björn, *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635 – 1735*, Uppsala, 2004.

Asker, Björn, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*, Stockholm, 2007.

Bagger-Jørgensen, Lars Olof, Lantmäteriets organisation, *Svenska lantmäteriet 1628-1928: historisk skildring. D. 1*, Stockholm, 1928.

Bagger-Jørgensen, Lars Olof, Lantmätarnas utbildning, *Svenska lantmäteriet 1628-1928: historisk skildring. D. 1*, Stockholm, 1928.

Baigent, Elisabeth, Monarchs, ministers and maps. The geometrical mapping of early modern Sweden in international perspective, i Birgitta Roeck Hansen (red.) *Nationalutgåva av de*

- äldre geometriska kartorna. *Konferens i Stockholm 27-28 november 2003*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademien, konferenser: 57, Stockholm, 2003.
- Barber, Peter, England I: Pageantry, Defense and Government: Maps at Court to 1550, i David Buisseret (red.) *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, Chicago & London, 1992.
- Björklund, Annika, *Historical urban agriculture: food production and access to land in Swedish towns before 1900*, Annika Björklund and Acta Universitatis Stockholmiensis, Diss. Stockholm: Stockholms Universitet, Stockholm, 2010.
- Bodvall, Gunnar, *Bodland i norra Hälsingland: Studier i utmarksodlingars roll för den permanenta bosättnings expansion fram till 1850*, Uppsala, 1959.
- Brunius, Jan, *Vasatidens samhälle. En vägledning till arkiven 1520–1620 i Riksarkivet*, Stockholm, 2010.
- Brunius, Jan & Asker, Björn, *Änkedrottning Hedvig Eleonoras livgeding 1660–1719*, Stockholm, 2011.
- Buisseret, David, *Monarchs, Ministers and Maps in France before the Accession of Louis XIV*, i David Buisseret (red.), *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, Chicago & London, 1992.
- Burke, Peter, *Eyewitnessing. The uses of images as Historical Evidence*. London, 2001.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker, *Svensk historia. 1, Tiden före 1718*, Svenska bokförl. (Bonnier), Stockholm, 1962.
- Clason, Sam, *Till reduktionens förhistoria: gods- och ränteafsöndringarna och de förbudna orterna*, Diss. Uppsala: Univ. Uppsala, 1895.
- Cavallin, Maria, *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750 – 1780*, Göteborg, 2003.
- Dahlgren, Stellan, *Karl X Gustav och reduktionen*, Uppsala, 1964.
- Dahlgren, Stellan, *Svenskt biografiskt lexikon. Bd 16, Fich-Gehlin, Fleming, Herman (Klasson)*, Stockholm, 1964-1966.
- Dahlgren, Stellan & Florén, Anders, *Fråga det förflutna: en introduktion till den moderna historieforskningen*, Studentlitteratur, Lund, 1996.
- Dovring, Folke, *Agrarhistorien: en översikt av dess uppgifter, forskningsmetoder och resultat*, Geber, Stockholm, 1953.
- Ehrensverd, Ulla, *Nordiska kartans historia. Från myter till verklighet*, Helsingfors, 2006.
- Ekstrand, Viktor, *Svenska landmätare 1628–1900. Biografisk förteckning*, Uppsala, 1896–1903.
- Ekstrand, Viktor, *Samlingar i lantmåteri. Första samlingen. Instruktioner och brev 1628 – 1699*, Stockholm, 1901.
- Eng, Torbjörn, *Det svenska väldet: ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala: Univ., Uppsala, 2001.
- Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm, 1989.
- Englund, Peter, *Den oövervinnerlige: om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Atlantis, Stockholm, 2000.
- Gjerstad, Martin, *Allodium eller feudum. Lag och verklighet i stormaktstidens donationspolitik*, *Scandia* 61:1, Lund, 1995.

- Glete, Jan, *War and the state in early modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1600*, Routledge, London, 2002.
- Gren, Jonas, *Lantmäteriet*, Stockholm, 2014.
- Gussarsson, Höglund & Lundström. *Med kartan i fokus. En vägledning till Riksarkivets civila och militära kartsamlingar*, Stockholm, 2013.
- Hannerberg, David 1969, Lantmäterikartorna som samhällshistoriskt källmaterial, *Historisk tidskrift* 1969, Stockholm, 1969.
- Harley, John Brian, Deconstructing the map, *Cartographica* 26:2, s 1-20, 1989.
- Harnesk, Börje, Den svenska modellens tidigmoderna rötter?, *Historisk tidskrift* 2002:2, Stockholm, 2002.
- Heckscher, Eli, F., Stormaktstidens sociala omvälvningar. Reduktionen och dess förutsättningar, *Det levande förflutna*. Svenska Historiska Föreningens Folkskrifter 2, Stockholm, 1943.
- Hedar, Sam, Lantmäteristyrelsens arkiv, *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring*, Stockholm, 1928.
- Helmfrid, Staffan, De geometriska jordeböckerna – ”skattläggningskartor”?, *Ymer* 1959:3, Stockholm, 1959.
- Helmfrid, Staffan, Sveriges kartbild genom 500 år, *Sveriges Nationalatlas. Sveriges kartor*, Italien, 1994.
- Helmfrid, Staffan, Företal, *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, (red.) Ulf Jansson, Stockholm, 2007.
- Helmfrid, Staffan, Att läsa och använda kartans språk, i *Kartan i forskningens tjänst. Föredragen vid ett symposium i Uppsala 23 – 24 november 2006*, (red.) Lars-Eric Edlund, Anne-Sofie Gräslund & Birgitta Svensson, Uppsala, 2008.
- Holm, Johan, *Konstruktionen av en stormakt: kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595 till 1640*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Diss. Stockholm: Stockholms universitet, Stockholm, 2007.
- Höglund, Mats (red.), *1600-talets jordbrukslandskap: en introduktion till de äldre geometriska kartorna*, Riksarkivet, Stockholm, 2008.
- Höglund, Mats, Ett lantmäteri med rikets resurser i fokus, i *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet*, (Gussarsson, Höglund & Lundström), Stockholm, 2013a.
- Höglund, Mats, The oldest Swedish geometric land maps, i *Geschichte – Kartographie – Demographie. Historisch-Geographische Informationssysteme im methodischen Vergleich*, Geschichte: Forschung und Wissenschaft 45, Berlin, 2013b.
- Jansson, Kaj, Aristokraten och hans bönder. Karl Karlsson Gyllenhielms kolonisationsprojekt i 1620-talets Ingermanland, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 23, Stockholm, 1992.
- Jansson, Ulf, Historiska kartors geografi. Lantmäterikartor som agrarhistorisk källa, i *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*, (red.) Liljewall, Britt, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm, 2009.
- Jonsson, Alexander, *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634-1769*, Umeå, 2005.

- Jonsson, Ingvar, Äldre kameral organisation och territoriell indelning i södra Norrland, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 4, Umeå, 1982.
- Kain, Roger J. P. & Baigent, Elizabeth, *The cadastral map in the service of the state: a history of property mapping*, University of Chicago Press, Chicago, 1992.
- Karsvall, Olof, Kartornas symboler – Exempel på symboler för byggnader, i *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*, (red.) Mats Höglund, Stockholm, 2008.
- Karsvall, Olof, *Uttjardar och ödegårdar. En studie i retrogressiv metod*, Halmstad, 2016.
- Kepsu, Kasper, Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669-1684, *Historisk tidskrift för Finland*, 2009:4.
- Klingnér, Sören, *Gods- och säteribildning i Närke under stormaktstiden*, Örebro läns museum, Örebro, 2011.
- Larsson, Jesper, *Boundaries and property rights: The transformation of a common-pool resource*, 2014.
- Larsson, Olle, *Stormaktens sista krig: Sverige och stora nordiska kriget 1700-1721*, Historiska media, Lund, 2009.
- Lennerstrand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare: den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680-1730*, Uppsala, 1999.
- Lindegren, Jan, The Swedish 'Military State', 1560 – 1720, *Scandinavian Journal of History*, 1985:4.
- Lindegren, Jan, Det danska och svenska resurssystemet i komparation, i *Mellan två statssystem*, (red.) Per Sörlin, Umeå, 1995.
- Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria (red.), *Det svenska samhället 800-1720: klerkernas och adelns tid*, Studentlitteratur, Lund, 2003.
- Lindström, Dag, Förhållandets praktik. En politisk och social strategi i det tidigmoderna Sverige, *Historisk tidskrift* 2005:1, Stockholm, 2005.
- Linnarsson, Magnus, *Postgång på växlande villkor: det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, Nordic Academic Press, Lund, 2010.
- Loit, Aleksander, *Kampen om feodalrättan: reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655-1710*. 1, Diss. Uppsala: Univ. Uppsala, 1975.
- Lovén, Christian, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige: [Castles and fortifications in medieval Sweden]*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad., Diss. Uppsala: Univ. Stockholm, 1996.
- Lönborg, Sven, *Sveriges karta. Tiden fram till omkring 1850*, Uppsala, 1903.
- Lövgren, John Birger, *Ståndsstridens uppkomst: ett bidrag till Sveriges inre politiska historia under drottning Kristina*, Berlings, Diss. Uppsala: Univ. Uppsala, 1915.
- Magnusson, Lars, *Reduktionen på 1600-talet. Debatt och forskning*. Malmö, 1985.
- Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, 4 uppdaterade och rev. uppl., Norstedt, Stockholm, 2010.
- Marino, John, Administrative Mapping in the Italian States, i *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, (red.) David Buisseret, Chicago & London 1992.

- Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, Uppsala, 1997.
- Munthe, Arne, *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, Allmänna förl., Stockholm, 1971.
- Myrdal, Janken (red.), *Det svenska jordbrukets historia. [Bd 2], Jordbruket under feodalismen: 1000-1700*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 1999.
- Myrdal, Janken, Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket, *Historisk tidskrift* (Stockholm), 2007(127):3, s. 495 – 504, 2007.
- Myrdal, Janken, *Boskapsskötseln under medeltiden: en källpluralistisk studie*, Nordiska museet, Stockholm, 2012.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan, *Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm, 1991.
- Nilsson, Pia, *Bortom åker och äng: förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630-1650)*, Dept. of Economics, Swedish University of Agricultural Sciences, Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniv., Uppsala, 2010.
- Nilsson, Pia & Karsvall, Olof, Bortom åker och äng – De äldsta lantmäterikartorna berättar, i *Nycklar till kunska. Om människans bruk av naturen*. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala & Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, (red.) Tunón, Håkan & Dahlström, Anna, Stockholm, 2010.
- Nilsson, Sven A. *Krona och frälse i Sverige 1523 – 1594. rusttjänst, länsväsende, godspolitik*, Lund, 1947.
- Nilsson, Sven A., Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik, *Scandia* band XXIV, årgång 1958, häfte 1, Stockholm, 1958.
- Nilsson, Sven A., *På väg mot reduktionen: studier i svenskt 1600-tal*, Natur och kultur, Stockholm, 1964.
- Nilsson, Sven A., Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal, *Scandia*, 1982:1, Lund, 1982.
- Nilsson, Sven A., Den karolinska militärstaten. Fredens problem och krigets, i *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*, Stockholm, 1984.
- Nilsson, Sven A., De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle = The era of the great wars: Sweden as a military state and its agrarian society, Univ., Uppsala, 1990.
- Nilsson, Sven A., De stora krigens Sverige. Statsbygge och samhällsförändring, i *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*. (red.) Dahlgren, Stellan, Florén, Anders & Karlsson, Åsa, Stockholm, 1993.
- Nilsson, Torsten, Alunbrukets verkalinje berörde även Frosta, i *Frostabygden*, 1996.
- Petersson-Berger, Einar, Lantmåteriets kartografiska verksamhet, i *Svenska lantmåteriet 1628–1928. Historisk skildring*. Del 1, Stockholm, 1928.
- Prytz, Cristina, *Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Uppsala, 2013.
- Rahmqvist, Sigurd, Härad och socken – världslig och kyrklig indelning i Uppland, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 4, Umeå, 1982.

- Revera, Margareta, *Gods och gård 1650 – 1680. Magnus Gabriel Del la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland*. Uppsala, 1975.
- Revera, Margareta, 1600-talsbönderna och deras herrar: om jordäggande, skatter och samhällsförändring i ljuset av nyare forskning, i *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle: föreläsningar vid ett svensk-finskt rättshistoriskt tvärvetenskapligt symposium i Uppsala 18-20 april 1983*, s. 13-45, 1984.
- Rystad, Göran, *Johan Gyllenstierna. Rådet och kungamakten: Studier i Sveriges inre politik 1660 – 1680*. Lund, 1955.
- Scherp, Joakim, *De ofrälse och makten: en institutionell studie av Riksdagen och de ofrälseståndens politik i maktodelningsfrågor 1660-1682*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Diss. Stockholm, 2013.
- Short, John Rennie, *The World Through Maps: A History of Cartography*. Toronto, 2003.
- Sporrong, Ulf, Bebyggelsehistoria genom kartstudier, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 7, 1984.
- Sporrong, Ulf, Lantmäterikartorna som historisk källa, i *Sveriges Nationalatlas. Sveriges kartor, Italien*, 1994.
- Sporrong, Ulf & Wennersten, Elisabeth (red.), *Leksands sockenbeskrivning. D. 10, Marken, gården, släkten och arvet: om jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibble och Ullvi byar, Leksands socken 1734-1820*, Kommunen, Leksand, 1995.
- Sporrong, Ulf, Kartan som källa, några Mälardalsexempel från lantmäteriets tidiga tid, i *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, (red.), Jansson, Ulf, Stockholm, 2007.
- Swedlund, Robert, *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680*, Uppsala, 1936.
- Swedlund, Robert, Krister bonde och reduktionsbeslutet 1655, *Karolinska förbundets årsbok*, Karolinska förbundet, Stockholm, 1937.
- Swenne, Hakon, *Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612-1651. Med särskild hänsyn till Älvsborgs län*, Göteborg, 1633.
- Torstendahl, Rolf, Mellan normalstat och fasta anordningar: den medellånga finansplaneringens villkor i Sverige 1620-1680, i *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, s. 253-285, Motala, 1979.
- Tollin, Clas, När Sverige sattes på kartan, i *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, (red.) Ulf Jansson, Stockholm, 2007.
- Tollin Clas, De första lantmätarna, i *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*, (red.) Mats Höglund, Stockholm, 2008a.
- Tollin, Clas, De första lantmätarna, i *Kartan i våra hjärtan. Kartografiska sällskapet 100 år*, (red.) Mats Halling, Stockholm, 2008b.
- Tollin, Clas & Karsvall, Olof, Sveriges äldre geometriska kartor. Ett världsarv görs tillgängligt, *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* Nr 60, (red.) Holmberg & Lange. Kristianstad, 2010.
- Tollin, Clas, The transition of landownership in Sweden 1562 – 1654, *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* Nr 61, (red.) Åhrland, Åsa & Björklund, Annika, Malmö, 2011.

- Vann, James, Mapping under the Austrian Habsburgs, i *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, (red.) David Buisseret, Chicago & London, 1992.
- Westfält, Anders, Geometrisk jordbokskartor – en representation av ojämna relationer, i *Kartlagt land. Kartan som källa till de arella näringarnas geografi och historia*, Eskilstuna, 2007.
- Wetterberg, Gunnar, *Levande 1600-tal: essäer*, Stockholm, 2003.
- Widenberg, Johanna, *Fäderneslandets antikviteter. Enoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska stormaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720*, Stockholm, 2006.
- Villstrand, Nils Erik, *Sveriges historia: 1600-1721*, Stockholm, 2011.
- Wittrock, Georg. Brahe, Per, i *Svenskt Biografiskt Lexikon* band 5. Stockholm.
- Ågren, Kurt, *Adelns bönder och kronans: skatter och besvär i Uppland 1650-1680*, Diss. Uppsala: Univ. Stockholm, 1964.
- Ågren, Kurt, Gods och ämbete. Sten Bielkes inkomster inför riksdagen 1680, *Scandia*, 1965:2, s. 227 – 246, Lund, 1965.
- Ågren, Maria, Kartan och makten, i *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*. (red.) Dahlgren, Stellan, Florén, Anders & Karlsson, Åsa, Stockholm, 1993.
- Ågren, Maria, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Angered, 1997.
- Österberg, Eva, Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: konflikt - kompromiss - politisk kultur, *Scandia*, 1989:1, s. 73 – 95, Lund, 1989.
- Österberg, Eva, Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning: en historiografisk skiss, *Struktur og funktion*, Odense, 1994.

Appendix I

Register över fredsmilskartor 1655 – 1690

Då fredsmilskartorna ofta har registrerats under olika benämningar både i de äldre manuella registren (sockenpärmarna) och i databasen Arken är det svårt att göra eftersökningar på dem. I Lantmäteristyrelsens arkiv har varje karta sorterats in topografiskt under respektive länsnummer men ofta som stadskartor. Enklarest är att använda lantmäteriets söktjänst *Historiska kartor* på www.lantmateriet.se och söka fram fredsmilskartorna med hjälp av den aktbeteckning som anges i följande register. Kartorna över Åbo och Viborg slotts fredsmil överlämnades från lantmäteriet till Riksarkivet redan 1850 eftersom de rörde Finland och inte ansågs vara till någon nytta för lantmäteriet. Nedan följer ett register över de fredsmilskartor som finns i arkiven efter lantmäteriet upprättade åren 1655 till 1690, totalt 28 kartor. Samtliga originalkartor förvaras i Riksarkivets avdelningar i Marieberg och Arninge utom de två kartorna som visar Örebro slotts fredsmil och den ena kartan över Nyköping slotts fredsmil. Dessa ingår i Lantmäterimyndigheternas arkiv (LMA) och förvaras i Landsarkivet i Härnösand. Det finns även ett fåtal kopior av fredsmilskartor från 1700-talet. Dessa har inte tagits med i detta register.

Ort	Aktbeteckning	År	Lantmätare
Örebro	18-ÖRH-6:1	1655	Johan Persson Thoring
Örebro	18-ÖRH-6:2	1656	Johan Persson Thoring
Linköping	D64-1:4	1655	Johan de Rogier
Linköping	D64-1:5	1657	Johan de Rogier
Linköping	D64-1:6	1670	Johan de Rogier
Linköping	D64-1:7	1683	Samuel Melander
Linköping	D64-1:41	1683	Samuel Melander
Linköping	D64-1:8	1684	Samuel Melander
Alvastra/Omberg	D8	1656	Johan de Rogier
Alvastra/Omberg	D12	1670	Johan de Rogier
Kalmar	G45-1:2	1664	Ambjörn Larsson Ruuth
Kalmar	G45-1:3	1669	Peter Ruuth
Uppsala	B70-1:4	Okänt	Okänd1
Uppsala	B70-1:2	Okänt	Johan Persson Gedda
Uppsala	B70-1:8	1669	Johan Persson Gedda
Uppsala	B70-1:9	1686	Okänd3
Götala (Skara)	P180-1:3	1669	Ketil Claesson Feltreus
Götala (Skara)	P180-1:4	1669	Ketil Claesson Feltreus
Nyköping	C57-1:4	1670	Anders Andersson
Nyköping	04-GEO-4	Okänt	Okänd
Jönköping	E15	1664	Peter Jonsson Duker
Jönköping	E61-1:2	1669	Peter Jonsson Duker
Jönköping	E61-1:1	1690	Jonas Pedersson Duker
Marieholm (Mariestad)	P143-1:1	1669	Ketil Claesson Felterus
Marieholm (Mariestad)	P143-1:2	1669	Ketil Claesson Felterus
Viborg	Lantmäteristyrelsens lev. 1850, nr. 47	1655	Erik Nilsson Aspegren
Åbo	Lantmäteristyrelsens lev. 1850, nr. 49	1656	Hans Hansson
Åbo	Lantmäteristyrelsens lev. 1850, nr. 50	1660-tal	Hans Hansson

Appendix II

Transkriberade instruktioner, protokoll och brev

Nedan följer ett urval av de instruktioner, anvisningar, protokoll och korrespondens som använts i avhandlingen. Transkriberingarna från originalhandlingarna är mina egna. Upplösta förkortningar markeras med kursiv, t.ex. *Konglige* (förlagan har alltså "Kongl", vilket får betraktas som en medveten förkortning).

Kammarkollegiets instruktion till lantmätarna 20 april 1643.

Instruction huruledes landmäterna vthj alle landzorter landkort och geographiske taflor göra skole. Actum Stockholm den 20 aprilis Anno 1643.

1.

Skole stadher, kyrkior, herregårdar, prästegårdar, bonde byer och torp (effter det sätt som special förteckningen vidare vthwisar) huar och een vthj sitt proprio loco, så at man hafuer rättaste distantiam emillan huar och en ort och by, medh flijt afrijthas.

2.

Öfwer hwar stadh skall så wähl städhernes som kyrkiors, herrgårdar, bondebyers och torps namn medh flijt beskriffuas.

3.

Alla kyrkior afrijthas som dhe äre fatte, antingen medh eller uthan torn.

4.

Jtem afrijthas alla siöghar och träsk uthi sine egentelige rum och effter sin rätte form och beskaffenheet, erkännerligen noterandes nampnen, så wäl på siögarne som vdderne och hollmerne besynnerligen uthj skärie gårdarne medh rätte seglation genom skiären efter som den krökier, såsom och alle skepshambner och skutehamber, intet förgiätandes dhe remare j skepslederne huar dee böhre stå och hwem som wedkommer att hålla dhem wedh macht. Såsom och alle grundh och sandharar, huru wijdha dhe ähre och huart uth dhe sigh sträckia. Jtem skole anoteras alle hufwudh kummel och leders teckn som j lederne vpsatte ähre.

5.

Der någonstades finns några förnämblige kiällor af hwilka siöghar åår och bäckiar hafua sitt vrsprungh dhe skole flijteligen antecknas och noteras nomine proprio.

6.

Säärdeles alla åår och bäckiar afrijtas såsom dhe ähre belägne och huru dhe krökia och genom huars äghor dhe löpa (men dess fall och högd skall j special taflan annoteras) såsom och alla miölquarnar, sågequarna och andra wärck som dher uthj bygde ähre, medh broarne som der öfwer liggia.

7.

Skolla och alla almänningar, så wäl som skouge engier och andre engier der dher allmänningar äre loco et nomine proprio och granneligen så deras som andras circumferentz observeras.

8.

Dess föruthan alla förnemblige skoghar, dugelige kiärr att rödjias, moras, bärgh och annat sådant medh dess stoorleek grant observeras och nämnbas förfarandes alles deras bredd och langd och påskrifna deras egentelige nampn.

9.

Jtem alla gambla monumenter, som ähre runstenar huar dee kunna wara vpsatte eller huar runor finnas inhuggne j store bärgh, jordhögar och jordegriffter, på huad rum dee äre och finnas, jämwäll alle wäderquarnar som besynnerligen j special landkorten wara infördhe.

10.

Finns och många förnemblige steenbroer, fast dhe intet liggia öfwer någon bäck, uthan öfwer moras och engier, hwilke måste annoteras, huar af man och kan hafua gemenligen tillfinna antingen en eller flere runstanar.

11.

Landzwägarne böre prickas i sitt rätte läpp, och effter som dhe krökia, antingen för bärgh, moras, åkrar eller ängiar, eller förhuadh orsak att wägen så krokat löper, och igenom hwadh by och hwadh sijdha om byen, såsom och medh noteras, hwarest winter wägarne löpa af sommerwägen.

12.

Alle häradmärkien och skillnader huadh namn dhe dhå hälst hafua kunne, och det närmaste som skee kan, rijthas j sitt rätte rum och ställe.

13.

Alla sochne skillnader huart uth the löpa, effter vnder tijden händha kan att een deel af den byn ligger till den sochnen, det måste grannerligen observeras så at icke någon gårdh blifuer lagd till den sochnen som han intet hör, och på dhet at sochne skildnaden och små wägar sochnerne emillan kunne åtskillias måste sochne skildnadhen prickas medh rödh färga och wägen swart.

14.

Till att connectera landtkorten uthi een god ordning och richtigere finnas effter dimensionen skall en lijka scala brukat blifua af alle landmätarne hwilke dee här j cammaren taga skole.

15.

Sidst fölier explicatio notarum för dem som landkortet göra, den de observera skole och ställa sigh för öghonen denne sin ofuanbenempte instruction så wäl uthj större som mindre format. Vthj större landkort inställas alla specialia medh desse notis, så widt som dee inom dess gräntzer finnas och nu här specificerade ähre. Vthj general landkorten (som innehålle i sigh et heelt landh eller någre härader, och blefuo des likwäl intet större ähn ett af dhe specialiske landkorten) så kan man vthsluta någre af desse notulis propter loci angustiam, doch som sagdt äre effterfölliandet uthj allt denne sin instruction och till att vndwijka confusion brukandes berörde notis och inga andra. Till yttermehra wisso är detta medh Hennes Konglige Majjstätt her i cammaren brukelige secret och wåre händers vnderskrift bekräfftat datum u' supra

På dragande kall och embetes wägnar

I.S.

Åke Axelsson, Knut Påsse

Johan Jespersson Kruus, Sewedh Bååt

Daniel Kiämpe³⁵³

³⁵³ Riksarkivets ämnessamlingar. Miscellanea, volym 22.

Reduktionskollegiums anvisning till lantmätarna (här till Johan de Rogier) 18 augusti 1655.

Vij låte eder landtmätare Johan Rogier förnimma, huruledes till Reduktions Commissionen, som efter Konglige *Maijestätz* förordning medh forderligste skall begynnas, någre Geographihe landt charter äro af nöden oppå dhe districter kringh om städerne, konningz och ladugårdar, som uthj Rijkzdags beslutet skattas för omistandes och antingen nu strax afträdes, eller framdeles emoth wederlag falla under Konglige *Maijestätt* och Chronan tillbaka igen.

Hvarföre, såsom i Östergöthlandh, Linköping, Alwastra och Omberg komma vthi samma consideration, altså är här medh vår alfvarlige befallning att I ofördröjligen förfoge eder till ofwanbemälte orther, och them noga och wäl geografice aftagen, med alla dhe lägenheeter, kyrkior, herregårdar, bondebyar, torp, allmänningar, konungsängiar, siögar, strömmar, åhr, bäckiar, mjöl och sågeqwarnar, samt andre wärk, som ther vthi kunne uppsatte wara, på en mijl rundt omkring, så tagandes att själfwa platzerne såsom staden Lijunkiöping, Omberg och Alwastra blifwa håldne för centro, af hwar figur eller storleck der wara kunne, och radus vthi recta linea från extremitate centri vthsträckies till en mil, eller adertontusendh alnar.

Och aldenstund dee byar som ytterst medh circumferencen äro belägne. Förmodeligen medh alle deres ägor och pertinentier icke falla just vthi mijlekretzen, och således helt och hållet begripes vnder desse tracter, som Kunglige *Maijestätt* och Chronan förbehålles; fördenskull wille I granneligen observera och anteckna antingen mehra eller mindre af ägorna komma inom bemälte mijl, och sedan där om så wäl som om alle andra beskaffenheeter en skrifftilig specification hoos afrijtningen infatta.

Wij hålle sammaledes nödigt, till att fåå så mycket bättre kunskap om, situationen, att I oppå samma charta afsättien landet vthom denne district eller omkritz på een fiärdedels mijl, med angräntzsande lägenheeter och deres egenderlige description.

Hvadh underrättelse eder till detta värket behöfwes sökia I hoos slottsfogderne, befallningsmännen å landet, samt häradz nämnd, domare och länsmän, hwilka skola räckia eder handen och till dess wälförrättande troligen befordra. Effter såsom I och göre eder högsta flijt att desse geographishe taflor måge så accurate ställas som någon sin möijeligt är, att både Hans Konglige *Maijestättz*, vår allernådigste Konungz och Heeres intention sker ett nöije, och ingen medh rätta hafwer sigh öfwer mätningen att beswära. Dessförutan måste I med första låta oss för nimma huru snart I kunnen blifwa färdige medh detta arbetet, hwilket till Inspectoren Peder Menlös adresseras skall. Wij befalle Eder här medh Gudh den aldra högste.

På Konglige *Maijestätz* samptlige Commissions wägnar
Herman Fleming Jöran Fleming Olaus Thegner³⁵⁴

³⁵⁴ Reduktionskollegium BII:1, 18 augusti 1655. Ett likalydande brev gick ut till alla berörda lantmätare.

Reduktionskollegiums protokoll 16 juli 1661.

Herr Sewed Bååth: Hwilket mihletalet skole wij blifwa widh?

Assessor Oluf Berling och commissarien Klöfwerskiöldh: Hafwa dee nämbt wissa härader och sochner kring sstäderne så hade dee giort myckit bättre änn nu då dee giönom mihletahlet förmenat determinera chronans omistandes godz.

Presidenten Herr Gustaff Soop: Det ähr intet odieusare för oss änn detta.

Herr Sewedh Bååth: Effter kongl. M:tz om mihletahlet gifve twenne resolutioner contrariera hwar andra, så borde wij lijkwähl förfråga oss. Men iag troor landhorten ähre giorde ända wägen giönom lufften in linea recta och mig tycker den 28 punct af kongl. Maj:tz 1 resolution ähr rättast och at wij borde gå effter största wägen.

Commissarien: Man kan och stundom komma genare wäg änn stoore landzwägen.

Secres. Daniel Behmer: Elliest måste och frågas om man skall gå winther eller sommarwägen: Iag troor fuller sahlige konungens mehning hafwer wahrit sommarwägen.

Herr Sewed Bååth: Så ähr det och så rächna wij ijn mihletahlet kring sätegårderne.

Commissarien Klöfwerskiöldh: Änn der man intet kommer uthan siöwegen, såsom i Finlandh på somblige orter.³⁵⁵

Brev till landshövdingen i Östergötland Gustaf Kurck, med anvisningar om hur fredsmilen hädanefter skall mätas, 17 december 1663.

Wälborne Herr Gustaff Kurck. Såsom *Konglige Majestätt* vår allernådigste konung och herre den 14 martij innewarande ähr i nåder resolvera mände om mihletalet kring om städerna och slotten det erforderlige afmätning skee skall ifrån slotten och städerna till dee godz och gårdar som icke äre belägne widh afmätte wägar och lijkwähl komma i consideration widh mihletalets beräkande af rätta och edsworne lantmätare öfwer sielfwa wanlige wägen på det *Konglige Majestätt* således må wara förewissat hwilka orter höra under beräknade frihetzmijhler och effter handen måste underkastas reductionen. Alltså hafwa högst bemälte *Majestätts* nådige resolution öfwer detta ej welat medh Herr landzhöfdingen communicera, han tecktes en rätt edsworen landtmätare i sitt höfdingedöme tillhålla och befalla det han geometrice afsätter fridzmijhlen kring om Linkiöping Alfwastra och Ombärg medh alla dee läägenheter, kyrkior, herregårdar, bondebyer, torp, almenninger, siögar, strömmar, åher, becker, miöhl och sågeqwarner, smpt ander wärk som der uthj kunne uprättade wara på en mijhl rundt om kring, rächnandes bemälte mijhl ifrån centro uthj kongzgården widh Linkiöping och Alfwastra, effter den ordinarie och wanligste wägen som folk mäst reesa plägar, det ware sig till lands eller öfwer wattr, och skall bemälte landtmätare widh afriktningen i acht taga och granneligen notera terminum, antingen byn eller gården hehl och hållen eller halft, och huru stoor quantitet der af faller der inom, jämwähl draga der sorg före at desse geographische taflor måge så acurate ställas som någonsin möjijeligit är at både hanss *Konglige Majestätts* vår allernådigste konungz och herres intention skee itt fullkommeligit nöije och ingen medh rätta sig öfwer mätningen hafwer at beswära, reknandes at han skall i widrigit fall swara derföre, och effter samma tafler oss högeligen äre af nöden ty wardre Herr landzhöfdingen

³⁵⁵ Reduktionskollegium AII:4, 16 juli 1661.

medh alfwar landtmätaren förhållandess han detta wärket serderligst och så snart som effter åhrsens tijdh skee kan förrättas.

Uppå *Konglige Majestätts* samptlige commissaries wegnar.

Sevedh Bååt. Steen Bielke. Knut Kurck.

Daniel Plan.³⁵⁶

Utdrag ur brev till landshövdingen i Uppland Axel Axelsson Lillie samt landshövdingen i Jönköpings län Gustaf Ribbing 2 december 1668.

Tillhandahållas jembwähl lantmätaren öfwer Vpplandh att hann inkommer medh frijdmijhlens discription kringom Vbsala på föreskreefne dato *den* 1 martij efftersom hann förmodeligen till föllie af vårt vthgångne breef anno 1663 *den* 17 decembris samma fridzmijhl börer hafwa afmädtt, men på widrigh grundress det vilia wara tilbörigen wärkställigt giort, willigt grefwen och landzhöfdingen ännu honom lantmätaren alwarligen förhålla det han geometrice afslutar fridzmijlen kringom Upsala medh alla de lägenheter, kyrikior, herregårdar, bonde byar, torp, allmänningar, skoogar, strömmar, åer, bäckiar, miöhl och sågequarner, sampt andra wärck som deruthi kunna oprättade wahra på en mijl rundt omkringh, rächnandess bemä/te mijhl ifrån centro uthi slottet effter denn ordinarie och wahnligeste vägen som folck mäst och gemenligest resa plägar, det wahre sigh till lands och öfwer watten, tagandess derwidh i acht och granneligen noterandes terminum antingen byn twenne gårdar deraf eller en gårdh heel och hållen, eller halff och huru stoor quantitet deraf faller der inom, hållandess sådan hemmanen till derass situation ähre opsatte på chartan in margine annotera, forst sochnen och hemmanen i sochnen hwar effter annan så att man straxt kann finna hemmanstalet till sina wissa och brukeliga nampn.³⁵⁷

J lijka måtto wille herr landzhöfdingen landtmätaren öfwer Jönekiöpingz lähn alfwarligen tillhålla at han inkommer medh fridzmijhlens description kring om Jönekiöping till nästkommande år d. 1 martij effetr som han förmodeligen till föllia af vårt utgågne bref *Anno*. 1663 *den*. 17 december. Samma fridzmijhl lærer hafwa afmätit men på widrig händelsse det icke ware tilbörigen wärkställit gjjordt wille herr landshöfdingen ännu honom landtmätaren allfwarligen förhålla det han geometrice afsticker fridzmijlen kring om Jönekiöping medh alle der lägenheter, kyrkior, herregårdar, bondebyar, torp, almenningar, sköigar, strömmar, åer, beckar, miöhl och sågeqwarnar, sampt ander wärk som der vthj kunna uprättade wahrapå een mijhl rundt omkring, räknandes bem. Mijhl ifrån centro vthij slottet effter den ordinarie och wanligeste vägen som folk mest och hwanligen resa plägar, det wari sig till landz eller öfwer wattn, tagandes der wijdh i acht och grannerlige noterandes terminum antigen byn twenne gårdar der af eller een gård hehl och hållen eller halft, och huru stoor quantitet der af faller der inom, låtandes sedan hemmanen till deres situation ähre

³⁵⁶ Reduktionskollegium, BII:2, 17 december 1663. Ett likalydande brev gick ut till alla berörda landshövdingar.

³⁵⁷ Reduktionskollegium BII:4, 2 december 1668. Brevet finns även i Reduktions och räfstmyndigheter till Kungl. Maj:t. Vol. 1, 2 december 1668. Ett likalydande brev gick ut till alla berörda landshövdingar.

vpsatte på chartan in margine anotera först sedan och hemmanen i sochnen hwar effter annan så att man straxt kan finna hemmantalet till sine wissa och värklige nampn. Huru elliest ransakningerne öfwer der omistandes orter skole anställas ähr till een dehl klart af kongl. Placatet men enkennerligen af dee bref som wij *Anno 1655 den 30 augusti, 1661 den 6 april, 1662 den 28 majj och den 28 november* samma ähr hafwa låtit i landzorterne vtgå, dijt hän wij oss willia wijdare hafwa refererat så wijda alt här icke wara attenderat som wij och på högstbemälte *Konglige Majestäts* wegnar bära till herr landzhöfdingens dexteritet det förtroendet at medh rannsakningerne och alt det som reductionen angår måtte wähl och ordentiligen tillgå wijd ordinarie tingztimmarne så at wij kunnandes till godsens ransakning och öfwerläggiande icke måtte för ransakningernes ofulksomlighet stadna och förorsaak at wijdare om itt och annat påminnelssse giöra och wij befalle herr landzhöfdingen gudh alzmechtig.

Vppå *Konglige Majestäts* samptlige Commissariers Wegnar

Sten Bielke Göran Gyllenstierna
Daniel Plan.

Till effterfölliande afgick lijka lydande medh detta ofwanskrefne doch utslutes den clausulen om landtmäterijt till dee landzhöfdingedömen der inge mijlekritser finnes.

Nembligen

<i>Riks Rådet</i> Herr Herman Fleming	<i>Riks Rådet</i> Herr Tordh Bonde
Herr Anders Lilliehöök	
Herr Pär Sparre Larsson	Herr Erich Sparre
Herr Abraham Leijonhufwud	Herr Ernest J. Creutz
Herr Carl Sparre	Herr Mauritz Pässe
Herr Pär Hammarskiöldh	Herr Johan Graan
Herr Gustaff Dufwall ³⁵⁸	

³⁵⁸ Reduktionskollegium BII:4, 2 december 1668.

Appendix III

Indragningen av kungsladugårdarna i fredsmilsdistriken

I min sammanställning och analys av fredsmilskartor upprättade åren 1655 till 1670 har jag utifrån kartorna undersökt hur förhållandena såg ut för de kungsladugårdar som ofta utgjorde fredsmilsdistriktens centrum och utgångspunkt. Totalt rör det sig om 15 namngivna kungsladugårdar. Jag har i denna analys redogjort för (i förekommande fall) vilket år kungsladugården donerades, ägarens namn samt året då kungsladugården (i förekommande fall) drogs in till kronan.

Med hjälp av två förteckningar upprättade 1655 i Reduktionskollegiets arkiv har jag kunnat fastslå ladugårdarnas donationsår och innehavare.³⁵⁹ Årtalet för kungsladugårdarnas indragning har tidigare fastställts av Stellan Dahlgren. Mina uppgifter om indragningsår har därför hämtats ur hans avhandling.³⁶⁰ I tabellen här nedan har jag sammanställt mina uppgifter samt lagt till vad som anges om respektive ladugård i ett riksrådsprotokoll daterat 13 mars 1655. I detta protokoll, som tidigare uppmärksammats av Stellan Dahlgren, räknas en rad kungsladugårdar upp och där anges vilka åtgärder som skall vidtas rörande respektive ladugård.³⁶¹

I fallet med Sätuna kungsladugård som låg vid Uppsala har jag fastställt donationsår men inte lyckats hitta några uppgifter om huruvida kungsgården drogs in eller inte. Sätuna finns dock med bland de kungsladugårdar som diskuteras vid riksrådets sammanträde 13 mars 1655. I riksrådsprotokollet står att läsa följande om Sätuna:

Säthuna ladugårdh kunner fuller blifva vidh Uppsala stadh, men det skal ses till, om den brukes rätt, och det Chronan hafver något där af eller, om den är nödigh och nyttigh för stadhen, att han den brukar och beholler.³⁶²

Här sägs att ladugården kan förbli i Uppsala stads ägo men att den ska återgå till kronan om man finner att den är till gagn för kronan eller att den inte brukas på rätt sätt. Det verkar som att Reduktionskollegiet gick på riksrådets linje och inte drog in Sätuna.

³⁵⁹ Reduktionskollegium FIII:4.

³⁶⁰ Dahlgren, 1964, s. 424. I de av mig undersökta områdena finns alla ladugårdar utom Runsala (Åbo) och Sätuna (Uppsala) kungsladugårdar med i Dahlgrens tabell.

³⁶¹ SRP, 16, s. 46ff.

³⁶² SRP, 16, s. 48.

Tabellen visar en sammanställning av resultatet av min undersökning om kungsladugårdarnas öden i samband med reduktionen. Endast de kungsladugårdar som förekommer inom fredsmilsdistrikten har medtagits i undersökningen. Som jag tidigare nämnt fanns det många fler kungsladugårdar men dessa har uteslutits här eftersom de saknar relevans i detta sammanhang. Vad gäller de tre kungsladu-gårdarna inom Åbo slotts fredsmil var Stora ladugården och Heikela ladugård redan i kronans ägo och finns därför inte med i tabellen. Den så kallade Lilla ladugården inom Kalmar finns omnämnd som Perstorp i kartan över Kalmar fredsmil 1664.

Kungsladugård	Innehavare	Donationsår	SRP 1655	Indragningsår
Västra ladugården i Örebro	Magnus Gabriel de la Gardie	1652	Indrages	1657
Södra ladugården i Örebro	?	?	Indrages	?
Norra ladugården i Örebro	?	?	Indrages	?
Stånga kungsladugård vid Linköpings slott	Axel Lillie	1652	Indrages	1656
Alvastra kungsladugård	Mattias Palbitzki	1651	Ej omnämnd	Ej indragen
Sätuna kungsladugård i Uppsala	Uppsala stad	1645	Indrages ej	Ej indragen
Lilla ladugården i Kalmar	Kalmar stad	?	Indrages	?
Skälby kungsladugård i Kalmar	Robert Douglas	1650	Indrages	Ej indragen
Stora (slotts) ladugården i Nyköping	Nyköpings stad	1642	Indrages ej	1655
Tyska ladugården (Bränn-Ekeby) i Nyköping	Carl Soops arv	1654	Indrages ej	Ej indragen
Östra ladugården i Nyköping			Indrages	Ej indragen
Väderbrunnen i Nyköping	Mattias Römer & Willem Momma	1647 (förläning)	Indrages	Ej indragen
Ryhov kungsladugård vid Jönköpings slott	Israel Ridderhielm	1651 (köp)	Indrages	Ej indragen
Götala kungsladugård i Skara	Hans Christoff Königsmark	1651	Indrages	Ej indragen
Marieholms kungsladugård i Mariestad	Lars Kagg	1652	Indrages	Ej indragen
Lilla ladugården vid Viborgs slott	Göran Paykull	1652	Indrages	1655
Runsala kungsladugård i Åbo	Jacob de la Gardie	1652	Indrages	1655

De slutsatser man kan dra utifrån denna tabell är följande: Av fredsmilskartornas 17 kungsladugårdar drogs endast fem av dem in åren 1655-57. I tre fall är det oklart vad som skedde. Det gäller södra och norra ladugårdarna i Örebro samt lilla ladugården i Kalmar. Resultatet av denna sammanställning är något överraskande eftersom reduktionsarbetet inleddes med att rannsaka ägoförhållandena kring kungsladugårdarna och att detta prioriterades av Reduktionskollegiet. Endast i 6 av 14 fall stämmer rådsprotokollet från 13 mars 1655 överens med vad som kom att bli verkligheten för kungsladugårdarna. I rådsprotokollet namnges inte Kalmars kungsladugårdar specifikt utan skrivs i plural som *Kalmare ladugårdar*.

Resultatet av Reduktionskollegiets indragning av kungsladugårdarna inom fredsmilsområdena blev väldigt magert. Stellan Dahlgren har i sin avhandling gjort en liknande sammanställning, skillnaden är att han anger 31 kungsladugårdar. Dahlgren bygger sitt antal och urval på landsböcker (LBB). Av sammanlagt 31 kungsladugårdar i Dahlgrens sammanställning blev 16 indragna 1655-58, ungefär hälften. Mitt resultat och även Dahlgrens visar på att Reduktionskollegiet inte lyckades särskilt väl med indragningen av kungsladugårdarna. Dahlgren skriver ändå att reduktionen av kungsladugårdarna kunde genomföras ”relativt snabbt och smidigt” trots att så pass många inte blev indragna.³⁶³

³⁶³ Dahlgren 1964, s. 201 tabell 2 samt bilaga s. 421 tabell 1a.

